

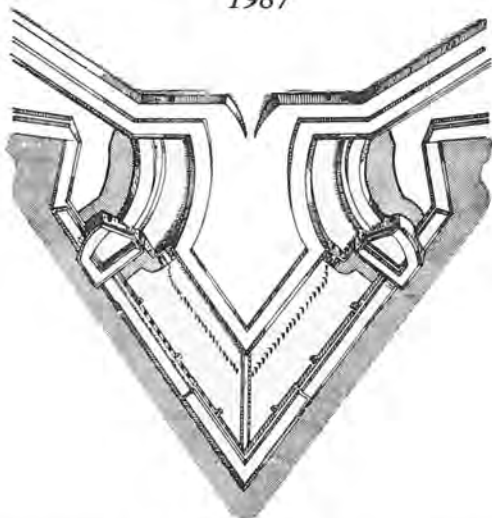
JAARBOEK 1987/88

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

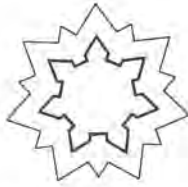

JAARBOEK 1987/88

*waarin opgenomen jaarverslag
1987*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen. (Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID PRINS BERNHARD DER NEDERLANDEN

Erevoorzitters en Ereleden van het Hoofdbestuur:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud-O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. F. K. ENGELBRECHT, voorzitter 1967-1982, erevoorzitter 1982

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975, erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978, erelid 1978 (†)

MR. J. BELONJE, correspondent 1946-1970, hoofdbestuurslid 1960-1970,
lid SC 1960-1980, erelid 1981

H. A. TREU, hoofdbestuurslid 1970, secretaris 1970, ondervoorzitter 1983, erelid 1987

1974

MR. J. BELONJE

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

Onderscheiden met 'de Coehoornmortier'

1977

W. F. K. ENGELBRECHT

DR. IR. H. A. VAN OERLE

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1980

P. J. BRAND

B. A. VERRIPS

1982 - Jubileumjaar

Z. K. H. PRINS BERNHARD

DER NEDERLANDEN,

BESCHERMHEER

J. SNEEP

IR. H. J. WALKATE

E. VAN WALREE

DR. J. S. VAN WIERINGEN

1976

J. L. H. A. ANTONI (†)

MR. P. J. VAN DER MARK

L. J. MORREAU

DR. H. M. LE PAGE

IR. CH. C. VAN DER VLIS (†)

J. J. DE WOLF (†)

1978

A. H. MOHR

DR. G. OVERDIEP

IR. G. A. OVERDIJK (†)

1979

H. A. TREU

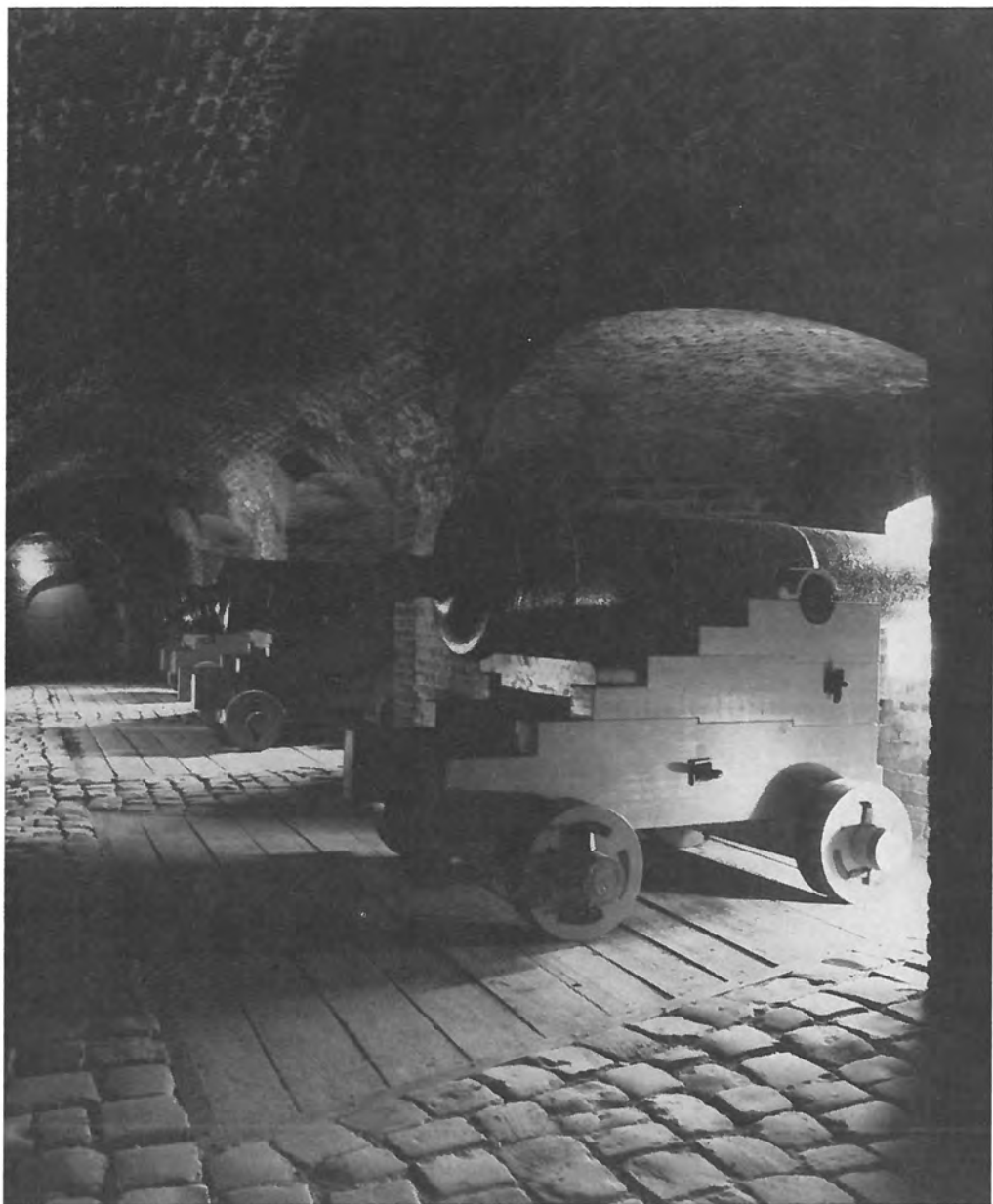
1986

ING. G. KOPPERS

ING. G. VAN DER WEL

Koning-Stadhouder Willem III. Voor toelichting zie binnenzijde achteromslag.

Kanongalerij Fort St. Pieter. (foto Harry Paping)

VOORWOORD

In 1987 moesten wij tot ons leedwezen afscheid nemen van de heer J. J. de Wolf, erelid van ons hoofdbestuur, die op 28 september in de ouderdom van 89 jaar overleed. In dit jaarboek gedenken wij hem met grote dankbaarheid.

Binnen het hoofdbestuur en het dagelijks bestuur hebben we ons herhaaldelijk beraden over het functioneren van onze organisatie. De vele activiteiten en contacten op nationaal en internationaal niveau, de nog groeiende betrokkenheid van provinciale en gemeentelijke overheden bij het al of niet voortbestaan, beheren en onderhouden van objecten vergen van onze bestuurders en medewerkers voortdurend aandacht en inzet.

Het op het juiste tijdstip, op de juiste plaats en op de meest geëigende wijze actie ondernemen is – op z'n zachtst gezegd – niet altijd even eenvoudig. Wij prijzen ons daarom bijzonder gelukkig dat her en der in het land werkgroepen, verenigingen of stichtingen van de grond komen, die zich met bepaalde objecten bezighouden en – in de meest letterlijke zin – de handen uit de mouwen steken.

Het dagelijks bestuur probeert geleidelijk een beter inzicht in en overzicht van deze groeperingen te krijgen en daarop in te spelen. Wij denken dat een goede onderlinge afstemming tot doeltreffend werken kan leiden.

Voorzitter

IN MEMORIAM J.J. DE WOLF

22 april 1898 - 29 september 1987

Op 29 september overleed het Erelid van ons Hoofdbestuur J.J. de Wolf op 89-jarige leeftijd na een – menselijkerwijs gesproken – lang en welbesteed leven.

De Wolf volgde de Genieopleiding aan de Koninklijke Militaire Academie en werd medio 1918 benoemd tot tweede luitenant der Genie. Hij vervulde binnen het Wapen der Genie uiteenlopende functies en sloot zijn militaire loopbaan in 1955 af als Inspecteur der Genie in de rang van brigade-generaal. Gedurende die loopbaan heeft hij zich onder meer ook in de meest directe zin beziggehouden met het inrichten van stellingen. Zo heeft hij zich in de jaren voorafgaand aan de oorlog, als Commandant van het Peeldetachment Genietroepen, met al zijn energie en inventiviteit geworpen op het voorbereiden en inrichten van de stellingen in Oost-Brabant, alsmede de inundatiën in dat gebied.

Na 5 mei 1945 was hij eerst als Directeur der Pioniers (Genietroepen), later als Inspecteur der Genie de eerstverantwoordelijke voor de (her-)oprichting en organisatie der Genie-eenheden, de opleiding van Geniepersoneel, de materiële wederopbouw, enz. Bij zijn afscheid werd hij door H.M. de Koningin benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, en Generaal-majoor der Genie titulair.

Zijn intense belangstelling voor het Wapen der Genie, zijn collega's en medewerkers, kwam ook buiten dienstverband tot uitdrukking: hij was in 1950 één der oprichters van de Vereniging van Officieren der Genie, was voorzitter van 1953 tot 1963 en sindsdien erevoorzitter. Soortgelijke ontwikkelingen stimuleerde hij ook binnen het onderofficierscorps der Genie; de Vereniging van Genie-onderofficieren benoemde hem later tot erelid.

Gedurende tientallen jaren was hij voorts actief binnen de Vereniging ter beoefening der Krijgswetenschappen.

Een hoogtepunt vormde ongetwijfeld het verschijnen van het door hem samengestelde gedenkboek 'Mars in Cathedra' ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van die Vereniging. Het boek omvatte in hoofdzaak beschouwingen over landsverdediging in al haar facetten gedurende de achterliggende eeuw. Het werd goed ontvangen en geldt als een werk van hoog niveau. Wegens zijn grote verdiensten werd hij benoemd tot erelid van de Vereniging.

Hoezeer hem de geschiedenis ter harte ging bleek niet alleen uit zijn vele publicaties, maar ook uit zijn inzet ten behoeve van de Historische Genieverzameling. En, niet het minst uit zijn vele activiteiten binnen onze Stichting gedurende meer dan 50 jaren. Hij was vele jaren hoofdbestuurslid (1959-1978) en onderscheiden met de Coehoornmortier en in 1978 benoemde het Hoofd-

(Fotoarch. Sectie Mil. Gesch. LAS)

bestuur hem tot erelid van dat bestuur. Al die tijd heeft hij zich intensief met ons werk beziggehouden, steunend op een grote deskundigheid, opmerkingsgave en zijn wetenschappelijke instelling. Die instelling sprak vooral uit de gave zich te blijven verwonderen en nieuwe ontwikkelingen positief-kritisch te benaderen. Hij had een scherp oog voor de mogelijkheden en kundigheden van organisaties en mensen en in het bijzonder voor de levensvatbaarheid van voornemens en plannen. In zijn beoordeling daarvan en meer in het algemeen van het werk van collega's en medewerkers was hij volstrekt open en duidelijk. Zijn mening gaf hij in woord of geschrift in doorgaans relativerende trant, dikwijls met milde ironie, altijd met understatements. Bewoordingen, die de goede verstaander niet ontmoedigden, maar meestal bemoedigden.

Gedurende de laatste jaren maakte zijn fysieke gesteldheid het hem moeilijker onze bijeenkomsten bij te wonen. Maar onverkort bleef hij tot het laatst ons werk volgen en ons zijn beschouwingen en commentaren toezenden.

Hij was niet alleen een scherpzinnig, maar bovenal een fijnzinnig mens met een warme belangstelling voor anderen.

Hij werd door velen vereerd, door alle instellingen, waarvoor hij werkte, geëerd, maar bleef de eenvoud zelve.

Wij gedenken hem met grote dankbaarheid.

J. Sneep

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT

Hoe hebben zich in ons land de belangstelling en zorg voor onze historische verdedigingswerken en vestingbouwkundige monumenten gedurende de beide laatste decennia ontwikkeld?

1. Een spectaculair winstpunt voor Noord-Holland in het bijzonder, maar ook in het algemeen was de publicatie *'De Stelling van Amsterdam'*, een beleidsvisie van het provinciaal bestuur van Noord-Holland in 1987. Onze stichting is er uiteraard bijzonder mee ingenomen en hoopt dat er een voorbeeld-effect voor andere provincies van uit gaat. Aan de voorbereiding is hard gewerkt, dat is op het eerste gezicht duidelijk.

Als nu tegen het jaar 2000 zal blijken dat de opzet is geslaagd, zal men dan nog weten bij wie het denkbeeld werd geboren en wie het tot leven bracht(en)? Of zal men het accepteren als een 'vanzelfsprekendheid'. Enerzijds zou dat laatste zelfs een gunstig teken kunnen worden genoemd, want er zou uit kunnen blijken hoe veel oog de Nederlanders voor al hun monumenten hebben gekregen.

2. *Het Fort bij Rijnauwen*. Het sierstuk onder de forten. Hoe verzorgd ligt het daar. Maar herinneren we ons nog hoe in 1966 een harde strijd om het Fort bij Rijnauwen is begonnen toen bleek dat er plannen lagen om het fort met terreinen onderhands over te dragen van 'defensie' naar 'onderwijs en wetenschappen', teneinde ter beschikking te worden gesteld van de Rijksuniversiteit Utrecht, ten behoeve van de sterrenwacht? 'Naar de mening van het dagelijks bestuur, welke mening onverkort wordt gedeeld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, dient dit voor de historie belangrijke object ongeschonden behouden te blijven' (aldus Jaarverslag 1966, blz. 22). Bij de strijd die tien jaar ging duren – met wisselende kansen – raakten zes ministeries betrokken. Daar men geen oplossing kon bereiken, werd een beroep gedaan op de minister-president, die een grote bijeenkomst op het fort zelf liet beleggen. Er waren vertegenwoordigers van de zes ministeries, de provincie, de gemeente, de universiteit, van monumenten- en natuurbeschermende organisaties (waarbij ook onze stichting was uitgenodigd), samen dertig à vijfendertig personen.

Dat gebeurde op 21 januari 1976. Na de rondgang, waarbij tal van meningsverschillen aan het licht traden, stond een deel van het gezelschap aan de rand van het terreplein, toen tot ieders verbazing een roedel reewild het terreplein overstak. Het lijkt een grap maar het is een feit, dat na dit ingrijpen van 'de natuur zelf' het fort met de terreinen ruim een half jaar later op de monumentenlijst was geplaatst. Een tweede stap, het vinden van een goede bestemming en een oplossing voor het beheer en het onderhoud, leverde nog veel problemen op. Maar ook dat kwam tot een goede oplossing.

3. In dit Jaarboek komt een bericht voor over *Bourtange* (blz. 133). Naar wordt medegedeeld onderzocht het gemeentebestuur (Vlagtwedde) de mogelijkheden om, nu de vesting zelf bijna is voltooid, ook '*de natte horizon*' te her-

scheppen. Laat ons eens nagaan welke verwachtingen we twintig jaar geleden van Bourtange hadden. Jaarverslag over 1968, blz. 23:

Ter plaatse bestaan ernstige plannen om te komen tot het restaureren van de v.m. wallen van het oude fort Bourtange, dat nog tot het jaar 1851 tot de 1e Linie van de Eems behoorde. Volgens een courantenbericht zouden onder de te restaureren wallen garages moeten komen. De financiële mogelijkheden zullen echter voorlopig nog wel het struikelblok zijn om tot de uitvoering der plannen te geraken.

4. Een grote verrassing was de bijzonder mooie Vestingstedenkalender 1988, een geschenk van het Cultuurfonds van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten.

Andermaal een teken dat de belangstelling voor de vestingbouwkundige monumenten gedurende de laatste decennia 'een gestage vooruitgang' heeft te zien gegeven.

Let wel, gestaag wil zeggen: zonder ophouden of tussenpozen, voortdurend. Maar het wil bepaald niet zeggen 'vanzelf' of 'zonder moeite'. Er ligt altijd een lange moeizaam afgelegde weg van voorbereiding aan ten grondslag. Velen, van opvolgende generaties, hebben er zich voor ingezet . . . Zonder dát zou men thans niet zover zijn gekomen dat monumentenzorg een mondiaal aanvaard begrip is.

5. Minder 'gestaag' ontwikkelde zich ons bestand aan donateurs en begunstigers. Maar daarin lijkt thans een keer ten goede te zijn gekomen. Wij hebben de indruk dat onze propaganda-actie niet zonder resultaten blijft. Onlangs konden wij onze duizendste, in dit geval begunstigster, inschrijven. Wij deden haar de damesshawl met ons stichtingseembleem toekomen.

Ook wanneer men het gespecialiseerde karakter van onze belangstelling voor historische verdedigingswerken in aanmerking neemt, ook dan lijkt duizend niet zo veel, bij voorbeeld in vergelijking met kastelen- en molenstichtingen. De toestand is echter gunstiger. Daarbij moet worden bedacht dat wij ook de steun hebben van tientallen gemeentebesturen, provinciale- en rijksinstellingen, universiteiten, bibliotheken in binnen- en buitenland, zusterverenigingen en -stichtingen hier en over de grenzen. Maar hoe dan ook, wij doen nog steeds gaarne een beroep op U ons bij te staan in het werven van begunstigers en donateurs. Het materiaal ligt voor hen klaar.

5. Om tot een afronding te komen: de opzet van dit Jaarboek komt in hoofdlijnen overeen met die van vorige jaarboeken en wij danken allen die aan de vorming ervan hebben bijgedragen.

Namens het dagelijks bestuur,
H. A. Treu, secretaris

Zie voor 'Onderscheidingen en mutaties' blz. 151.)

DE TWEE CITADELLEN VAN ANTWERPEN

Een onbekende manuscriptkaart van Tomaso Corbetta en een
vergeten brief van Francesco de Marchi

door drs. Charles van den Heuvel

Francesco de Marchi: Della Architettura Militare

Plan CXXVIII (afb. 1) in het beroemde tractaat van Francesco de Marchi: *Della Architettura Militare* (Brescia 1599) is op het eerste gezicht niet bijzonder. Het toont een grote stad doorkruist door een grote rivier, aan weerszijden versterkt door een citadel. Kortom een voorstelling die men in een verhandeling over fortificaties kan aantreffen. Wat echter wel verbazing wekt, is dat hij in de toelichting bij dit plan impliciet verwijst naar de stad Antwerpen door op te merken dat de beide citadellen voorstellingen zijn van zijn citadel en het project van een 'valent uomo'.¹ Uit de overgeleverde, overigens uitvoerige, correspondentie weten we dat er in 1567 een felle twist gaande was over de keuze tussen het plan van De Marchi en dat van *Francesco Pacciotto*, hoogstwaarschijnlijk de hierboven aangeduide 'valent uomo'.

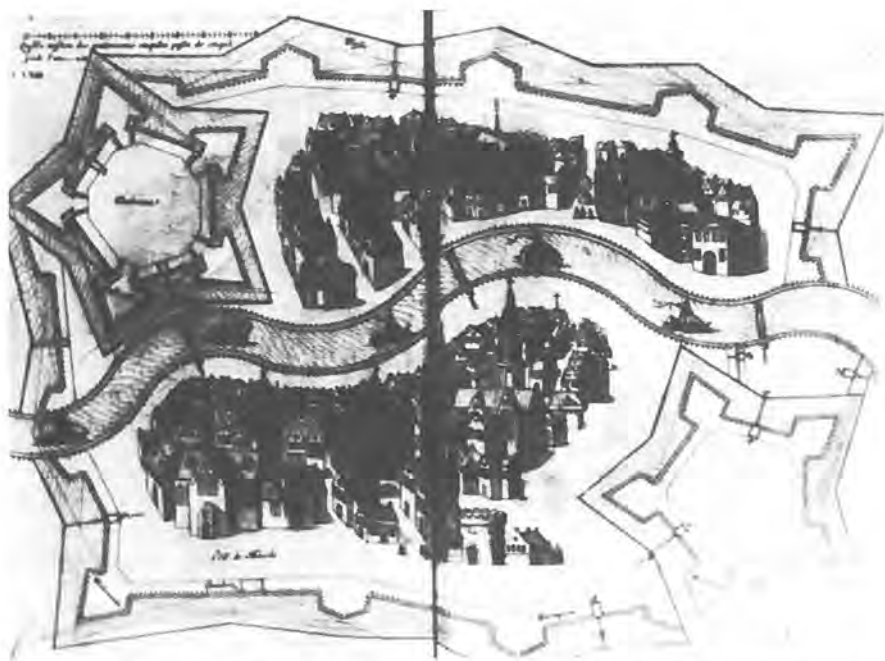
Nu had de Scheldestad tot aan 1860 slechts één citadel, maar de vraag doet zich voor of men niet, wellicht van het begin af, ook overwoog de stad door twee citadellen te beschermen.²

De vele brieven met betrekking tot de planning van de citadel Antwerpen, gepubliceerd door *Gachard*, *Ronchini* en *Bakhuizen van den Brink* stellen ons in staat de voorgeschiedenis van de citadel te reconstrueren.³

Jacques van Oyen - Francesco de Marchi - Francesco Pacciotto

In het voorjaar van 1567 stuurt *Margaretha van Parma* Francesco de Marchi naar Antwerpen om een geschikte plaats voor de citadel te bepalen.⁴ Tevens vroeg ze andere ingenieurs meerdere varianten in kaart te brengen. De twee beste plannen, die van *Jacques van Oyen*, een Vlaamse ingenieur, en die van de Bolognese architect De Marchi, stuurde de landvoogdes naar *Filips II* in Spanje.⁵

Aanvankelijk viel de keuze op het plan van Jacques van Oyen, die een fort op de plaats van de abdij van St. Michiel voorstelde. Toen echter bleek dat de afbraak van de huizen rondom het klooster op verzet van het plaatselijk bestuur stuitte en te veel kosten met zich mee zou brengen, koos Margaretha alsnog voor een variant die buiten de stad lag. Hoewel niet bij name genoemd, was dat hoogstwaarschijnlijk het plan van Francesco de Marchi.⁶ Aanvankelijk ondervonden haar voorstellen goedkeuring, maar uiteindelijk zou de keuze op Francesco Pacciotto vallen. Deze architect, afkomstig uit Urbino, had kort daarvoor reeds zijn diensten bewezen bij de bouw van de citadel van Turijn. De *hertog van Alva* schoof hem naar voren, nadat Filips II had besloten zijn halfzuster Margaretha door de Spaanse legeraanvoerder te laten vervangen.

Afb. 1. Stad aan een rivier met twee citadellen. Francesco de Marchi, Della Architettura Militare, Brescia (1599) - plan CXXIII. (druk)

De reden van deze plotselinge verandering kan dan ook niet los worden gezien van de machtsstrijd tussen Margaretha van Parma en de hertog van Alva. Het kan geen toeval zijn dat uitgerekend in de periode dat de definitieve keuze in het voordeel van de protégé van de hertog van Alva uitviel ten koste van Margaretha's lijfarchitect, de *graven van Egmond en Hoorn*, met wie beiden op goede voet stonden, werden gearresteerd. Het zal duidelijk zijn dat de argumenten voor en tegen deze uiteindelijke keuze sterk politiek gekleurd waren.

In de brieven van Margaretha van Parma bespeuren we teleurstelling; bij Francesco de Marchi is het woede.⁷ De voorstanders van Alva zijn vol lof over Paciotto en presenteren zijn plan als optimaal. Toch zou achteraf blijken dat ook dit project grove tekortkomingen vertoonde.

Voor een neutraler oordeel van de argumenten met betrekking tot de locatiekeuze van de citadel kunnen we niet volstaan met de bekende correspondentie, maar is het noodzakelijk tekeningen en rapporten nader te bezien die militair-strategische, technische, geografische en economische aspecten van deze keuze belichten.

Een anoniem verslag van de locatiekeuze

In het archief te Simancas bevindt zich een anoniem verslag over de locatiekeuze: *Relatione fatta alli 22 settembre alla Ecc.a del s.or Duca d'alva sopra il sitto che si ha di eleger per fabricar una Cittadella nel circuito della Città D'Anversa*.⁸ Het betreft een uniek, nimmer gepubliceerd document dat een veel uitvoeriger beeld geeft van de overwegingen die aan deze keuze ten grondslag hebben gelegen, dan we in de bekende briefwisselingen tussen de regels door kunnen lezen. De geografische positie alsmede economische gevolgen van een citadel in de Nieuwe Stad, het gebied dat door de uitbreiding van de omwalling in de veertiger jaren aan Antwerpen was toegevoegd en van het uiteindelijk gekozen plan van Francesco Pacciotto werden onderling vergeleken. Tevens komen de consequenties van een keuze voor de infrastructuur en stedelijke groei aan de orde. De conclusie van deze afweging is dat een citadel in de nieuwe stad weliswaar goed beschermd zou zijn geweest door de rivier en de kanalen, die als grachten het fort omgaven, maar dat tevens het handelsverkeer zou worden belemmerd en de stad hier niet meer uitgebreid zou kunnen worden.⁹ Laatstgenoemd argument wekt enige verbazing wanneer men bedenkt dat in hetzelfde rapport het terrein o.a. als ongeschikt voor de citadel werd aangemerkt vanwege het ongezonde water en de onreine lucht in dit moerassige gedeelte van de stad.

Ook in economisch opzicht vormde de lage, geïsoleerde ligging van de Nieuwe Stad een belangrijk tegenargument voor het realiseren van de citadel in dit stadsdeel. Men moest zand voor de bouw over grote afstand aanvoeren. Als ander kostenaspect werd naar voren gebracht dat er verschillende huizen – het betrof vermoedelijk betrekkelijk recente gebouwen – afgebroken zouden moeten worden.¹⁰

Het rapport eindigt met een dermate gedetailleerde technische beschrijving van de gekozen variant van Pacciotto dat het geen moeite zou hebben gekost zijn plan op de tekentafel te reconstrueren. Allereerst werd natuurlijk aangegeven waar zijn vijfhoekige citadel ten opzichte van de bestaande ommuring moest worden gebouwd. De onderdelen van de courtines en bastions en hun maten werden uit deze vijfhoek afgeleid; daarna volgt een beschrijving van de gebouwen binnen de citadel. Tenslotte volgt de maateenheid, die voor de grondwerkzaamheden gebruikt wordt, in relatie tot de kosten én wordt vastgesteld dat de omtrek van de citadel vóór augustus 1568 tegen een prijs van 100 scudi per voet in aarde opgetrokken moet zijn.

Het rapport werd niet vergezeld van een tekening. De betrokkenen hadden reeds alle varianten gezien, die leidden tot de uiteindelijke keuze en de technische omschrijving was vermoedelijk duidelijk genoeg. Later zouden er tekeningen gemaakt kunnen worden voor de uitvoering van de citadel.

Een onbekende manuscriptkaart van Antwerpen - Tomaso Corbetta

In het archief van de hertog van Alva bevindt zich een kaart van Antwerpen die direct lijkt te volgen op de fase van de locatiekeuze.¹¹ De kaart is gedateerd

en gesigneerd: 'Adi 28 de ottobre 1567 - *Thomaso Corbetta*'. Het betreft een dubbele kaart van de gehele stad die in totaal vijf varianten voor de citadel bevat. Over de citadel op de onderste kaart (afb. 2) kunnen drie andere varianten worden gevouwen; terwijl nog een vel met een citadel de dwangburcht op de bovenste kaart (afb. 3) kan bedekken. Op de bovenste variant lezen we het opschrift van de uit Pavia afkomstige architect; 'mio parir', hetgeen als 'mijn mening' of 'oordeel' vertaald moet worden.

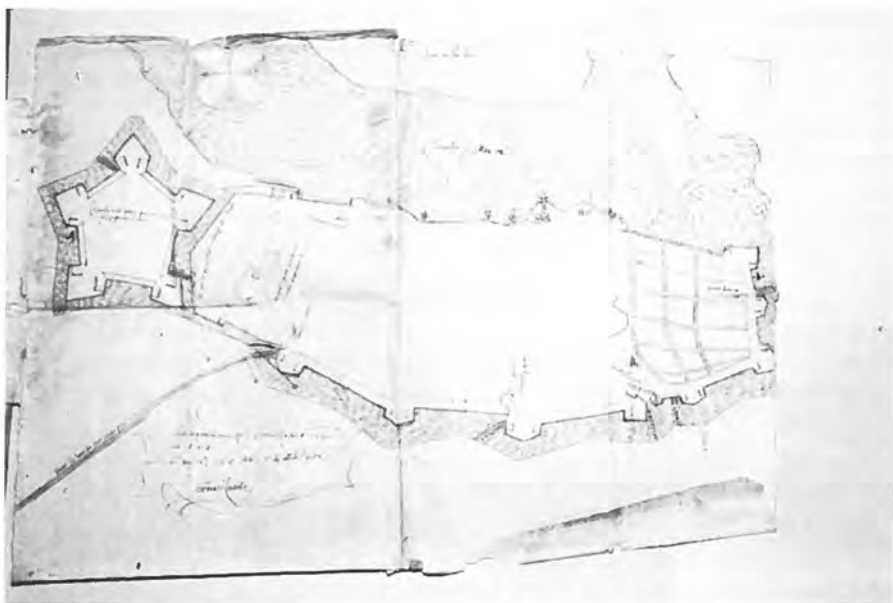
Betekent dit dat er naast het voorstel van Francesco de Marchi, naast het anonieme project voor een citadel in de Nieuwe Stad en naast het plan van Paciotto nóg een versie bestond? Het merkwaardige vierhoekige fort (afb. 4) dat tegenover de varianten van de citadel in de Nieuwe Stad is aangegeven, lijkt op het eerste gezicht te leiden tot een bevestigend antwoord. Toch vermoed ik dat ondanks de late datering hier sprake is van een interpretatie van een oplossing die reeds in het vroegste stadium van de locatiekeuze door Francesco de Marchi naar voren werd gebracht.

De Marchi's citadel vier- of vijfhoek

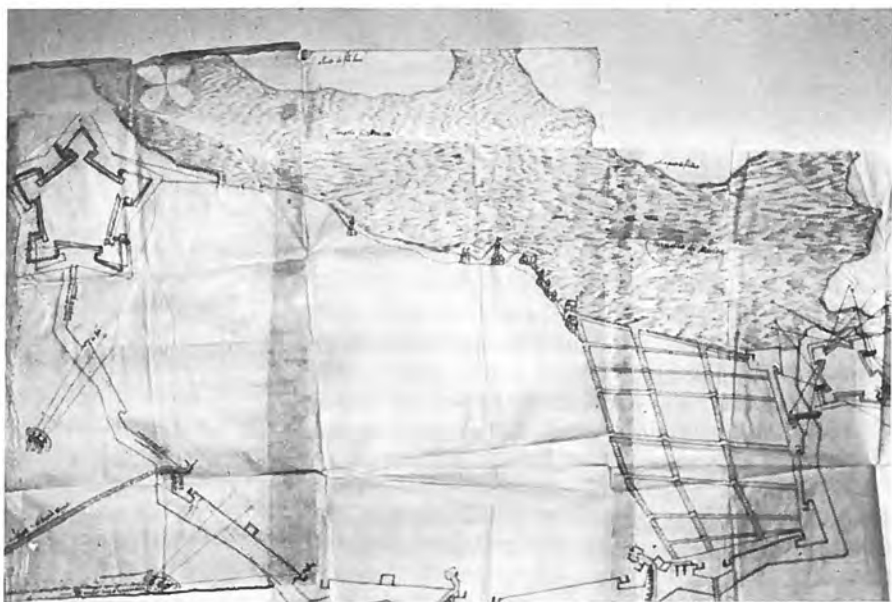
Hoewel Francesco de Marchi diverse tekeningen maakte voor de citadel van Antwerpen is geen hiervan bekend. De militair-historicus *H. Wauwermans* vermoedde dat zijn project de vorm van een regelmatige vierhoek had, analoog aan zijn voorstelling van de citadel van Parma (afb. 5) in het tractaat *Della Architettura Militare*.¹² Helaas vermeldt de Vlaamse auteur niet waarop zijn vermoeden gebaseerd is, aangezien we met grote mate van zekerheid kunnen vaststellen dat de citadel van Francesco de Marchi geen vierhoek was.

De voorkeur voor deze vorm komt in zijn brieven aan de secretaris van de hertog van Parma over de citadel nimmer ter sprake. Hij bespreekt in deze correspondentie de diverse verschillpunten van zijn plan en dat van Paciotto op een dermate kritische wijze dat een dergelijk groot onderscheid in vorm ongetwijfeld aan de orde zou zijn gekomen.

In het manuscript van zijn *Della Architettura Militare* dat zich in de Biblioteca Nazionale te Florence bevindt, vermeldt De Marchi dat hij drie tekeningen van een vijfhoekige citadel en drie tekeningen van een zeshoekige versie maakte.¹³ Wanneer deze zes varianten ingediend zijn wordt niet geheel duidelijk, aangezien De Marchi twee data, 24 mei en 13 juni, vermeldt, waarop tekeningen werden verstuurd zonder nader te specificeren om welke versies het ging. Volgens De Marchi was men aanvankelijk zeer ingenomen met de zeshoekige citadel maar koos men om tijd en geld te besparen voor de vijfhoek.¹⁴ Voor de hand liggend lijkt dat toen dit werd vernomen, de pentagonale variant van De Marchi naar voren geschoven werd. Dit vermoeden spreekt ook uit de weergave van de twee vijfhoekige citadellen van de grote stad aan een rivier op plan CXXVIII in de gedrukte versie van zijn tractaat, waarvan er één, zoals reeds werd opgemerkt, de citadel van De Marchi zelf zou zijn. Kortom, we mogen aannemen dat hij uiteindelijk een plan van een vijfhoekige dwangburcht indiende en dat derhalve het vierkante fort, net buiten de Nieuwe Stad op de kaart van Corbetta, geen weergave kan zijn van De Marchi's citadel.

Afb. 2. Antwerpen met citadel. Tomaso Corbetta, 28 oktober 1567. A.A. c. 70.12 f. 22 (pentekening op papier, gekleurd, gesigneerd en gedateerd, mm 540-400)

Afb. 3. Antwerpen met citadel en fort buiten de Nieuwe Stad. Tomaso Corbetta. A.A. c. 70.12 f. 22 (pentekening op papier, gekleurd, gesigneerd en gedateerd, mm 540-400)

Het is merkwaardig dat zowel eigentijdse theoretische geschriften als correspondentie van De Marchi zelf, vermeldden dat de uiteindelijke keuze ging tussen zijn plan en dat van Francesco Pacciotto. Het rapport in het archief van Simancas spreekt immers over een keuze voor een citadel in de Nieuwe Stad dan wel voor de locatie nabij de Croonenburghpoort, die door Pacciotto werd voorgesteld. Aangezien De Marchi steeds spreekt over een locatie buiten de muren, nabij het klooster van Sint Michiel, kortom eveneens nabij de Croonenburghpoort, ging de uiteindelijke keuze blijkbaar niet meer tussen zijn officieel ingediende plan en dat van Pacciotto.

Noch het plan van Francesco de Marchi, noch het project voor een citadel in de Nieuwe Stad werd gekozen, maar dat wil niet zeggen dat er geen kritiek was op het plan van Pacciotto.¹⁵

Nadere kritiek op Pacciotto's plan

Het project van de citadel die Pacciotto wilde laten uitvoeren alsmede de gekozen locatie waren praktisch en goedkoop, maar in militair-technisch opzicht bestonden er reeds vanaf het begin twijfels. Uit de opmerkingen van De Marchi in zijn tractaat blijkt dat de vorm en inrichting van Pacciotto's bastions een onderwerp van discussie vormden. We kunnen kanttekeningen bij deze kritiek plaatsen. Zo hadden de bastions van Pacciotto's citadel in tegenstelling tot wat De Marchi beweerde, wel degelijk teruggetrokken flanken. Niettemin bevestigden zowel architecten, die bij de realisatie van de uiteindelijk gekozen citadel betrokken waren (*Bartolomeo Campi*, *Bernardino Facciotto*) als onafhankelijke critici (*Carlo Theti*) de zwakheid van de citadel in militair-technisch opzicht. Bartolomeo Campi, die als 'soprintendente delle fortezze de sua M.stà Catholica nei Paesi Bassi' o.a. belast was met de uitvoering, hekelde in zijn *Riformazione della cittadella di Anversa* het plan in zeer felle bewoordingen. 'En men kan zien dat Pacciotto nooit bij de aanvallen en verdediging van vestingen aanwezig was geweest . . . Pacciotto die men de ontwerper van de citadel van Antwerpen wil noemen, heeft buiten de slechte aansluiting van de vijf bastions, hierin geen aandeel.'¹⁶

Bernardino Facciotto, in feite de meest belangrijke ingenieur ter plekke nadat Bartolomeo Campi verder trok om andere citadellen te visiteren, uitte zijn kritiek op mildere wijze in zijn *La nova maniera de fortificazione*.¹⁷ In dit tractaatje geeft hij naast de gebruikelijke verhandeling over de voor- en nadelen van verschillende veelhoeken tevens een zeer gedetailleerde beschrijving van de citadel van Antwerpen, waarin hij vooral een verschil van mening over bouwonderdelen als de courtines en bastions ten opzichte van het ontwerp van Pacciotto belicht.

Zeer uitgebreid is de kritiek van Carlo Theti. In zijn *Discorsi delle fortificazioni & difese delle città & d'altri luoghi* merkt hij op dat het niet moeilijk is de tekortkomingen van de citadel van Antwerpen te zien. Liever had hij een zeshoek gezien; de pentagonale vorm leidde tot te scherpe bastions met te lange facen. Verder zou de bovenzijde beter geheel van aarde kunnen zijn, de gracht was te smal en verhogingen buiten de citadel gaven dekking aan de vijand.¹⁸

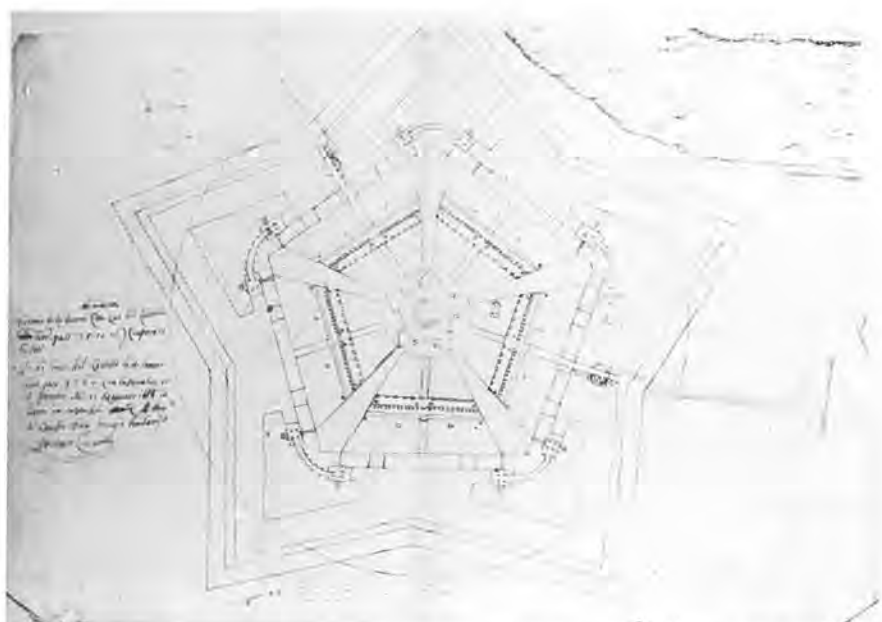
Er waren ook critici die niets aan te merken hadden op de technische uitvoering maar die de locatiekeuze om strategische en militair-technische overwegingen bleven betreuren. *Famiano Strada* ging in *De Thien Eerste boecken der Nederlandsche Oorlogen* uitvoerig op dergelijke strategische kwesties in. Volgens sommigen, zo merkt hij op, werd de citadel niet tegenover het rebellerende Holland gelegd maar tegenover het onderworpen Brabant om indien noodzakelijk op hun steun te kunnen rekenen. Strada gelooft daar zelf niet in. Holland was op het moment van de locatiekeuze niet minder gehoorzaam dan Brabant, zodat men de toegang naar beide provincies had kunnen openhouden. Volgens hem was de veiligheid van de citadel zelf doorslaggevend voor de locatiekeuze. *H. Hondius* was een andere mening toegedaan. Hij prees in zijn *Description & brève déclaration des Règles Générales de la Fortification* de sterkte van de citadel van Antwerpen maar betreurde de voorkeur van de locatie ten zuiden in plaats van ten noorden van de stad. Hij voerde hiervoor niet alleen strategische argumenten aan – de stad zou afgesloten zijn van eventuele aanvoer van mensen en handelswaren vanaf het Noorden – maar ook militair-technische. Terwijl de citadel in het Zuiden op de zandgronden gemineerd zou kunnen worden, was dit in de moerassen van de Nieuwe Stad onmogelijk.¹⁹

Geen tweede citadel maar een klein fort - Een vergeten brief van De Marchi

Twee citadellen zoals De Marchi in zijn tractaat idealistisch voorstelde, zou om financiële redenen voor Antwerpen nauwelijks serieus genoemd kunnen worden, maar ik geloof wel dat men met de uiteindelijke keuze voor een citadel in het Zuiden, de voordelen van de variant aan de andere zijde van de stad niet meteen prijs wilde geven. Het is niet uitgesloten dat Alva alsnog een versterking overwoog in het strategisch gunstig gelegen Noorden. Niet een gelijkwaardige citadel, maar een schansachtig fort complementair aan de dwangburcht van Pacciotto. Een dergelijk idee was niet nieuw. Reeds begin mei 1567 stelde Francesco de Marchi voor, behalve een citadel in het zuiden een klein fort in de Nieuwe Stad aan de andere zijde van de stad uit te leggen. Dit blijkt uit een interessante brief in de bibliotheek van het Vaticaan, die reeds in het begin van deze eeuw door *G. Brom* werd gepubliceerd, maar die sindsdien niet meer bij de studies over de planning van de citadel werd betrokken. Blijkbaar gaf De Marchi op een nu niet meer bekende tekening bij de brief beide locaties aan met letters, maar of hij ook de beide fortificaties in kaart bracht is hieruit niet af te lezen.²⁰

De tekening van Tomaso Corbetta toont een citadel en een fort op de plaats waar Francesco de Marchi haar min of meer gedacht moet hebben. Men zou zich kunnen afvragen of Corbetta na de locatiekeuze zowel de citadel van Pacciotto als een oplossing van De Marchi in kaart bracht.

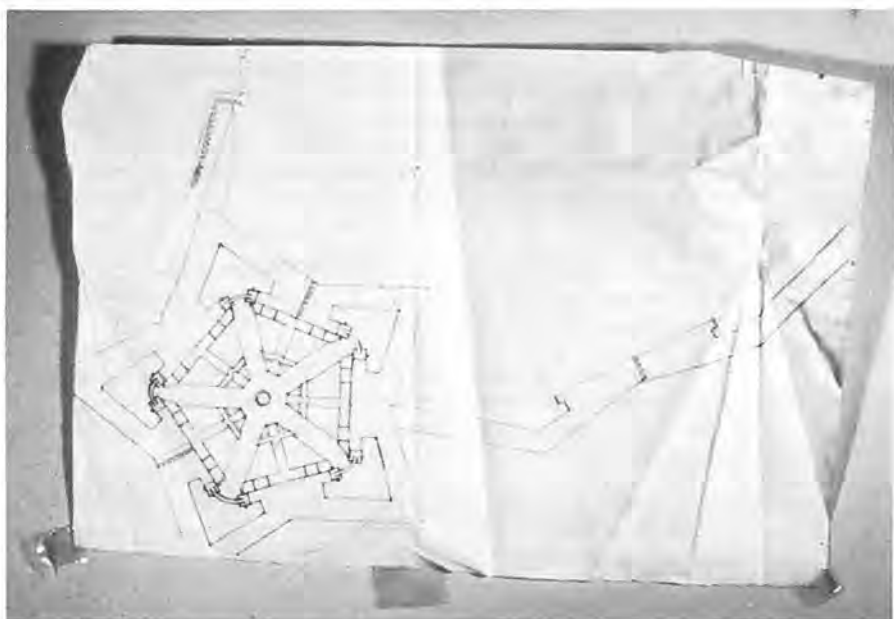
Nu was het niet uitzonderlijk dat na genomen beslissingen alsnog tekeningen werden gemaakt. Francesco de Marchi bleef na zijn nederlaag tekeningen verzenden en ook Tomaso Corbetta stuurde op 15 januari 1568, toen de voorbereidingen voor de bouw reeds waren getroffen, nog een nieuwe volstrekt andere variant op voor de citadel²¹ (afb. 6 en 7). Maar eerder nog dan dat Corbetta

Afb. 6. Antwerpen, variant voor de citadel. Tomaso Corbetta, 15 januari 1568. A.A. c. 70.12 f. 44 (pentekening op papier, gesigneerd en gedateerd, mm 300x420)

een exacte weergave gaf van de tekening van De Marchi, ligt het voor de hand dat hij trachtte op Alva's verzoek de mogelijkheden te bezien om alsnog de tekortkomingen in militair-technisch opzicht van Pacciotto's plan aan te vullen. De Marchi's oude voorstel van een citadel in het Zuiden en een versterking buiten de Nieuwe Stad kon niet meer van stal worden gehaald. Als vertrouwensarchitect van Margaretha van Parma was hij in politiek opzicht uit de gratie. Niet geheel ten onrechte beklaagde De Marchi zich dat zijn ideeën door anderen werden gebruikt. Er restte hem niets anders dan zijn vroegere ideeën en kritiek in zijn tractaat te formuleren. De uiteenzetting over de twee citadellen aan de grote rivier heeft een objectief-wetenschappelijke toon. De werkelijkheid is echter anders. De Marchi presenteerde niet alleen een eerder voorstel van hem, voor twee versterkingen als de rationele oplossing van het neutrale, theoretische probleem van de verdediging van een grote stad aan een rivier, bovendien confronteerde hij zijn voorstel met dat van zijn opponent! Kortom: twee vliegen in één klap.

Nee, Corbetta's tekening was geen weergave van het plan van De Marchi maar eerder een interpretatie, een samenvatting van de bestaande kritiek in een aantal varianten. Corbetta's opschrift 'il mio parere' (mijn oordeel) moet m.i. gelezen worden als zijn visie op de kritiek die in de loop der tijd op eerdere plannen was geuit.

Afb. 7. Antwerpen, variant voor de citadel. Tomaso Corbetta. Schematische voorstelling van de kaart van 15 januari 1568 te combineren met kaart van 28 oktober 1567? A.A. c. 70.12 f. 22bis (pentekening, ongesigneerd en ongedateerd, mm 220-320)

Het vierhoekige fort kwam er nooit, maar de tekening illustreert dat men reeds vanaf de vroegste fase van de bouw van de citadel serieus overwoog Antwerpen van twee grote versterkingen te voorzien. De tekening illustreert bovendien dat De Marchi's eerste voorstel paradoxaal langer doorwerkte bij zijn tegenstanders dan zijn latere versies. Sterker nog, het idee van twee versterkingen zou de bestuurders van Antwerpen zelfs tot aan het einde van de 19de eeuw blijven interesseren: als De Marchi dat had geweten, was zijn woede wellicht nog groter geweest.

NOTEN

¹ Met dank aan de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) voor het verstrekken van een reisbeurs. Deze beurs maakte het voor mij mogelijk in Spanje het archief van de hertog van Alva en het Archivo General te Simancas te bezoeken.

² F. de Marchi, *Della Architettura Militare*, Brescia (1599), Libro III p. 205: 'Arduque il fare doi Castelli a'una gran Città: c'habbia un grosso fiume, che vi passa per essa mi pare che sia

necessità le doi parti della Città, e l'intrata e l'uscità del fiume: si come si può considerare in questa mia figura. E perche qui e una disputa in Bruxelles, . . . la disputà à questa. Che vi è un valent'huomo, che vuole persuadere e diffendere che le fortificazioni, che haveranno il belloardi senza casematte in li fianchi delli belloardi, nè haveranno il corno, che spinga innanzi, over o gli orecchioni, che quelli non haveranno questi siano le più forti, e meglio difese, del che io sono della opinione contraria: ma perchè di sopra n'ho parlato à pieno, dandone le ragioni, con le misure e proportione e figure, non mi estenderò a dirne altro, solamente qui hò fatto doi fortezze d'una medesima figura di cinque belloardi, e d'una quasi medesima grandezza l'una e della opinione mia, l'altra è di quello valent'huomo: il quale non nominarò: perchè da altri non fusse tenuto quello ch'io dico . . .

² Voor het thema van de dwangburcht van het Zuiden in combinatie met een citadel in het Noorden van de stad zie: H. Wauwermans, *Les citadelles du sud et du nord d'Anvers*, Bruxelles (1880). M. van Hemelrijck, *De Vlaamse Krijgsbouwkunde*, Tiel 1950, p. 148 noemt als vroegste datum dat een tweede citadel in het Noorden van de stad werd overwogen het jaar 1574, d.w.z. kort na de bouw van de dwangburcht in het Zuiden. Vóór het plan van Brialmont van 1860, kwam een tweede citadel verder ter sprake in 1576, 1789 en 1830. Slechts korte tijd zou Antwerpen twee citadellen hebben, aangezien in 1874 de oude Spaanse dwangburcht in het Zuiden werd gesloopt.

³ L. P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas*, Bruxelles (1848-1936). A. Ronchini, *Centro lettere del capitano Francesco Marchi Bolognese conservate nell'archivio governativo di Parma ed ora per la prima volta recate in luce*, Parma (1864). M. R. C. Bakhuizen van den Brink, J. S. Theissen, *Correspondance française de Marguërite d'Autriche, Duchesse de Parme avec Philippe II*, Utrecht (1925).

⁴ G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, vol. II Rome, Vaticaanse Bibliotheek 's-Gravenhage (1908-1914) 69, p. 132-133 - Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat 8219 f. 24-27 brief van Francesco de Marchi aan Kardinaal Farnese: 'Mande anchora uno retrate de Aversa, a la quale se parla molto caldamente de farli uno castele, e pure iere andai per comisione de Suua Alteza, e del Sre conte de Masefelte a visitare secretamente dove se poteria fare . . .'. In 1540 had Karel de Vijfde reeds plannen voor een burcht op de plek van de St. Michielsabdij: Lodovico Guicciardini: *Beschryvinghe van alle de Nederlanden anderssins ghenoeemt Neder-Duytsland*, Amsterdam 1612, p. 60.

⁵ M. R. C. Bakhuizen van den Brink, J. S. Theissen, (o.c./n. 3) Tome I pp. 365-366 brief van 24 mei 1567: 'Et, ayant fait recognoistre divers lieux, samble nul plus à propoz que l'abbaye de St. Michiel, que estoit la mesme place que feue Sa Majesté Impériale (de très heureuse mémoire) avoit choisy per le mesme effect en l'an 1554 (let op het verschil in datum met Guicciardini (o.c./n. 4), et pour faire ceste forteresse tant plus à propoz, j'ay faicts dresser divers desseigns et pourtraicts de ladicte citadelle, desquelz j'envoye cy-joint les deux qui ont samblé les meilleurs, pour tant mieulx pouver par Vostra Majesté recognoistre le lieu et forme d'icelles dont l'ung est pourjecté par maistre Jacques d'Oye, l'ingénieur, grand et tel qu'il samble convenir d'estre fait, comprenant en soy l'encloz du monastère dudict St. Michiel. L'autre ha esté fait par Francisco Demarque, qui est pour la plus part assez hors la ville . . . Mais le tout meurement examiné et débatu, l'on ha esté d'avis et s'est on arresté (soubz le bon plaisir de Vostre Majesté) a celluy fait par ledict maistre Jacques . . .'.

⁶ M. R. C. Bakhuizen van den Brink, J. S. Theissen (o.c./n. 3), Tome I p. 388 - brief van 13 juli 1567: 'Par quoy j'ay fait dresser ung aultre pourject, tout au dehors et joindant ladicte ville, que, par advis de tous ceulx du Conseil, pour éviter la destruction et desgast de ladicte ville, samble estre le plus à propoz'.

⁷ A. Ronchini (o.c./n. 3) - brief van 9 november 1567 van Francesco de Marchi: 'Basta, che uno, che ha avuto delle bastonate più volte abbia da avere l'onore delle mie fatiche, ch'è il Pacchiotto'.

⁸ Archivo General Simancas (in het vervolg afgekort als AGS) Estado 1547 fol. 114. Hoewel in

de titel de datum 22 september wordt vermeld is het rapport zeker van latere datum aangezien in de tekst de datum van 23 oktober staat vermeld, de dag waarop Pacciotto definitief de leiding kreeg over de bouw van de citadel.

⁹ AGS Estado 1547 f. 114: 'Si priva quella Citta di molti canali perli quali gli (il forte) rendira molte discomodita per il traffico facendosi forte questo luogho non si potra più ingrandire la citta il che desideranno di fare et fanno ogn hora molte habitazioni'. Het argument van schade aan het handelsverkeer werd eerder aangevoerd door Francesco de Marchi; vergelijk G. Brom (o.c./n. 4) p. 133: 'Poi vi (in de Nieuwe Stad) è un bellissimo palace fatte ora de nove, il quale è de gran capacita dove staranno li osrilini (Oostzeelanders, Hanzekooplieden), li quali sono de importancia granda, perche portano il grane, che bisogna ogni ane in quisti paiesi, e li legnami de fabricare casamenti e corami e seve a cenere, cose de importancia a questa tera e paiesi'. Het is opmerkelijk dat dezelfde overweging: vrijheid van handelsverkeer tot een tegenovergesteld advies inzake de locatiekeuze kon leiden: H. Hondius, *Description & brève déclaration des Règles Générales de la Fortification, de l'artillerie, des amunitions etc.* à 's Gravenhage (1625) pp. 16-17: 'Ce Chasteau est bien adjoint à la ville, mais selon mon opinion il eust esté mieux posé au costé septentrional pour dompter la ville d'autant plus & empecheter l'entrée des gens ou quelques marchandise'.

¹⁰ AGS Estado 1547 f. 113: 'Prima e di maggior spesa per la terra che se vi ha carestia il che per haverne bisognerà tirla di lontano. Bisogna buttar molte case'. Het is opmerkelijk dat Francesco de Marchi dit gebied juist om deze reden geschikt acht. G. Brom (o.c./n. 4) p. 133: 'In quello locho (De Nieuwe Stad), se non fuse il site tante base . . . , io la faria in dite locho, perche vi è uno gran spacie dentre de le mura, dove non è casamenti, sichomo se pole comprendere il el desegne'.

¹¹ Archivo de la Casa de Alba (in het vervolg afgekort A.A.) c. 70.12 f. 21.

¹² H. Wauwermans (o.c./n. 2). 'Le projet de Marchi, dont le dessin fut envoyé à Madrid le 24 mai ne nous est pas connu. On peut supposer qu'il conseilla de donner à la citadelle d'Anvers une forme analogue à la citadelle de Parme à laquelle il avait travaillé et qui était placée, comme celle projetée à Anvers, sur les bords du fleuve, dans l'angle formé par l'enceinte avec celui-ci, et affectant la forme d'un carré régulier' zie F. de Marchi, *Della Architettura Militare*, pl. XXVI. Volgens transcriptie G. Venturi, Memoria intorno alla vita ed alle opere di capitano Fr. Marchi, Modena (1816) pp. 46-47.

¹³ Biblioteca Nazionale Firenze, Codice Magliabecchiano II.I.279 f. : 'Questo è uno de sei disegni di fortificazione, che l'anno 1567 ai 24 Maggio e ai 13 di Giugno Mad. Margherita d'Austria mentr'era gran Governante dei Paesi Bassi, e il suo Consiglio di Stato mandarono a S.M. Cattolica, con li discorsi miei sopra detti disegni, tre dei quali erano dei cinque lati e tre di sei, tutti diversi l'uno dall'altro e questi per far la Fortezza alla Città d'Anversa'.

¹⁴ Allereerst is de laatste datum die De Marchi noemt niet in overeenstemming met de correspondentie van Margaretha van Parma aan Filips II. Volgens deze correspondentie zouden de tekeningen verstuurd zijn op 24 mei en 13 juli. Uit de brief van Margaretha van deze laatstgenoemde datum, waarin ze schrijft alsnog af te zien van de variant van Jacques van Oyen en te kiezen voor een variant buiten de stad, wordt niet duidelijk of ze toen voor het eerder door Francesco de Marchi gemaakte plan koos (ingediend op 24 mei), dan wel hem een nieuwe tekening liet maken. Zie hiervoor M. R. C. Bakhuizen van den Brink/J. S. Theissen (o.c./n. 3): Tome I pp. 365-366 (24 mei 1567): 'L'aultre ha esté faict par Francisco Demarque, qui est pour la plus part asez hors la ville' en p. 388 (13 juli 1567) 'Par quoy j'ay faict dresser ung aultre pourject, tout au dehors et joindant ladite ville'. Op het eerste gezicht lijkt de tweede brief te spreken over een compleet nieuw plan. Toch is dit niet waarschijnlijk. Waarom zou Margaretha een nieuw plan laten tekenen voor een citadel die verder naar buiten lag, als ze die al in haar bezit had. Bovendien spreekt ze op deze plaats ook niet over de nadelen van het plan van De Marchi dat werd ingediend op 24 mei, wat een nieuw plan zou rechtvaardigen. Francesco de Marchi spreekt niet over een nieuw plan. Ik vermoed dat een variant van een vijfhoek buiten de stad

buiten de 'poort van St. Michiel' (Croonenburghpoort) die zich tussen de varianten van 24 mei bevond, op 13 juli nog eens naar voren werd gebracht toen Margaretha van gedachte was veranderd. Filips II en zijn raad hadden toen waarschijnlijk al van zijn zeshoekige variant afgezien, als ze die tenminste ooit serieus hadden genomen, zoals Francesco de Marchi beweert (o.c./n. 13): 'Mi fu riferito, che piacquero a S.M. ed al suo Consiglio, soprattutto questo di sei Baloardi con fianchi duplicati. Ma considerando che a voler fare una fortezza tale vi andrebbe tempo assai, che non si concedeva allora per i tumulti di religione . . . Tornando alle fortificazione; S.M. e il Consiglio per far presto presero un disegno di 5 baloardi, e mandarono il Duca d'Alva, che lo facesse eseguire fuori della Porta S. Michele, come'io avevo mandato ne' miei discorsi, e come visitato il luogo, fu d'opinione anche Monsig. di Barlemont. Questi ed io furono gli autori, che la fortezza si facesse fuori di città, per manco spesa, e per non rovinare una parte delle abitazioni, rovina sarebbe importata da un milione e 200 m. fiorini. Secondo il mio disegno sarebbe stata una bella fortezza d'Europa; io penso di esporre anche il disegno di quella che vi fece fare il Duca d'Alva . . .'

- ¹⁵ Het verdient aanbeveling de kritiek op de citadel niet alleen te bezien vanuit het ontwerp van Pacciotto. Uit brieven die Gabrio Serbelloni, die als 'generale superiore delle artiglierie e delle truppe tecniche' belast was met het toezicht op de bouw, naar Spanje stuurde, blijkt dat het onmogelijk was eerder gemaakte afspraken na te komen doordat er extra fundamenten gerealiseerd moesten worden en de uitvoering als gevolg van het slechte weer stagneerde. Uiteindelijk werd zelfs voorgesteld om de bastions voorlopig minder hoog op te bouwen om het werk binnen de gestelde limiet gereed te krijgen. Kortom, de termijn die met de realisatie was gemoeid vormde blijkbaar een zwaarder wegend argument dan een nauwgezette uitvoering van de maten die in zijn ontwerp waren aangegeven. A.A. c. 49-207 da Anversa, 1 aprile 1568: 'Lessere stato maltempo quasi tutta la pas. setemana causa sara che li hora de dire poca de lopa (l'opera)'.

A.G.S. - Estado 538-71: da Anversa, 9 giugno 1568: ' . . . Le muraglie che in quel tempo erano apalstati per cominciarle al mese di marzo passato, non se sono poi cominciati, se non nel passato mese di maggio, che così, è, piaciuto al Sr. Duca, forse perli motivi vi erano o altri rispetti non essendo piaciuto a S. Ecc.a che se fabricasse queste mura, tanto descoste delli lotti, e ter-rapieni, che senza ruinarle se potesse fondare: qual se vano tuttavia levando con più sicurezza si può et fondando le mura che riesce con la graccia d'Iddio assai bene, et se gli attende con ogni diligentia, acciò che almeno resti fatto con sue mura sin'al cordoni tutti li baluardi per tutto Agosto'.

A.G.S. - Estado 538-73: da Anversa, 9 novembre 1568: ' . . . ho ancho voluto dirli (Duca d'Alva), che considerando li giorni passati era bene à determinare questa fabrica, che non si havesse di murare questo inverno, perchè non riesce molto buon'lavoro, e ancho restasse in buon'termine sicuro e considerato tutto quello che nella buona stagione si poteva fare, ne diedi conto al Sr. Duca e se determinò ridurre tutti i cinque baluardi con sue muraglie alla altezza di 21 piedi terra pienati e con lasciarli la parte dovante tanta alta, che servesse fra'tanto per parapetto . . . '.

- ¹⁶ Voor de kritiek van Francesco de Marchi zie noot 1 Bartolomeo Campi: 'Riformazione della cittadella di Anversa', twee manuscripten in de Biblioteca Apostolica Vaticana Ottoboniana Latina 3135 f. 318-320 en A. Angelucci, *Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane*, Torino (1869) pp. 330-333.

- ¹⁷ B. Facciotto: 'La nova maniera de fortificatione', Palermo, Biblioteca Comunale 2QqH40 gepubliceerd door A. Casamento: "'La nova maniera de fortificatione'" di Bernardino Facciotto' in *Storia della Città*, 10 (1979) pp. 75-88. H. Soly: 'De bouw van de Antwerpse Citadel (1567-1571), sociaal-economische aspecten', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis XXI* (1976) pp. 549-578, vooral p. 552 en n. 28. Soly noemt een zekere Bernardino Pacciotto als de meest belangrijke ingenieur die van 16 oktober 1567 tot 4 december 1569 werd betaald voor zijn aanwezigheid bij de uitvoering van de bouw van de citadel. Het is niet mogelijk dat

er een vergissing is gemaakt met de voornaam en dat het Francesco Pacciotto zou betreffen. Laatstgenoemde was toen immers weer teruggekeerd naar Italië. Ook is het geen onbekend lid van de ingenieursfamilie uit Urbino. De ingenieur in kwestie is Facciotto die vermoedelijk voornamelijk belast was met de problemen die zich voordeden tijdens de bouw en de uitwerking van de details van het ontwerp van Pacciotto. Soly vermeldt dat hij instrumenten ontving voor het maken van tekeningen. Geen van deze tekeningen is ons bekend, maar de voorstellingen in zijn tractaatje tonen o.a. details en doorsneden en zijn commentaar betreft de uitvoering, hetgeen het aannemelijk maakt dat hij met dergelijke activiteiten tijdens de bouw belast was.

¹⁸ Carlo Theti, *Discorsi delle fortificationi espugnationi & difese delle città & d'altri luoghi di Carlo Theti*, Venetië (1589) p. 70 e.v. 'Discorso sopra li castelli o'vogliam dir cittadelle & particolarmente del Castel d'Anversa'; zie ook; E. Guidoni/A. Marino, *Storia dell'urbanistica. Il Cinquecento. Rome/Bari (1982) p. 407.*

¹⁹ F. Strada, *De Thien Eerste Boecken der Nederlandsche Oorlogen*. Arnhem (1646) pp. 440-442. H. Hondius (o.c./n. 9) pp. 16-17: 'selon mon opinion il (het kasteel) eust esté mieux placé au costé septentrional . . . , et si cela ne s'est fait pour ce qu'il y avoit davantage de terre (in het Zuiden) qu'a la porte du Bourbier (porte de Slyck) où les prairies sont fort basses, voire qu'en l'hyver l'eau les submerge, ou bien si cela a été négligé je ne sais; toutefois le chasteau se peut miner icy (in het Zuiden), ce qui ne sçeuil peu faire en la porte du Bourbier'.

²⁰ G. Brom (o.c./n. 4) pp. 132-133: '... il quale rompi li eretici sotto Aversa, dove io acene una litera A. In quello locho voria fare la citadela per più ragione: la prima, l'aria è miora e l'acqua, e il piu alte locho e piu comodo a dare socorse per tera de quela parte verse Barbancia, ino Artose, Fiandera, Namure e altri paiesi. E perche questa fortezza non sera la intrata del mare in la cita, voria fare una piccola rocha In quel locho, dove è la litera B, se non fuse il site tante base . . . , io la faria in dite locho, perche vi è uno gran spacie dentre de le mura, dove non è casamenti, sichomo se pole comprendere in el disegne. . . . Pero lo avise mio è de fare una piccola e forte rocha in quello locho, per essere totalmente patronè del mare e de la tera, siove uscire e intrare quello piacise a chi fuse patronè de la duua forteza'.

²¹ A. Ronchini (o.c./n. 3) brieven van 9 november, 15 november en 30 november 1567 (resp. p. 150, 152 en 154). Voor de tekening van T. Corbetta, A.A., caja 7012 (f. 44). De tekening bevat eveneens een voorstel voor de inrichting van de citadel. De tekening is aldus het opschrift in het huis van de Spaanse 'maestro de campo general' Don Sancho de Londono te Antwerpen door Corbetta getekend. Tevens bevat de map een geabstraheerde voorstelling van deze variant die vermoedelijk bedoeld is om over de manuscriptkaart f. 22 heen te leggen om de citadel in relatie tot de gehele stad te kunnen bekijken; daarom heb ik deze tekening, hoewel later dan deze kaart, het nummer 22bis gegeven.

'FORT AMSTERDAM' OP SINT MAARTEN HET OUDSTE FORT VAN DE NEDERLANDSE ANTILLEN

met de steunforten 'Old Spanish Fort' en 'Sint Pieter'

door dr. J. Hartog

In het volgende essay vervolgt dr. J. Hartog zijn serie bijdragen in ons jaarboek over forten op Aruba en de Nederlandse Antillen. Fort Amsterdam op Sint Maarten, waar onderstaand artikel over gaat, kwam in het actuele nieuws, doordat in de zomer van 1987 de Amsterdamse stadsarcheoloog de heer J. Baart in opdracht van de regering der Nederlandse Antillen en in samenwerking met het Archeologisch-anthropologisch Instituut van de Nederlandse Antillen opgravingen deed op de landtong waarop de ruïnes van Fort Amsterdam gelegen zijn.

De Redactie

Inleiding

Het fort dat op de westelijke landtong van de Grote Baai ligt, heeft tweemaal actie gekend vóór het in 1737 als 'Fort Amsterdam' her-, ver- en uitgebouwd werd op en met de resten van zijn naamloze voorgangers uit de Nederlandse

Anonieme kaart van Sint Maarten omstreeks 1790.

tijd (1631-1633) en de Spaanse tijd (1633-1648). Van 1737 tot 1793 werd het gebruikt als Raadhuis, later als seinpost, een enkele maal voor het geven van saluutschoten en in de jaren 1962-1985 was er in een vroeger wachtlokaal het Radiostation PJD2 The Voice of St. Maarten gehuisvest.

Steunpunt tussen Nieuw-Holland en Nieuw-Nederland

Terwijl de Tachtigjarige Oorlog nog in volle gang was, werd Sint Maarten het eerste eiland van de tegenwoordige Nederlandse Antillen, waar de Nederlanders zich in het Caribische gebied 'neersloegen', zoals men toen zei voor het stichten van een kolonie, meestal een versterkte handelspost. Dit gebeurde in 1631, toen zij ongeveer halverwege tussen hun nederzettingen Nieuw-Holland (Brazilië) en Nieuw-Nederland (New York) een verversingsstation nodig hadden. Het eiland lag daartoe gunstig, maar bovendien wisten zij van een Amsterdams eskader dat Sint Maarten in 1627 had aangedaan, dat er zout te halen viel, in de 17de eeuw een vlot marktartikel, tevens, zoals men tegenwoordig zegt, zeer arbeidsintensief. En tenslotte was Sint Maarten ook een goed gelegen uitvalspunt tegen Spaanse schepen, o.a. 'de Spaanse Zilvervloot', die hier elk jaar niet zo ver af voorbij voer.

Bouw van een fort

In augustus 1631 hebben de Nederlanders dan ook een nederzetting op het zuidoostelijke deel van het eiland gesticht. Op het westelijke gedeelte lag toen al een kleine Franse kolonie, veertien gezinnen, niet meer.

De Nederlanders arriveerden met 80 schepen, laadden die met zout en vertrokken, met achterlating van 30 man en 4 kanonnen om een nederzetting op te bouwen. Behalve de Fransen (van wie ze aanvankelijk trouwens niets wisten), troffen ze er geen bewoners aan, hoewel er vóór de komst der Europeanen bij tijd en wijle op verscheidene plaatsen van Sint Maarten Indianen hadden gewoond. Bij het archeologisch onderzoek van zomer 1987 is overigens op de landtong waar nu Fort Amsterdam ligt, geen spoor van menselijke bewoning van vóór 1631 gevonden.

Wat de Nederlanders altijd meteen deden als zij zich ergens vestigden, was behalve wat huizen ook een fort bouwen. Natuurlijk op het voor de hand liggende strategische punt, de westelijke landtong van de Grote Baai. Omdat opschieten de boodschap was, werd het fort opgetrokken uit planken met opgeworpen aarden wallen, maar al vrij spoedig is men overgegaan tot het uitbouwen en versterken ervan.

Met de kanonnen, die (in die tijd) niet zó ver droegen, kon echter de 1600 meter¹ brede opening van de Grote Baai niet worden beheerst. De kogels haalden de oostelijke landtong, Point Blanche² niet. Met andere woorden: een vijand kon buiten het schootsveld van het fort de Grote Baai binnen varen, ergens aan land gaan en het fort aan de minder verdedigde landzijde aanvallen. Wat twee jaar later dan ook zou gebeuren. Mogelijk is gebrek aan mankracht en/of materieel een verklaring voor deze tekortkoming.

Argwaan bij de Spanjaarden

De Nederlanders schoten goed op. Zoals in die tijd gebruikelijk, moesten binnenlopende schepen financieel bijdragen, dan wel een of meer kanonnen en munitie afstaan.

De Spanjaarden hadden in de 17de eeuw in de Caribische Zee, welke zij op grond van de pauselijke bul Inter Caetera van 1493 als hun terrein met uitsluiting van anderen beschouwden, op verscheidene punten bases aangelegd ter bescherming van hun belangen, zoals de hiervoor genoemde Zilvervloot. Dichtbij Sint Maarten, op Puerto Rico, lag een van de grootste Spaanse bases. Toen de Spanjaarden merkten, dat hun vijanden op Sint Maarten een fort aan het bouwen waren, wekte dit begrijpelijkerwijze hun argwaan op. Bij een expeditie tegen het eiland St. Croix (Sint Kruis), had de Spaanse gouverneur van Puerto Rico en passant op St. Kitts, waar sinds 1524/25 zowel een Franse als een Engelse kolonie lag, wat krijgsgevangenen gemaakt, van wie hij zijn eerste informatie kreeg over wat er op Sint Maarten gebeurde. Zelf zond hij daarop eigen verspieders uit. Rapport na rapport stuurde hij naar Spanje en omdat deze rapporten in het Archivo de Indias in Sevilla bewaard zijn gebleven, zijn ook wij goed op de hoogte van deze eerste Nederlandse vestiging in het Caribische gebied.

In 1632 was er al een fort in wording

Deze waarnemingen van Spaanse zijde kloppen met wat wij uit niet-Spaanse bronnen weten. Van Nederlandse zeevaarders en een Duitse avonturier is namelijk ook informatie bewaard gebleven.

Zo weten wij, dat in november 1631, dus drie maanden na de komst van de Nederlanders, het eerste huis ten naaste bij klaar was; het lag op het westelijke uiteinde van de zandbank tussen de zoutpan en de Grote Baai, de plaats waar het oudste deel van Philipsburg ligt bij de nu tot ruïne vervallen kerk.

Ambrosius Richshofer uit Straatsburg is in 1629 als soldaat in dienst van de Westindische Compagnie naar Nieuw-Holland (Brazilië) gegaan en na afloop van zijn dienstverband aan het zwerven geraakt. Hij heeft later een reisverhaal uitgegeven, waarin hij met Duitse nauwkeurigheid van alles beschrijft. Van 23 mei tot 18 juni 1632 was hij op Sint Maarten. In het Castellichen, het kasteeltje, zoals hij het fort noemt, waren toen al 80 man gelegerd. Er stonden tien kanonnen. Gedurende de weken van zijn verblijf op het eiland was het een va-et-vient van schepen die zout kwamen halen, maar er liep ook een Nederlands fluitschip binnen met 50 man versterking en nog zes kanonnen.

Van David Pietersz de Vries, die in november 1632 het anker 'voor het fort' liet vallen, zoals hij in zijn scheepsjournaal aantekent, weten wij dat men toen doende was het, zoals wij zagen, uit planken en aarden wallen opgeworpen fort te versterken, waartoe onder meer stenen werden aangebracht aan de zeezijde van de landtong. De landtong zelf was op het laagste punt doorgegraven, zodat het fort als het ware op een eilandje lag. Ook meldt De Vries, dat bij zijn bezoek 100 man garnizoen in het fort lag en dat er 34 kanonnen stonden, een medede-

ling die in het licht van latere informatie onjuist bleek te zijn, want bij de verovering door de Spanjaarden midden 1633 waren er 24 stukken geschut: toch nog een respectabel aantal.

De Spanjaarden waren goed op de hoogte

Een Spaanse verspieder, die in 1633 eens ging kijken, meldde dat het fort toen voorzien was van vier hoektorens, bedoeld zullen zijn de vier bastions, die men op de plattegrond duidelijk kan zien. Ook meldde deze spion, dat de huizen van baksteen waren opgetrokken en met dakpannen gedekt; er was een kerk en zoiets als een ziekenhuis. De bevolking schatte hij op ongeveer 140 personen: iets wat overeenstemt met elders gevonden cijfers.

Men ziet het: de Spanjaarden waren precies op de hoogte van de situatie op Sint Maarten, maar omgekeerd wisten de Nederlanders zo goed als niets over hen. Bij al hun bedrijvigheid waren zij onbekend met het feit, dat de gouverneur van Puerto Rico, Enriquez de Sotomayor, al in februari 1632, dus een half jaar na hun komst, op grond van de vermelde spionage-rapporten een boodschap had gezonden aan koning Filips IV van Spanje met het advies de Nederlanders zo gauw mogelijk van Sint Maarten te verjagen en een Spaans garnizoen op het eiland te leggen.

Een commissie adviseerde de koning de onmiddellijke herovering door een vloot, waarvan de kosten door de Spaanse handel zouden moeten worden gedragen, omdat – zo redeneerde men – de handel wel de meeste schade zou lijden als de Nederlanders erin zouden slagen de regelmatige toevoer van zilver te verhinderen.

1633: De verovering door de Spanjaarden

Een casus belli behoefde men niet te zoeken. Spanje en Nederland waren nog in oorlog en bovendien beschouwden de Spanjaarden de vestiging van de Nederlanders op Sint Maarten als een inbreuk op hun rechten, welke gegarandeerd waren door de eerder genoemde pauselijke bul van 1493.

In mei 1633 vertrok er een Spaanse vloot, 53 schepen, onder leiding van niemand minder dan de markies Lope de Cadereita, de latere onderkoning van Mexico, en route naar de Caribische Zee. Ongeveer een maand later was men hier en – grappig avontuur als illustratie hoe pover de navigatiemiddelen waren, zelfs op oorlogsschepen, uiteraard de best toegeruste schepen – Cadereita legde een blokkade voor de baai van St. Barths. Men had al een plan opgesteld hoe dit eiland te nemen, toen iemand die een rondje om het eiland had gemaakt, kwam melden dat Sint Maarten een eind verderop lag!

Op vrijdag 24 juni 1633 omstreeks het middaguur voeren de Spanjaarden onderlangs de oostelijke landtong, buiten het bereik van de kanonnen van het fort, de Grote Baai binnen en zetten 1000 man voetvolk en 300 zeelieden op de westelijke landtong aan wal, uiteraard ook daar buiten schot. De zeelieden moesten als sappeurs dienst doen en hadden daartoe schoppen en dergelijke bij zich. De troepen aan land stonden onder bevel van admiraal Lope de Hocés

y Cordoba. Op het plateau van de landtong, natuurlijk steeds buiten bereik van het geschut, sloegen de Spanjaarden hun tenten op.

Vrijdag en zaterdag hebben zij gebruikt om zich in te richten en de situatie te verkennen. Op zondag 26 juni naderden zij het fort, waarvan de bezetting terstond het vuur opende en Lope de Hoces zodanig verwondde, dat hij naar het tentenkamp moest worden teruggebracht.

De markies de Cadereita liet hierop twee scheepskanonnen aan wal brengen, en beschoot het fort zowel van de landzijde als uit zee. Maar de Nederlanders gaven geen kamp.

Maandag liet Cadereita nog drie kanonnen aan wal brengen en op een heuvel opstellen. De landzijde was de zwakke zijde van het fort. Nòg bleek het fort het te houden.

De Nederlanders vuurden wel steeds terug en wisten de Spanjaarden op een afstand te houden, maar het vuur had weinig uitwerking want pas woensdag viel er een dode.

Voor de nacht van donderdag 30 juni op vrijdag 1 juli beraamden zij een verrassingsaanval, doch de Nederlanders zagen de aangestoken lonten en wisten de vijand voorlopig tegen te houden: drie doden en achttien gewonden bij de Spanjaarden.

Maar zij gaven het evenmin op en nog diezelfde nacht legden zich honderd man in hinderlaag. Toen nu bij het aanbreken van de dag de Nederlanders zich boven de muren van het fort vertoonden, werden zij op een hevig musketvuur onthaald, waarbij zelfs doden en gewonden vielen, zodat zij beseften het op den duur toch niet te kunnen uithouden en zich omstreeks 10 uur overgaven. Cadereita stond vrije aftocht toe, evenwel zonder wapenen en elke man met niet meer dan één ransel persoonlijke zaken en kleding. Het hele garnizoen plus 128 inwoners (97 blanken, 30 negers, 1 Indiaan) werden nog diezelfde dag afgevoerd. Vierentwintig kanonnen vielen de Spanjaarden in handen; vier ervan waren echter kapot.

De standaard van Philips IV werd op het fort gehesen en op 2 juli 1633 werd er een Heilige Mis gelezen 'om God te danken'.

Wat nu te doen?

Magazijnen en kazerne waren ernstig beschadigd als gevolg van het schieten. De Spanjaarden besloten alles te herstellen. Misschien hebben zij ook overwogen het fort uit te breiden, want op een nog in de loop van 1633 gemaakte kaart van de landtong en zijn omgeving maakten zij aantekeningen die zulks kunnen doen denken. Gegevens waaruit zou blijken, dat dit gebeurd is, zijn evenwel niet gevonden. De lauwe en verveelde stemming die zich meester maakte van de Spanjaarden op Sint Maarten, maakte het ook niet waarschijnlijk.

Steenfort op Point Blanche

Maar wel werd terstond, teneinde de Nederlanders de kans te benemen die zij zelf hadden benut, namelijk om Point Blanche heen buiten het schootsveld de

Resten van het Spaanse steunfortje, rechts op de foto de auteur. (foto W. Roumou)

Grote Baai binnen te varen, op de top van Point Blanche, 132 meter boven de zeespiegel, een tweede fort gebouwd, waarvan de ruïnes thans bekend staan als Old Spanish Fort. Bij bezoeken aan Sint Maarten hoorden wij ook de naam Frenchmen's Battery voor deze ruïne gebruiken; hoe men aan deze naam kwam, weten wij niet. Fransen zijn hier nooit geweest.

Voor hun herstellingen aan het fort op de landtong en de bouw van hun steunfort op Point Blanche maakten de Spanjaarden gebruik van de stenen van het Nederlandse fortje dat op Anguilla stond en dat zij hadden afgebroken. Ofschoon de Nederlanders nog vele jaren voortgingen zout van Anguilla te halen – zelfs onder de ogen van de Spanjaarden die op Sint Maarten zaten – hebben zij op Anguilla geen fort of versterking meer gebouwd.

Cadereita stelde een van zijn officieren, Ciprian de Lizarazu, aan als gouverneur van Sint Maarten, een benoeming die enige tijd later door koning Philips IV is bekrachtigd.

De verovering van Curaçao

De Nederlanders die aldus hun steunpunt in het noordelijke deel van de Caribische Zee hadden verloren, beseften zulk een steunpunt wél nodig te hebben, en besloten daarom dat meer naar het zuiden te zoeken, verder verwijderd van de Spaanse marinebases op Puerto Rico en Española. Na het verlies van Sint

Maarten hebben zij het jaar daarop, in 1634, Curaçao bezet, weliswaar dicht bij de 'Spaanse' kust, waar evenwel de Spaanse marine niet erg actief was. De situatio's of geldzendingen hadden hun route noordelijker. De Nederlanders stichtten dus hun marinestation op Curaçao. Economisch een slechte ruil, want schepen die voorheen op Sint Maarten voldoende retourvracht aan zout vonden, konden al in 1635 niet steeds afgeladen worden met hout en zout.

De gedachte aan Sint Maarten liet de Nederlanders daarom niet los. Van Nederlandse schippers – onder meer van Michiel Adriaansz. de Ruyter die in mei 1640 Sint Maarten passeerde – hoorde het Compagniesbestuur in Nederland van de miserabele situatie op Sint Maarten. Want met het zoutgaren hadden de Spanjaarden bij gebrek aan deskundigheid geen succes. En als marinebasis hadden zij het eiland niet nodig, want daarvoor hadden zij Puerto Rico en Española. Al na 1638 begon het Spaanse garnizoen op Sint Maarten terug te lopen: van 360 zakte het op 120 man.

Pieter Stuyvesant, sinds 1642 directeur op Curaçao, kreeg daarom opdracht een poging tot herovering van Sint Maarten te doen. Zelf had hij dit trouwens al meer dan eens geopperd.

Uit Nederland zelf werden 600 man troepen gestuurd; op Curaçao voegden zich nog 400 man daarbij. Het Compagniesbestuur belastte Stuyvesant met de leiding van de expeditie, waartoe hem de titel admiraal werd gegeven. Tweede man en bevelhebber van de troepen werd Jacob Polak, de commandeur van Bonaire.

Wel was het riskant, dat in verband met deze expeditie tegen Sint Maarten Curaçao zelf vrijwel geheel zonder militairen bleef.

Op Palmzondag 20 maart 1644 verscheen Stuyvesant met 7 van zijn 13 schepen voor de Grote Baai. Een kruisvuur tussen het nu Spaanse hoofdfort op de westelijke landtong en het kleine Spaanse fort op Point Blanche vond niet plaats, want – typisch voor de situatie bij de Spanjaarden – bij gebrek aan soldaten was het niet bemand. Terwijl de Spanjaarden juist voor een geval als dit het fortje op Point Blanche hadden gebouwd.

Overigens was het kruisvuur ook niet nodig, want Stuyvesant, die uiteraard niet wist of het steunfortje wel of niet bemand was, voer de Grote Baai voorbij en zeilde naar de Kaybaai, waar hij zijn manschappen ongehinderd aan wal bracht. Wel schoten de Spanjaarden, maar hun kogels bereikten de voorbijzeilende schepen van Stuyvesant niet.

Gouverneur van Sint Maarten was al sinds 1639 Diego Guajardo Fajardo, die van dit uitstel van de verwachte aanval gebruik maakte om snel geiten, koeien en groenten binnen het fort te halen.

De Spanjaarden waren hiermede nog doende, toen de Nederlanders hen al overvielen. Stuyvesant bezette de Kaybaai-heuvel en liet vervolgens 's nachts een schietpost aanleggen op de heuvel die nu als Belair bekend staat, zo genoemd naar een in 1795 door Fransen daar aangelegde batterij. Van Belair af kon Stuyvesant het fort op de landtong onder vuur nemen.

Het tentenkamp van de Nederlanders werd aangelegd achter het plateau van Belair – wij gebruiken deze latere naam gemakshalve nu al – dus in het dal van Welgelegen. Stuyvesant had derhalve strategisch en logistisch een goede

opstelling: water had hij in Cul de Sac, badwater in de Freshpond, en hij beschikte over redelijk korte verbindingen tussen het tentenkamp en de schietpost.

Op dinsdag 22 maart 1644 liet Stuyvesant een brief met een ultimatum aan Guajardo brengen. Onstuimig als hij was, beklom hij zelf de heuvel Belair om bij de schietpost een vlag te planten teneinde op deze manier kracht bij te zetten aan zijn sommatie. Kon hij vanaf Belair het Spaanse fort raken, omgekeerd was het dus ook mogelijk van daaruit het fort Belair te treffen. De Spanjaarden schoten en een kogel verbrijzelde het rechterbeen van Stuyvesant. Hij moest aan boord van zijn schip worden gebracht, waar de scheepsarts het been onder de knie amputeerde. Voor verdere behandeling is Stuyvesant later naar Nederland gegaan. Polak nam het bevel over.

Dezelfde kogel die Stuyvesant had getroffen, schoot ook een brok rots los, dat de kapitein van Stuyvesants schip die naast de admiraal stond, een stuk uit de wang en een oog uit het gelaat sloeg.

De Spaanse gouverneur wees de sommatie af en van 22 maart tot 17 april 1644 is er gevochten. Maar noch met schieten, noch met een poging de Spaanse bezetting uit te hongeren, noch met een nachtelijke verrassingsaanval is het de Nederlanders gelukt het fort op de Spanjaarden te veroveren. Op zondag 17 april hebben zij het opgegeven. Stuyvesant en Polak mogen dapper zijn geweest, uit hun rapporten krijgen wij geen al te ferme indruk van het moreel van de troep. De kleine fortbezetting sloeg de belegeraar af, die acht tot negenmaal zo sterk was. 'Met onwillige honden is het slecht hazen vangen', is het gevleugelde woord waarmee de admiraal in juli 1644 zijn Compagniesbestuur verslag deed.

Volgens de Spaanse gouverneur zouden er bij de Nederlanders 60 soldaten gesneuveld zijn, maar – schrijft hij naar Spanje in zijn verslag – in werkelijkheid verloren ze er meer, want de commandant had al enige lijken laten weghalen en bovendien waren er ook nog soldaten in zee gesprongen en verdronken. De geloofwaardigheid van oorlogsberichten is vaak niet zeer hoog. In elk geval schrijft de Spaanse gouverneur, dat hij zelf maar één man, een vaandrig, verloren heeft.

Bij de opgravingen, waarvan in de aanvang van ons essay sprake was, is inderdaad in de zomer van 1987 het stoffelijk overschot van deze militair, kenbaar aan zijn wambuis, teruggevonden aan de voet van een walmuur, in een graf dat ingehakt was in de rotsbodem. In de buurt van het lijk werden wat Spaanse voorwerpen aangetroffen. Meer verwachten wij hierover, wanneer het rapport van de heer J. Baart, die het opgravingswerk leidde, zal zijn verschenen (deze deelde ons mede dat het in de loop van 1988 kan worden verwacht).

Het vertrek van de Spanjaarden in 1648

Nog vier jaren zijn de Spanjaarden op Sint Maarten gebleven. De Vrede van Munster op 30 januari 1648, welke een einde maakte aan de Tachtigjarige Oorlog tussen Nederland en Spanje, betekende ook het einde van de Spaanse aspiraties ten aanzien van Sint Maarten.

Kennelijk had men er op Sint Maarten al hoogte van gekregen dat de vrede op komst was, want reeds in februari 1648, toen men op Sint Maarten het bericht van de vredessluiting nog niet kon hebben ontvangen, verlieten de Spanjaarden het eiland, nadat zij al voordien met hulp van uit Puerto Rico gezonden arbeiders het fort hadden gedomolieerd.

Nog in de eerste weken van februari 1648 zijn de Nederlanders (uit Sint Eustatius) naar Sint Maarten teruggekeerd. Op 17 februari arriveerden ook de Fransen.

Erg radicaal is de afbraak van het fort niet geweest, want 87 jaar later schrijft John Philips, die in 1735 commandeur van Sint Maarten werd, dat met wat er van het Spaanse fort over is, met geringe kosten een behoorlijke forteresse zou kunnen worden gemaakt.

Fort Amsterdam

Het Nieuwe 'Dorp', door Philips' voorganger Martin Meyers in 1733 op de zandbank tussen de zoutpan en de Grote Baai gesticht, kreeg in 1735 de naam Philipsburg, toen de nieuwe commandeur er het eerste huis bouwde.

Philips begon terstond met de bevordering van de zoutindustrie en de landbouw, zonder veel succes overigens. Meer resultaten boekte hij bij de suiker- en katoencultures. In 1736 telde het Nederlandse gedeelte 35 plantages. Hiertoe waren arbeidskrachten nodig, waartoe Philips buitenlanders bewoog zich met hun slaven op Sint Maarten te vestigen. In 1736 woonden er 579 vrijen en 1382 slaven op het Nederlandse gedeelte, tegen 361 vrijen en 244 slaven in 1715. Philips' verstandhouding met de Raad liet te wensen over. Van het Compagniesbestuur moest hij bepaalde belastingen heffen wat hem – ten onrechte – persoonlijk werd aangerekend en enkele plantage-eigenaren aanleiding gaf mét hun slaven te vertrekken. Daarop liet Philips in 1736 het oude Spaanse fort op de landtong herstellen en plaatste er een batterij op waarmee de Baai kon worden bestreken, teneinde de dreigende vlucht van mensen en kapitaal te beletten, hetgeen weer aanleiding gaf tot een ernstig conflict. Ontevreden, onder leiding van het Raadslid Pieter Hassell, grepen de commandeur aan nadat deze de zondagsdienst in de kerk had verlaten en ontnamen hem zijn degen. Men zette Philips op een schoener naar St. Thomas.

In Nederland aangekomen, deed hij zijn beklag bij het Compagniesbestuur en werd in het gelijk gesteld. In 1737 keerde hij naar Sint Maarten terug waar hij terstond verder ging met de restauratie van het Spaanse fort dat, zoals wij al weten, eigenlijk het uitgebouwde Nederlandse fort van 1631 was. De uitbouw liep in feite uit op nieuwbouw. Bij de werkzaamheden kwamen twee regenbakken en enkele kruitkamers van vroeger te voorschijn.

Op oudejaarsdag 1737 werden de kanonnen binnengebracht en de vlag gehesen. Het fort kreeg nu de naam Fort Amsterdam.

Uit alles was duidelijk, dat John Philips toch wel eerst heeft gedacht aan een versterkt punt bij eventuele onlusten onder de burgerij en pas daarna aan een vijand van buiten. Hij liet daarom de ruïnes van het oude Spaanse steunfort op Point Blanche voor wat ze waren.

Fort Amsterdam kreeg in 1738 een representatieve functie als plaats waar de Raad samenkwam. Pas in 1793 is door de bouw van het nog bestaande Raadhuis, 'The Courthouse' in het centrum van Philipsburg, hieraan een einde gekomen.

Wel kapers op de kust

Maar in 1747 – Philips was inmiddels in 1746 overleden – overrompelden Engelse zeerovers Marigot, de hoofdplaats van het Franse gedeelte. De kapitein der burgerij, Jan de Wever, die na Philips' dood het bestuur waarnam, heeft Fort Amsterdam toen van een palissadering voorzien en de regenbakken, die intussen al weer verwaarloosd waren, doen herstellen. Maar de Engelsen zijn niet naar onze kant gekomen.

1748: Defensiestelsel vroeg om steunfort

Tot het defensiestelsel van Sint Maarten behoorde in de 17de eeuw, behalve een fort op de westelijke landtong van de Grote Baai, noodzakelijkerwijze ook een steunfort op de oostelijke landtong, eenvoudig omdat zoals gezegd het toenmalige geschut niet de gehele breedte van de toegang tot de Grote Baai bestreek.

Philips' opvolger, Abraham Heyliger Pzn., heeft dit ook ingezien en liet direct na zijn benoeming in 1748 tegenover Fort Amsterdam op de oostelijke landtong een batterij aanleggen, zodat hij met een kruisvuur tussen Fort Amsterdam en dit steunfortje de Grote Baai zou kunnen afsluiten. Hij herstelde evenwel niet het oude Spaanse fortje op de 132 meter hoge heuveltop, door struikgewas moeilijk te bereiken, maar bouwde beneden aan de kust de Batterij St. Pieter.

De Batterij Sint Pieter is nooit in actie geweest, maar behoort wezenlijk tot het defensiestelsel van Fort Amsterdam, zodat het aanbeveling zou verdienen om wat er van deze batterij over is te betrekken bij een mogelijke restauratie – natuurlijk geen nieuwbouw – van Fort Amsterdam.

Fransen op de kust

Tijdens het bestuur van commandeur mr. Willem H. Rink werden op het Franse deel van het eiland de gevolgen merkbaar van de Franse revolutie. Omdat Franse dreigingen eerder over land te verwachten waren dan van zee uit, heeft Rink in of kort na 1790 de zwaardere stukken geschut alsmede de bezetting van Fort Amsterdam, bestaande uit een luitenant, twee korporaals, elf soldaten en een tamboer, naar Philipsburg gehaald om de hoofdplaats te kunnen verdedigen. Bij die gelegenheid zijn ook de twee stukken geschut van de Batterij Sint Pieter naar de hoofdplaats gebracht en daar opgesteld. Sint Pieter is daarna nooit meer bewapend geweest.

Restanten van de Batterie Sint Pieter. (foto W. Roumou)

1795: Fort Belair

De Franse dreiging werd werkelijkheid, toen op Paaszondag 5 april 1795 de Fransen meenden het Nederlandse gedeelte van het eiland 'in bescherming' te moeten nemen teneinde een bezetting door Engelsen te voorkomen. Met 400 man hebben zij Nederlands Sint Maarten bezet. Het zoëven genoemde garnizoen van 15 man kon daar weinig tegen uitrichten.

Een Engelse bezetting van het Nederlandse gedeelte betekende uiteraard gevaar voor de Fransen en om een mogelijke invasie van Engelsen te voorkomen, hebben de Fransen toen op een 73 meter hoge heuveltop een batterij van twee kanonnen gebouwd, omdat naar hun mening Fort Amsterdam, 28 meter boven de zeespiegel, te laag lag om zowel de Grote als de Kleine Baai te beheersen. Hun nieuwe fort noemden de Fransen Belair, een naam die deze heuvel tot nu toe behouden heeft. Het was dezelfde heuveltop die Stuyvesant in 1644 vanwege zijn strategische ligging had gebruikt en waar hij gewond werd. Stuyvesant wilde destijds van Belair uit het op de landtong gelegen Spaanse fort beschieten. De Fransen daarentegen wilden van Belair uit de Grote en de Kleine Baai bestrijken, iets wat bij een ligging van omstreeks 200 meter landinwaarts en werkend met de grove richtmiddelen van toen, niet zo eenvoudig was. Belair en Fort Amsterdam hebben dan ook niet een Engelse invasie kunnen tegenhouden: in maart 1801 hebben de Engelsen onder leiding van luitenant-generaal

Thomas Trigge zowel Nederlands als Frans Sint Maarten kunnen nemen. Trigge landde zo dicht aan de voet van de heuvel, dat de kanonnen van Belair over de Engelsen heen schoten.

1801: Blokhuis op Mount Pleasant

Eenmaal op Sint Maarten, besloten de Engelsen veel hoger, op de 216 meter hoge Mount Pleasant (vroeger ook Lammerenberg genaamd, nú de Fortheuvel) een blokhuis te bouwen, van waaruit zij de Grote en de Kleine Baai en ook Philipsburg zelf onder vuur konden nemen. Dit blokhuis werd naar de aanvoerende generaal Fort Trigge genoemd. Vergroot en na enige naamsveranderingen is de huidige naam Fort Willem I en, naar het fort, werd de heuvel sindsdien de Fortheuvel genoemd. Omdat Fort Willem I feitelijk de opvolger van Fort Amsterdam is stellen wij ons voor in het volgende Jaarboek een afzonderlijke studie aan Fort Willem I te wijden.

Sint Maarten 1802 weer Nederlands

De wisselende politiek in Europa bracht mede, dat na de Vrede van Amiens de Engelsen in december 1802 Nederlands Sint Maarten en in januari 1803 ook het Franse Saint Martin verlieten.

Kennelijk zag Rink na wat er gebeurd was, geen taak meer voor Fort Amsterdam. Hij besloot dus tot verdere uitbouw van wat in 1816 Fort Willem is geworden. De kanonnen van Fort Amsterdam werden naar het nieuwe fort op de heuvel gebracht.

Weer Engelsen in 1810

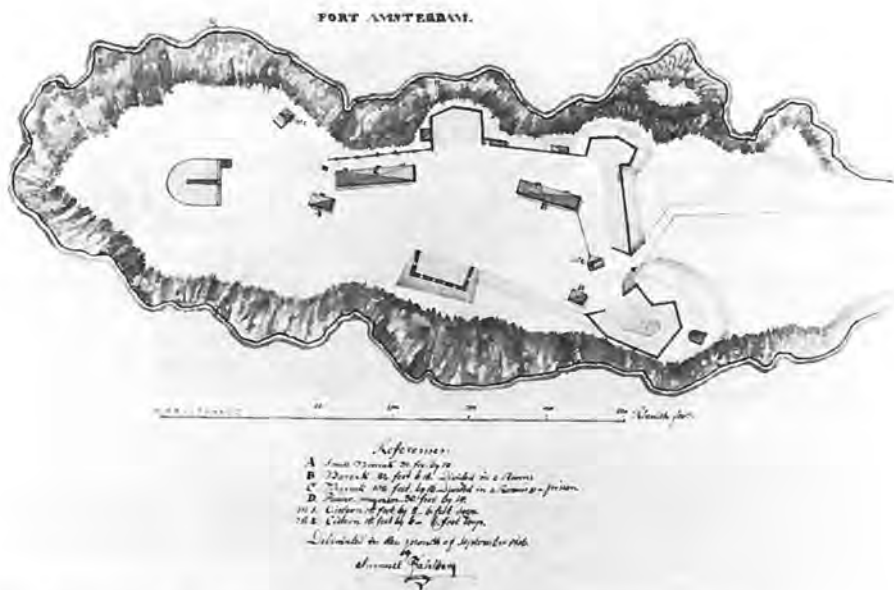
In februari 1810 kwamen de Engelsen terug, zeilden – evenals Stuyvesant in 1644 – de Grote en de Kleine Baai voorbij en zetten hun troepen in de Koolbaai aan wal, waar de kanonnen van het fort op Mount Pleasant – toen bekend als Fort Lodewijk of ook wel Louis Napoleon – hen niet konden treffen.

De Engelsen hebben hun manschappen ondergebracht in het blokhuis op de heuvel en in Fort Amsterdam, niet zozeer om het als fort weer in gebruik te nemen, als wel omdat het voor huisvesting gemakkelijker lag en ook omdat er in het blokhuis te weinig ruimte was.

Na 1816 niet meer als defensiepost in gebruik geweest

De tweede Engelse bezetting heeft geduurd tot 12 februari 1816, toen volgens een bepaling van de Conventie van Londen van 1814 Sint Maarten teruggegeven werd aan Nederland.

Fort Amsterdam verviel meer en meer en is na 1816 niet meer in het defensiestelsel van Sint Maarten betrokken geweest. De Nederlanders legerden een detachement Jagers van twaalf man onder een sergeant en een korporaal in het nieuwe fort op de heuvel, Fort Willem I.

Fort Amsterdam, anno 1816. (foto ARA)

Een van de gebouwen van Fort Amsterdam werd bewoonbaar gemaakt voor de seinwachters, die de signalen in verband met de scheepvaart moesten geven en saluutschoten afvuren. Voor dit laatste stonden er vier kleine bronzen kanonnen in het fort.

Bij ons eerste bezoek aan Sint Maarten in 1942 konden wij langs een moeilijk begaanbaar pad het vroegere wachthuisje voor de seinwachters bereiken. Het was onbewoond en onbewoonbaar; niemand heeft ons kunnen zeggen, wanneer de seinwachterij is opgeheven. Van de semafoor stond alleen nog een restje overeind.

In 1960 heeft gezaghebber Jan J. (Japa) Beaujon de door struiken en onkruid overwoekerde ruïnes van Fort Amsterdam laten schoonmaken. In 1962 werd in het vroegere seinwachtershuisje het radiostation The Voice of St. Maarten ondergebracht. Buiten de toegangsweg en de naaste omgeving van het toen daar gelegen radiostation was alles weldra weer overwoekerd door wilde plantegroei.

Niemandland

De grote moeilijkheid dit historische monument van de Nederlandse Antillen en van Sint Maarten voor bezichtiging vrij te maken en te restaureren, vloeit

voort uit de omstandigheid dat de Nederlandse Antillen, toen eigenaar van het schiereiland tussen de Grote en de Kleine Baai, in 1954 het terrein overdroeg aan het Eilandsgebied de Bovenwindse Eilanden, dat het op zijn beurt in 1955 voor zestig jaar in erfpacht (à 10 gld. per hectare per jaar!) ter beschikking stelde van de Hotelmaatschappij Nederlandse Antillen, die er het Little Bay Hotel liet bouwen.³ Deze erfpacht zou dus tot 2015 hebben gelopen, ware het niet dat reeds na 15 jaar, in 1970 derhalve, het Eilandgebied de Bovenwindse Eilanden het gehele schiereiland voor 500.000 Antilliaanse guldens aan genoemde Hotelmaatschappij verkocht.

Was bij de verlening van de erfpacht in 1955 de voorwaarde gesteld, dat de erfpachter de ruïnes van Fort Amsterdam ongemoeid zou laten, tenzij de Hotelmaatschappij ze in overleg met het Eilandsbestuur wilde restaureren, bij de verkoop in 1970 werd deze voorwaarde niet gesteld.

Hierdoor kon de Hotelmaatschappij reeds in 1976 met de verkaveling van het terrein beginnen. In twee kavels werd het verkocht, in één waarvan de ruïnes van Fort Amsterdam liggen. In 1981 ging de nieuwe eigenaar stukken hiervan van de hand doen, zodat het schiereiland momenteel perceelsgewijze in verschillende handen is. Terloops zij hierbij ook vermeld, dat de grond, waarop de resten van het door ons eveneens genoemde Fort Belair uit 1795 liggen, door deze transacties in het bezit is geraakt van een particulier die er een huis bouwde. De gang van zaken bij Fort Amsterdam is al even betreurenswaardig als in 1967, toen zonder dat de overheid ingreep een grot met kostbare petroglyfen, rotstekeningen en anthropo- en zoömorfische beeldjes verloren ging bij de bouw van het Concorde Hotel.

Het Fort Amsterdam Conservation Committee, opgericht op 17 april 1985, beoogt herstel en conservering van de ruïnes. Een taak, die niet alleen bemoeilijkt wordt, door wat in de voorgaande alinea is gezegd, maar ook doordat eind 1986 het schiereiland met de ruïnes is doorverkocht aan de Divi-Divi-Groep (hotelketen, die ook op Aruba en Bonaire werkt), die enkele maanden eerder eigenares was geworden van het Little Bay Beach Hotel, dat, zoals bekend, ook op deze landtong ligt. Toch zijn de vooruitzichten niet zonder hoop: de Divi-Divi-Groep verleende medewerking bij de al eens genoemde archeologische onderzoeken in de zomer van 1987 en zegde toe in elk geval op de plaats van de fortruïnes niet te zullen gaan bouwen.

NOTEN

¹ Opgave H. Hoo, havenmeester van Sint Maarten.

² De spelling *Point Blanche* is vreemd, maar correct. Het Franse *point* = punt is mannelijk, zodat het *Point Blanc* zou moeten zijn; *pointe* = spits of punt maar het kan ook landtong betekenen, is vrouwelijk, zodat het dan *Pointe Blanche* zou moeten zijn. Bovendien wordt *Point* op zijn Engels en *Blanche* op zijn Frans uitgesproken op Sint Maarten. Curieus geval.

³ Een koopte: het hele schiereiland is 16½ hectare!

MARIANNE RÅBERG: VISIONER OCH VERKLIGHET

door drs. Juliette Roding

Deel I: *En studie kring Stockholms 1600-talsplan*, 272 p., vele ill. in zw./w.
Deel II: *Stockholmskartor från 1600-tallet*, 82 p., vele ill. gedeeltelijk in kleur.
Dissertatie, Stockholm 1987.

Onlangs promoveerde de Zweedse kunsthistorica Marianne Råberg, die verbonden is aan het Historisch Museum van Stockholm, op een dissertatie die gewijd is aan de ontwikkeling van deze stad in de 17de eeuw. De dissertatie 'Utopie en werkelijkheid' die thans ook in een handelseditie verkrijgbaar is, bestaat uit twee delen: de rijk geïllustreerde tekst en een bijzonderlijk deel met daarin alle belangrijke 17de-eeuwse kaarten van Stockholm, gedeeltelijk in kleur, die van een uitgebreide index voorzien zijn.

In de 17de eeuw werd de status van Stockholm als hoofdstad van Zweden geconsolideerd. In die periode van snelle expansie kwam een heel nieuw stadsplan

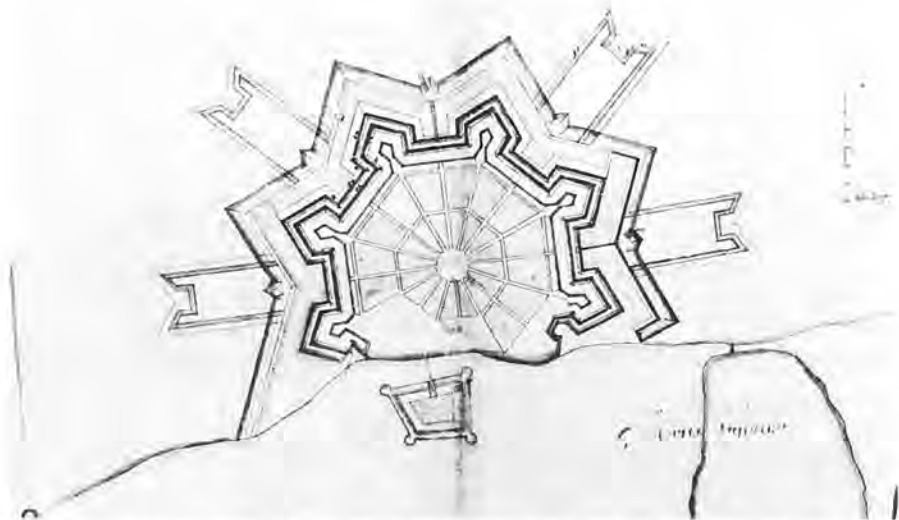
Stockholm, reguleringsplan voor de Klarawijk door Olof Hansson Örnehufvud 1636, Stockholm Krigsarkivet (Handritade Kartverk 11 [Svensche Plante Booken] fol. 2).

tot stand, waarmee de buitengebieden bij de oude kern werden getrokken. Bestaande straten en particuliere panden werden gereguleerd, een immens karwei, waarvan vele detailkaarten en verslagen getuigen.

Tot op heden was er niet veel bekend over de achtergronden van dit project, daar bronnenmateriaal dat hier licht op zou kunnen werpen, ontbreekt. De belangrijkste hypothese van Marianne Råberg is dat al deze reguleringen één basisplan volgden, dat moet dateren uit de tijd van Gustavus Adolphus (1611-32) en dat ook in vestingwerken voorzag.

Een geometrische analyse van de plaatsing der tolhekken, de oriëntering der straten en de positie der nieuw gebouwde kerken bevestigen, aldus Råberg, het vermoeden dat er een plan voor *een ideale stad* (zie blz. 150) bestaan heeft. Focuspunt in dit plan was de belangrijkste toren van het koninklijk paleis, die voor dit doel verhoogd werd. Rond 1660 werd er inderdaad een complete ring van vestingwerken rond de stad geprojecteerd, die echter nooit gerealiseerd is. Marianne Råberg plaatst het hypothetische basisplan voor Stockholm in de context van *de Europese ideale stad uit de renaissance* en in relatie tot de ontwikkeling van de Zweedse vestingstad in deze periode, zoals Göteborg, Kalmar en Jönköping. Ook behandelt zij een aantal personen dat in aanmerking komt als ontwerper van het nieuwe Stockholm.

Behalve Gustav II Adolf zelf, noemt zij onder anderen zijn kanselier Axel Oxenstierna, de vestingbouwers Hans Fleming, Heinrich Thome, Oluf Hans-

Kalmar, opmeting van Olof Hansson Örnehufvud 1636, Stockholm Krigsarkivet (Handritade Kartverk 11 [Svensche Plante Booken] fol. 10).

son Örnehufvud en de in Leiden geschoolde George Ginther Kräill von Bemberg, die in 1618 te Leiden zijn *Tractatus Geometricus et Fortificationis* publiceerde. Ook de uit Frankrijk stammende architect Jean de la Vallée komt ter sprake.

Marianne Råbergs dissertatie geeft een goed inzicht in de ontwikkeling van de stede- en vestingbouw in het Zweden van de 17de eeuw. Wel heeft zij naar mijn mening te krampachtig met passer en liniaal de onderdelen van Stockholm in één geometrisch perfect plan willen onderbrengen, om zo het veronderstelde basisplan te reconstrueren. Het zou onhaalbaar geweest zijn om de oude stad en de daarvan door water gescheiden, op geaccidenteerd terrein gebouwde voorsteden, in een eenheid te transformeren, die even fraai van vorm was als bijvoorbeeld Palma Nova.

Het is volgens mij eerder het 'idee' van de ideale, koninklijke, cirkelvormige stad dat het gezicht van Stockholm bepaald heeft. Daarbij zou de auteur meer aandacht hebben kunnen besteden aan de beeldvorming rond de Zweedse hoofdstad in de tijd van Gustav II Adolf en het 'imperial theme', waardoor deze vorst zich liet leiden. Deze riep, toen hij in augustus 1623 de lege haven zag (waar vanwege de pest geen schip durfde aan te leggen), uit: 'Zie daar, mijn arme verwoeste Jeruzalem!', een beeld dat wij in verband met Stockholm in die periode vaker tegenkomen. Een metafoor als deze zou mede een belangrijk hulpmiddel geweest kunnen zijn bij de interpretatie van de fysieke dimensies van het stadsbeeld van Stockholm in de 17de eeuw.

HET FORT KOEALA KAPOEAS

door A. F. Lancker

Indien wij de zogeheten 'kaarten van de vierkante paal' bekijken of de beschrijvingen lezen van terzakekundigen van Leger en Marine, dan kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat in de vorige eeuw in het voormalige Nederlands Oost-Indië door het Indische leger vooral in de buitenbezittingen (alle eilanden met uitzondering van Java en Madoera) meestal versterkingen werden opgericht welke bestonden uit een vierkante omheining of omwalling met slechts op één diagonaal de bastions. Officieel werden deze werken redoutes genoemd, maar in het spraakgebruik 'fort', of zij werden met de Maleise benaming 'benteng' aangeduid.

In onze collectie is echter een uit 1863 daterende beschrijving door de eerste luitenant M. T. H. Perelaer van een op Borneo gebouwde versterking, welke uitzonderlijkwijs vier 'bastions' had en als 'fort' werd gekwalificeerd. Wij zullen proberen de breedsprakige trant van schrijven uit die tijd te vermijden en op onze eigentijdse wijze een beschrijving geven.

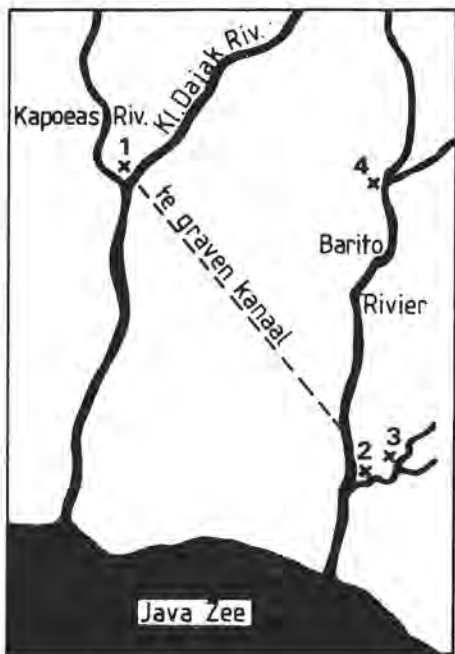
Na de in 1859 uitgebroken opstand in Zuidoost-Borneo tegen het Nederlandse gezag, werd in 1860 aan de samenvloeiing van de rivieren Kapoeas en Kleine Dajak, een fort opgericht dat de naam kreeg van de aan de overzijde van de Kleine Dajak-rivier gelegen Dajakse kampong Koeala Kapoeas.¹

De palissadering bestond uit 4 meter hoog boven de grond uitstekende balken van ijzerhout en balangiranhout² en omsloot een vierkant van ongeveer 25 x 25 meter. Achter deze omheining was een doorlopend banket opgeworpen van 2 meter hoogte. In de palissadering waren geen schietgaten, maar op geregelde afstanden waren de balken iets korter dan 4 meter, en zo verkreeg men het beeld van tinnen waarachter vandaan de bezetting de aanvallers onder vuur kon nemen.

Het fort had vier bastions, opgeworpen tot slechts 1 meter hoogte, en voorzien van een borstwering van 1½ meter hoogte. De noordoost en de zuidwest 'bolwerken' waren rond, hadden een middellijn van 4 meter en waren beplant met een drieponder op cirkel-affuit. De noordwest- en zuidoost bastions hadden de bekende ruitvorm en waren bewapend met een zesponder op belegeringsaffuit. Rondom de palissadering waren Friese ruiters aangebracht en het terrein vóór deze versperring was beplant met randjoes.³

Aan de west-, zuid- en oostwal werd door de evengenoemde rivieren voldoende schootsveld (of moeten wij zeggen 'schootswateroppervlak'?) geboden, terwijl aan de noordzijde het drassige terrein uit boomvrije rijstvelden bestond, dat bovendien bij elke vloed driekwart meter onder water kwam te staan.

In de westwal was een poort, waar vandaan een pad leidde naar de aanlegsteiger. Bij deze steiger moesten alle deelnemers aan het rivierverkeer zich melden, hetzij om passen te tonen hetzij om deze documenten aan te vragen. Uiteraard

1. Koeala Kapoeas
2. Schans v. Thuyl
3. Bandjermasin
4. Marabahan

(Tekeningen J. M. van der Graaf
naar gegevens van de auteur)

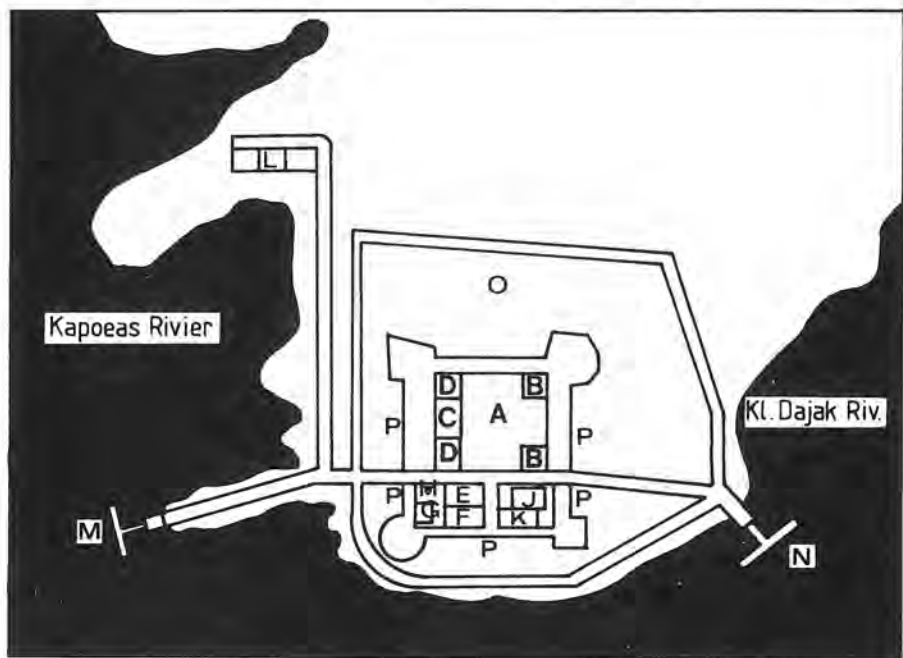
deed deze steiger ook dienst voor de bevoorrading van de bezetting, aflossing en dergelijke.

Tijdens de onlustenperiode geschiedde dit door het raderstoomschip 'Kapitein van Os' onder de gezagvoerder Glazer en diens machinist Raus, zeer bekende figuren in deze streek!

In de oostwal was eveneens een poort, deze gaf toegang tot een met de vaste oever verbonden drijvend plankier. In dit plankier waren vier openingen uitgespaard waaronder 'kratten' van zware constructie waren bevestigd. Staande in deze 'kratten' konden leden van de bezetting zich veilig baden, buiten bereik van de bekken der krokodillen.

Een ander pad verbond de hoofdpoort met het ten westen van het noordwest-bastion gelegen keukencomplex, een houten gebouw, met sirappen⁴ gedekt en door wanden in drieën gedeeld: de keuken voor de fortcommandant, de keuken voor de bezetting en die voor de vrouwen.

In de buurt van dit gebouw stonden ook huisjes opgetrokken van kadjang en gedekt door atap⁵, van soldaten die het zich hadden kunnen permitteren een eigen tampatje te bouwen of aan te schaffen, en waar zij zich overdag na diensttijd buiten de kazernesfeer konden terugtrekken met hun vrouw of huishoudster. Dreigde er echter gevaar, dan moest ieder, soldaat, vrouw en kind zich, evenals altijd na donker het geval was, naar de kazerne binnen de omheining begeven.

A Kazerne	F Vivresmagazijn	L Keukengeb.
B Sergeantenkamers	G Kruithuis	M Aanlegsteiger
C Wachtlokaal	H Vlaggestok	N Badgelegenheid
D Arrestantenkamers	J Commandantswoning	O Exercitierrein
E Zoutpakhuis	K Kantoor	P Palissadering

Met het oog op het drassige terrein stonden alle gebouwen binnen het fort op 1½ meter hoge palen. Zo ook de kazerne, welke als het ware ingeklemd zat tussen de banketten van de noordwal en die van de noordelijke helften van de westwal en de oostwal.

Het kazernegebouw was opgetrokken van houten planken en met sirappen gedekt. De afmetingen waren 18 x 9 meter. Inwendig waren nog afgescheiden het wachtlokaal, twee arrestantenkamers en twee kamertjes voor de sergeants. Voor de 50 man tellende bezetting (het is ons niet duidelijk geworden of de vrouwen en kinderen ook in de kazerne sliepen, maar wij moeten aannemen van wel) was er dus niet te veel ruimte. Er konden geen kribben staan, zelfs geen geweerrekken. De tien Europese fuseliers van diverse nationaliteiten sliepen op een strozak, de 40 inheemse militairen op de gebruikelijke tikar.⁶

Op manshoogte waren aan de dakconstructie horizontale latjes opgehangen, waartussen klamboehemels waren gespannen. Hierop lagen overdag de opgerolde klamboes⁷, welke des nachts werden neergelaten en onder de strozak of tikar gestopt om de muskieten er buiten te houden. Deze maatregel was ge-

nomen door de Militair Commandant van de Zuidooster Afdeling, de kolonel A. J. Andresen. Men wist toen nog niet dat, wat wij nu malaria noemen, niets had te maken met kwalijke moerasdampen, maar dat deze ziekte werd overgebracht door steken van de Anophelesmug met geïnfecteerde speekselklieren, zoals eerst in 1898 door de Engelse militaire arts R. Ross werd aangetoond. Andresen beoogde echter zijn soldaten een rustige nacht te verzekeren, althans vrij van muskietenplaag. Dat hij ongeweten met zijn maatregel de kans van het oplopen van de infectieziekte verminderde, is natuurlijk een prettige bijkomstigheid gebleken!

De geladen geweren der soldaten stonden tegen de wand, met een rotanstriek om de kling van de bajonet om omvallen te voorkomen.

Ook in het wachtlokaal was geen geweerrek, de geweren hingen aan de riem aan een spijker in de wand. Ook hier diende de houten vloer als ligplaats. In dit lokaal was ook een blok, waarin weerspannige inheemsens voor maximaal drie dagen konden worden ingesloten met de nek en beide polsen in het schandblok.

Van de gestraften in het wachtlokaal werden echter de enkels, met voldoende ruimte voor beweging, in het blok vastgezet. Gestrafte militairen kwamen in de arrestantenkamers terecht.

Ter verklaring diene dat indertijd een fortcommandant vele functies bekleedde, onder andere die van gezaghebber, politierechter, belastinggaarder, zoutverkoper, arts enz. Hij kon dus zowel weerspannige militairen als 'burgers' straffen. Voor dit laatste was hij echter wel gehouden aan de regels van het Politie-Reglement.

Het huis van de commandant was eveneens van hout opgetrokken en met sirappen gedekt en mat slechts 5 x 5 meter. Om de woning waren aan drie zijden galerijtjes van 1 à 2 meter breedte. De woning was door een houten wand in twee gelijke delen gescheiden, een woonvertrek en de slaapkamer. Naast de toegangsdeur was in de wand een ruimte uitgespaard waarop groen vliegengaas was gespannen. Dit diende om de muskieten te weren. Oud-Indischgasten herinneren zich nog wel de spenkast met aan de achterzijde dit groene gaas!

Overigens is het ons opgevallen dat in de oorspronkelijke beschrijving nergens melding werd gemaakt van ramen of andere mogelijkheden voor toelating van licht en lucht. Wij vermoeden, maar meer dan een vermoeden is het niet, dat in de wanden raam-openingen waren aangebracht met houten luiken, al dan niet voorzien van jaloezieën. Mogelijk had de officierswoning ramen met glazen ruiten of lichtdoorlaten van geolied papier. Maar ook dit weten wij niet zeker.

Pal naast de woning gelegen was het kantoortje, waarin twee kasten de belangrijkste inventaris vormden: één kast diende ter berging van militaire stukken, de andere voor die van civiele zaken. Een sergeant en een militair-schrijver waren de commandant behulpzaam bij zijn administratie.

Het derde gebouw dat deze naam verdiende, was voor een deel zoutpakhuis en voor het andere deel vivres-magazijn. Van Gouvernementswege werd tegen lage prijs zout verkocht aan de bevolking, die anders absurd hoge prijzen had

te betalen aan handelaars. In het vivresmagazijn lag proviand voor drie maanden; het bevatte het hoogst noodzakelijke zoals rijst, gezouten vlees, spek, gedroogde vis, koffie, peper, zout, azijn en . . . jenever.

Afhankelijk van de omstandigheden en mogelijkheden moest de bezetting van een rimboefort aan aanvulling zien te komen, bijvoorbeeld door jacht, visserij of aanplant. Maar wij weten uit ervaring dat in de rimboe van Borneo weinig onder schot is te krijgen, dat visvangst heel vaak de moeite niet loont en dat de drassige grond zo goed als onvruchtbaar is.

Het kleinste gebouwtje in het fort was het kruitmagazijn. Hierin lagen opgeslagen 20.000 scherpe patronen, Delftse slaghoedjes, enige honderden kardoezen en een paar honderd pond buskruit. Voorts lonten en seinvuurpijlen.

En tenslotte was er de vlaggestok, waaraan van 's morgens tot 's avonds onze driekleur in de bries golfde.

Helaas weten wij niet wanneer het fort werd opgebroken. Wel heeft het ons bevreemd dat het fort niet werd genoemd in het Besluit van de Gouverneur-Generaal van 17 maart 1863, zoals verschenen in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië nr 31, inzake de nieuwe rangschikking van de op Java en Madoeira en op de Buitenbezittingen gebezigd wordende versterkingen.

Maar wij hebben vaker tevergeefs een bestaand fort gezocht in de Staatsbladen . . .

NOTEN

¹ Ons inziens heeft de luitenant zich vergist: de grote rivier heet Kapoeas of Kleine Dajak, de andere rivier Poeloepëtok; de van hem overgenomen schets hebben wij echter niet gecorrigeerd.

² IJzer- en balangirahout waren zeer harde houtsoorten met fijne nerf; op een graf in Pontianak van een luitenant-kwartiermeester zagen wij in 1948 een nog gaaf ijzerhouten kruis uit 1830!

³ In de grond gestoken aangepunte bamboestokjes.

⁴ Sirappen: dakspaanders (in het Engels shingels) van dun gespleten ijzerhout, meestal rechthoekig, maar ook wel langvormig van een punt voorzien; werden met kleine spijkertjes vastgezet op de dakregels.

⁵ Kadjang en atap: van de bladeren der nipah-palm vervaardigde matten, te gebruiken als wand, resp. bossen voor dakbedekking.

⁶ Tikar: gevlochten ligmatje.

⁷ Klamboe: muskietennet van garenweefsel.

BRONNEN

Militaire Spectator 1864, delen 8, 9 en 11.

¹Een wandeling door de benteng Koala Kapoeas' door 1ste Lt. der Inf. M. T. H. Perelaer.

Met dank aan de Kol. der Cav. b.d. C. A. Heshusius voor de toezending der gegevens.

HOOG EN LAAG VRANKRIJK IN DE VESTING MAASTRICHT

door mr. J. Belonje

Het is een bekend verschijnsel, dat men bij oude vesting-systemen, althans in zulken van zekere omvang, bepaalde gedeelten, die min of meer een eigen geheel uitmaakten (bastions, hoornwerken, poorten e.d.) van een *nummer*, dan wel van een *naam* voorzag. In binnen- zowel als buitenland bestond dit gebruik, dat zonder twijfel ingegeven was om met des te meer duidelijkheid de weg in de vesting te kunnen aanwijzen. In veel gevallen, vooral bij overzichtelijke of minder omvangrijke fortificaties konden zulke wegwijzers eenvoudig achterwege gelaten worden aangezien er daar voor de militaire bezetting toch geen kans op verdwalen mogelijk was. Maar bij grotere vestingen was dit wel degelijk gewenst. Teneinde de vakken en onderdelen in het front te kunnen onderscheiden dienden bij gevolg dus de plaatsen, waar men zich ophield, van goed leesbare aanduidingen te worden voorzien.

Wellicht zijn lang vóór het jaar 1700 al dergelijke kentekenen in de uitgestrekte vesting Maastricht toegepast. Dat geschiedde dan meestal door het aanbrengen van royale bergstenen platen, die gevat werden in metselwerk, liefst op een duidelijk waarneembare plek. Ook nu nog zijn daar vrij wat fraaie exemplaren bewaard gebleven, ofschoon niet altijd op de voormalige plaatsen van bestemming. De meeste opschriften zijn met lijstwerk bijzonder sierlijk uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld 'STAD en LANDE 1773'; 'BENTINCK 1775'; 'LOUISE 1775'; 'ERF-PRINS 1777'; 'GELDERLAND 1777' en 'DU MOULIN 1776'. Die van later tijd zijn veelal eenvoudiger. Bij voorbeeld vrij simpel van uitvoering zijn de naamplaten, herinnerende nog aan de Spaanse tijd, die de befaamde Generaal Lazare Carnot aanbracht op de vijf bastions van de door hem versterkte Citadel van Antwerpen. Vermeldenswaard is daarbij bovendien, dat de dienst der Franse Genie in de periode van onze inlijving bij Frankrijk (1810-1813) zich steeds en met nauwgezetheid van het stelsel van naamgeving een

sterk voorstander heeft getoond: meermalen werden toen bovendien oude Nederlandse namen gehandhaafd.

Het Koninkrijk der Nederlanden heeft die traditie eveneens volgehouden. Zo bevat bijvoorbeeld het Algemeene Verslag der Genie in de 2e Directie van Fortificatiën over het jaar 1827 het bericht, dat binnen de toenmalige Vesting Coevorden aanwezig waren op diverse plaatsen 'advertentie en lantaarnpalen, naam en nummerpalen der bastions'.¹

De vernoeming van de gedeelten van de vestingen levert een bepaald bonte casuïstiek op. Er valt op dit gebied zeer veel te verzamelen, zodat het misschien zijn nut zou kunnen hebben om voor geheel Nederland eens een lijst te ontwerpen van alle in casu toegepaste namen, waarbij men dan veel steun ervaren zal bij controle van talrijke gedrukte en oude stedelijke plans, welke meestentijds niet achterbleven in het opsommen van deze namen. Vernoeming dan heeft plaats gehad bijvoorbeeld van leden van het Huis van de Prinsen van Oranje, van oude bevelhebbers, militaire gouverneurs of bouwmeesters; dit wat Maastricht aangaat, waartoe wij ons hier bepalen.

Doch, zoals in tal van gevallen elders, geschiedde dit daar soms ook nog met een voor ons althans min of meer raadselachtig woord. Wat nu dit laatste verschijnsel aangaat: Maastricht kent als onderdeel van de vroegere vesting in haar west-flank een tweetal wel zeer typische aanduidingen, welke tot op heden nog voortleven in straatnamen, te weten: *Hoog- en Laag Frankrijk*.

Een onderscheiding tussen 'Hoog' en 'Laag' in een voormalig verdedigings-systeem betekent volstrekt géén uitzondering. De Vesting Woudrichem bevatte een Bastion Hoog Maaspoort. In Zeeuwsch-Vlaanderen onderscheidde men het Hoge en Lage Sas van Gent; te Alkmaar lagen in front van de noordzijde der oude stadsomwalling Hoog en Laag Toreenburg, terwijl in de Vesting Gorinchem het Bastion No. 8, ook als Hoog-Blokland² bekend stond; dit alles om over Hoog en Laag Catharijne te Utrecht maar verder te zwijgen.

Wat Maastricht aangaat dient er ter verduidelijking op te worden gewezen, dat een nóg grotere variatie op het thema 'Frankrijk' is toegepast dan tot dusverre

(Foto's M. J. H. Notermans)

algemeen is aangenomen. Het 'Algemeen Verslag der 5e Directie van Fortificatiën over 1824' had al in het hoofdstuk over Maastricht opgenomen: 'Nog heeft men in dezen zomer drie geheelde defecte gedeelten en van nieuws opgemetseld als: Een tusschen den Beer van het Lindenkruis en den toren voor de kat Hoog Frankrijk'. Maar — dat er ook nog een onderscheiding toen bestond tussen 'Oud-Hoog-Frankrijk' en 'Nieuw-Hoog-Frankrijk', zulks vloeit onweersprekelijk voort uit een later officieel Verslag der Genie, namelijk dat over 1829.³ Een passage daaruit moge hier ten bewijze letterlijk geciteerd worden:

... 'om dat Oud Hoog Frankrijk genaamd is een rabat van gebakken steenen gelegd en op de vier magazijnen Nieuw Hoog Frankrijk . . . zijn afleiders met de daartoe behoorende gemetselde putten aangebragt ingevolge aanschrijving van de Algemeene Directie van 5 December 11. litt^a, A' (d.i. ten behoeve dus van een bliksembeveiliging).

Maar, met dat al is hiermee de vraag naar de herkomst van de naam der Maastrichter 'Frankrijken' of 'Vranckrijcken' niet opgelost.

Wat deze kwestie aangaat, lijkt het gewenst om te zoeken naar een parallel. Hoog, of, zoals het voorheen heette 'Hoich' Vranckrijck of Frankrijk wordt te Maastricht al zeer vroegtijdig genoemd, namelijk reeds in de XVe eeuw.⁴ En nu is er in de Rheinpfalz, onder Erlenbach-Berwartstein in de zuid-oosthoek van de Landkreis Pirmasens, dus in of bij het oude Lotharingen, een vesting-toren aanwijsbaar van eenzelfde naam, die toevallig óók uit de middeleeuwen dagtekent. Een conische heuvel, de Burgberg geheten, voert daar op de top een verdedigingstoren, opgetrokken uit zware rode zandsteen, waarin kazematten zijn aangebracht. Dat gebouw kan gesticht zijn in 1484; het zou tenminste in 1511 'Thurm Frankreich' geheten hebben, naar wordt vermoed om te dienen als uitpost of voorwerk tegen de uit de noordelijke Elzas invallende Fransen. In acten van 1663 werd deze toren reeds als 'Klein Frankreich' aangeduid.⁵ Evenals te Maastricht was dus ook dáár het (kleine) 'Frankrijk' onderdeel van een fortificatie. Stellig is het dus niet uitgesloten, dat in het onderhavige geval, bij een gelijke herkomst, ook van een gelijksoortig doel sprake kan zijn.

NOTEN

¹ Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, archief van Oorlog, Genie (ongefolieerd). Voor het eerdere zie ook L. J. Morreau, 'Bolwerk der Nederlanden', Assen 1979, passim.

² F. H. A. Sabron, 'De Vesting Gorinchem van November 1813 tot Maart 1814', Breda 1902, bijlage 2 en C. M. G. P. Couvée onder gelijke titel in 'Historisch Gedenboek der Herstelling van Neêrlands Onafhankelijkheid in 1813', III, Haarlem 1913, blz. 282-317.

³ Staat van Vestingen en Gebouwen der 5e Directie van Fortificatiën, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, archief van Oorlog, Genie, hoofdstuk 'Maastricht' (ongefolieerd).

⁴ 'Publications . . . Limbourg' XLIII, 1907, p. 113/4, zijnde aanvulling op a.v. XIX, 1882, p. 387, waarop mijn vriend M. G. M. A. van Heyst zo goed was mij attent te maken.

⁵ Zie met de afbeeldingen no's 260/1/2 in A. Eckart en H. E. Kubach, 'Die Kunstdenkmäler der Stadt und des Landkreises Pirmasens', München-Berlin 1974, S. 296-299.

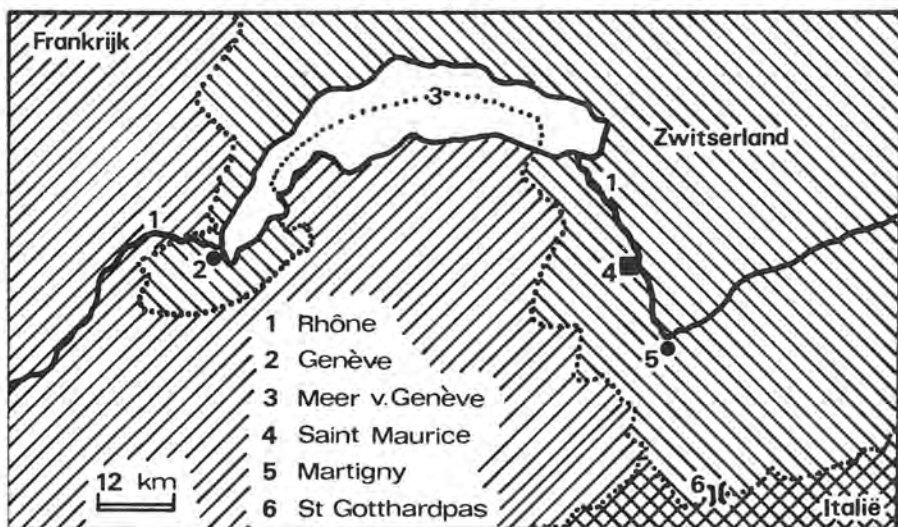
SAINT-MAURICE ET LES FORTIFICATIONS DUFOUR

Gaarne voldoen wij aan een wens van onze Zwitserse correspondent, de heer Günther D. Reiss, om in dit Jaarboek aandacht te schenken aan de tweehonderdjarige geboorteherenking op 13 september 1987 van generaal Guillaume-Henri Dufour.

Inleiding

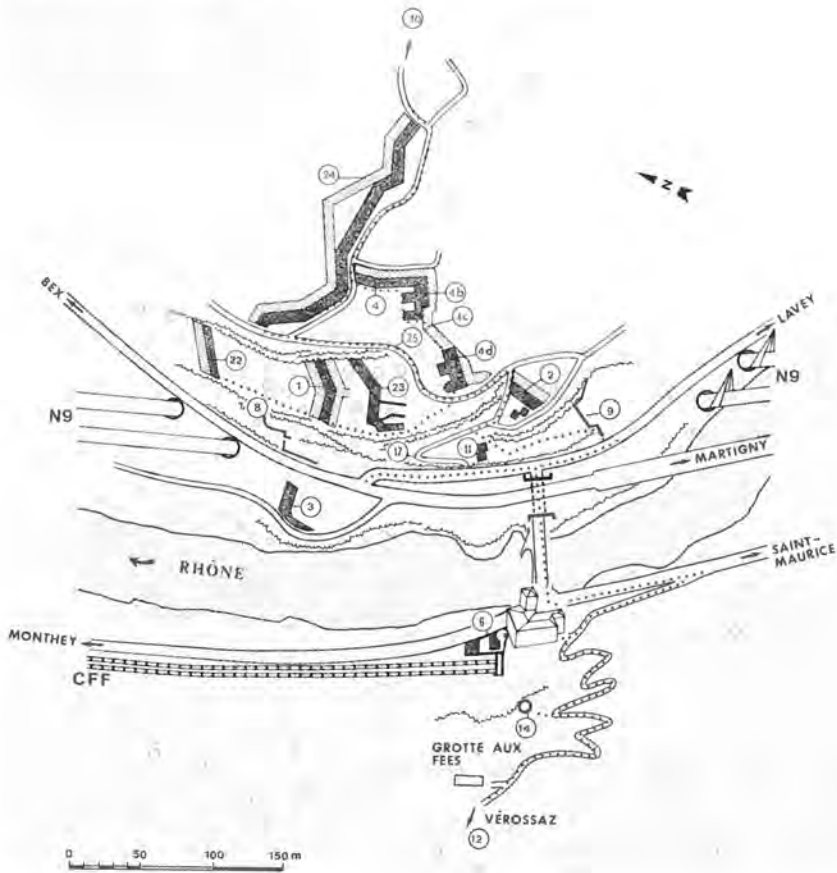
Generaal Dufour heeft een uiterst belangrijk aandeel gehad in de ontwikkeling van het Zwitserse fortificatiewezen in de eerste helft van de XIXe eeuw en in het bijzonder bij het bouwen van de fortificaties van Saint-Maurice, waar zijn invloed van beslissende aard is geweest.

(Tekening J. M. van der Graaf)

Saint-Maurice is gelegen aan de Rhône, enkele tientallen kilometers bezuiden de uitmonding dezer rivier in het Meer van Genève (zie tekening). Eveneens enige tientallen kilometers ten oosten van de Franse grens die in dit gebied, o.a. midden door het Meer van Genève, nogal grillig verloopt. Voorts ligt Saint-Maurice omstreeks 50 kilometer benoorden de Sint-Gotthardpas aan de grens met Italië. In een strategisch belangrijk gebied derhalve.

Een begin met het bouwen van de fortificaties is gemaakt in 1831 op een moment dat de politieke toestand in Europa zó gespannen was dat men een algemene oorlog duchtte.¹ Belangrijke uitbreidingen volgden in 1848, 1859 en 1892. Oorlogstaak voor Saint-Maurice was het behouden van de brug (de eerste gerekend vanaf het Meer van Genève), het gebruik ervan te verzekeren voor de Federale troepen en zulks een vijand, komende uit het zuiden of uit het noorden, te ontzeggen (zie kaart).

Het Kasteel Saint-Maurice (XVe-XVIIe eeuw), omwalling XVe eeuw, is gelegen aan een doorgang voor de oude handels- en verkeersroute. Thans is het een museum.²

In een rapport van het jaar 1831 over de federale bewapening/verdediging zegt Dufour (naar inhoud) het volgende:

De fortificaties van Saint-Maurice vormen een machtig element in de verdediging, echter niet het voornaamste. Dàt moet men zoeken in het optreden van de bezetting. De fortificaties ontlenen hun waarde aan een wisselwerking met de bemanning die in de versterkingen de ondersteuning vindt die zijn kracht verdubbelt . . . Kortom, de troepen die daar positie kiezen zullen, met de fortificaties als steunpunt, zich naar de eis kunnen inzetten voor een actieve verdediging, wat veruit voorkeur verdient boven een passieve verdediging die slechts zelden met succes wordt bekrond.

LEGENDA

Rechter Rhôneoever

Batterijen artillerie:

1831-1848	Rhônebatterij (3); - van l'Arzillier (2); - van de Capucijnen (11)
1859	Gauthier (2)
1892	Batterijen front Lavey (4 b, d)
1848 (17) & 1859 (25)	opritten voor geschut.

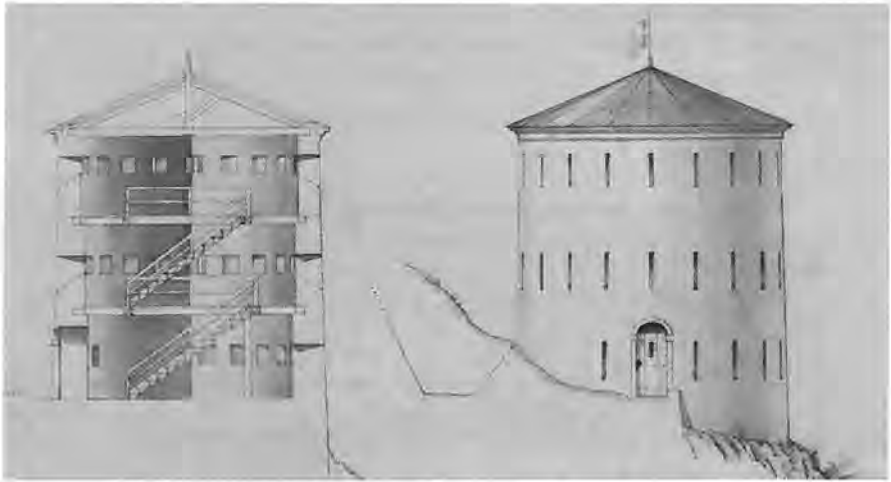
Infanteriewerken:

1831	Gecreneleerde muren (met schietgaten) (8, 9)
	Houten palissaden, walmuren met grachten van de Kleine tenaille (1, 22)
	Idem van de Grote tenaille (4, 4c)
	Redoute de la Crête (10).

Linker Rhôneoever

1858	(art)	Batterijen van het Kasteel Saint-Maurice (6)
1831-1848	(inf)	Gecreneleerde Toren Dufour (14)
1831	(inf)	Redoute van het plateau van Vérossaz (12).

Kasteel Saint-Maurice (XVe-XVIIe eeuw met omwalling XVe eeuw)
N9 - N9 tunnels onder het massief.

Tour crénelée, dite tour 'Dufour'

¹ Aan spanningen heeft het in 1831 in ons land ook niet ontbroken: 1830 Belgische Opstand, gevolgd door de Conferentie van Londen, die het voor België opnam. 1831 Tiendaagse Veldtocht. De consequentie van deze politieke ontwikkelingen was, dat onze nieuwe zuidgrens aanmerkelijk moest worden versterkt, waarbij de luitenant-generaal C. R. Th. baron Krayenhoff zich verdienstelijk maakte als Inspecteur-generaal der Fortificatiën.

Hoewel bijna 30 jaar jonger dan Krayenhoff, was generaal Dufour toch diens tijdgenoot met een soortgelijke carrière als deze. Beiden waren zij genie-officieren, die o.a. in het Napoleontische leger hebben gediend, waarna zij in vaderlandse dienst traden en de hoogste rangen bereikten. Dufour maakte de Zwitserse topografische kaart; Krayenhoffs topografische kaart van Nederland is befaamd en bovendien leverde hij prestaties op het gebied van de triangulatie. Beiden hebben verdedigingswerken op hun naam staan.

Wij brengen nog in herinnering dat de militaire banden die tussen Zwitserland en Nederland gedurende eeuwen hadden bestaan, op het einde der twintiger jaren juist waren beëindigd. Hiermede wordt bedoeld op het ontslag der laatste vier Zwitserse regimenten uit ons nationale leger.

Het waren de regimenten No 29 - Von Jenner (Bern), No 30 - Ziegler (Zürich), No 31 - Von Sprecher (Graubünden) en No 32 - Auf der Mauer (centrale kantons).

Bij Koninklijk Besluit van 31 december 1828 dankte koning Willem I - à contrecoeur - voornamelijk om financiële redenen deze regimenten af,

waarmede het gezegde 'geen geld, geen Zwitsers' werd bevestigd, doch een roemvolle traditie verbroken.

(Naar wij vernamen mag men in het komende najaar een dissertatie over de Zwitserse regimenten in Nederlandse dienst, van drs. B. Amersfoort van de Sectie Militaire Geschiedenis LaS, verwachten.)

- ² De openingstijden zijn van 10 tot 12 uur en van 14 tot 17 uur, behalve op maandag. De expositie is hoofdzakelijk van militaire en vestingbouwkundige aard. De meeste fortificaties van 1831-1859 en van 1892 zijn gerestaureerd en zijn toegankelijk.

(Inleiding en vertaling; H. A. Treu)

Zweihundertjahrfeier der Geburt von General Guillaume-Henri Dufour vom 13. September 1987

Am 15. September 1787 wurde Guillaume-Henri Dufour in Konstanz geboren. Nach der Rückkehr der Familie in die Heimatstadt Genf im Jahre 1789 besucht er dort die Schulen und wird im Jahr 1807 an die Ecole Polytechnique zugelassen, die er mit Erfolg abschliesst. Seine weitere Laufbahn in Kürze:

- 1809-1817 Genie-Offizier der französischen Armee, die er als Hauptmann verlässt. Träger der Légion d'honneur. Mitarbeit an der Befestigung Korfus.
- 1817 Als Hauptmann in den Stab der Eidgenössischen Pioniere aufgenommen. Instruktor an der Militärschule in Thun, deren Initiator er ist.
- 1827 Eidgenössischer Oberst.
- 1828 Zivil- und Militär-Ingenieur des Kantons Genf.
- 1831 Generalstabschef im Zusammenhang mit der europäischen Krise von 1831. Erste Befestigungsmaßnahmen, u.a. im Defilee von St. Maurice.
- 1833 Beauftragt durch die Eidgenössischen Behörden, eine topographische Karte der Schweiz herzustellen. Dieses Werk hat Dufour dreißig Jahre lang beschäftigt (Dufour-Karte 1: 100.000).
- 1847 Ernennung zum General und Oberbefehlshaber der Eidgenössischen Armee im Sonderbundskrieg, den er in einem Feldzug von knapp einem Monat siegreich beendete. Er legte damit den Grundstein zur Schaffung des modernen Bundesstaates der Schweiz.

- 1849 & 1856 Noch zwei Mal zum Oberbefehlshaber der Armee gewählt: aus Anlaß der Mobilmachungen wegen der Wirren in Europa bei der Niederschlagung der liberalen Revolutionen und beim sogenannten Neuenburger Handel.
- 1864 Präsident der Gründungsversammlung des Internationalen Roten Kreuzes.
Politisch war Dufour Mitglied des Großen Rates und des Stadtrates von Genf, sowie Nationalrat.
- 1867 Auf eigenen Wunsch aus der Armee entlassen.
- 1875 14. Juli – gestorben in Contamins bei Genf.

Die eigentliche Feier begann am Sonntag, 13. September 1987, in der Salle polyvalente du Centre sportif von St. Maurice durch die Begrüssung der Gäste durch den Präsidenten der 'Association St. Maurice pour la Recherche de Documents sur la Forteresse'. Es folgten Referate von Prof. Favez über 'Dufour und der Geist der Zeit', Prof. Reverdin über 'Dufour lehnt es ab, das Wallis im Augenblick des Sonderbundes anzugreifen', sowie von M. Weidmann: 'Dufour und die Befestigungen von St. Maurice'.

Der letzte Vortrag diente als Einführung in die nachfolgende Führung durch den wieder hergestellten und teilweise renovierten Teil der Befestigungen des Defilees von St. Maurice, die im Jahre 1831 als Feldbefestigungen begonnen

Kasteel Saint-Maurice gezien van noordoost naar zuidwest. (foto G. Reiss)

wurden. Im Jahre 1848 wurden diejenigen Infanteriestellungen, die noch palisadiert waren, ebenfalls durch krenelierte Infanteriemauern ersetzt und die Batterie de l'Arzillier in Stein angelegt. Gleichzeitig wurde die Grande Tenaille als Erdwall mit Graben angelegt, die im Jahre 1859 erweitert wurde, wobei die Eskarpe als Trockenmauerwerk zur Ausführung kam. Bei diesen Teilen der Befestigung war in den letzten Jahren ein grosses Arbeitspensum absolviert worden, indem die Mauern gesichert und wieder aufgebaut wurden. Aus den Gräben entfernte man den darin liegenden Unrat, sowie allgemein Gestrüppverwachsungen und legte Wege an, die die Besichtigung erleichtern. Während dieser Zeit war es auch möglich, die dazugehörige Ausstellung im Schloß St. Maurice zu besichtigen.

Bei dieser Gelegenheit sei vermerkt, dass der Transport der Besichtigungsgäste auf die Höhe von Chiètres mit Militärfahrzeugen erfolgte, die von Festungs-Offiziersschülern geführt wurden. Diese Offiziersschüler haben auch auf vorbildliche Weise den Ordnungs- und Einweisedienst ausgeführt, während die Festungs-Brigade 10 als Mitorganisatorin für das leibliche Wohl sorgte.

Um 1600 Uhr fand im Hof des Schloßes St. Maurice der eigentliche Festakt statt, dessen Auftakt im Hissen der Fahnen unter den Klängen eines Militärspiels bestand. Aus der Reihe der nachfolgenden Ansprachen des Kommandanten der Festungs-Brigade 10 und kantonaler Regierungsvertreter sei im besonderen diejenige von Bundesrat Arnold Koller, Chef des Eidgenössischen Militär-Departements hervorgehoben, die den Akt der Uebergabe des 'Dufour-Turm' genannten Infanteriewerkes aus 1831/48 aus dem Besitz der Eidgenossenschaft an den Kanton Wallis einleitete.

Nach der Einnahme des vom Etat du Valais gestifteten Ehrenweines begab sich die Festgesellschaft wieder zur Salle polyvalente zum offiziellen Diner. Den Abschluß fand die Festlichkeit wieder beim Schloß St. Maurice, wo um 2045 Uhr die Offizielle Einweihung der Beleuchtung der Befestigungen von St. Maurice zu den Klängen der Fanfare municipale l'Agaunoise stattfand. Der donnernde Schlußpunkt war das teilweise aus Kanonen abgeschossene Feuerwerk der 'Artilleurs et Artificiers d'Aigle'.

Durch diese Feier wurde ein Befestigungswerk aus der ersten Hälfte des letzten Jahrhunderts der Oeffentlichkeit zugänglich gemacht, das lange Zeit einen Dornröschenschlaf geführt hatte, und zwar im wahrsten Sinne des Wortes, waren doch große Teile völlig von Gebüsch und Gesträuch überwuchert. Es ist eine Befestigung, die teilweise in reiner Erdbauweise gut dem Gelände angepasst ist und die Talenge von St. Maurice talauf und talabwärts sichert. Ein Besuch kann umsomehr empfohlen werden als das Schloß ein kleines Festungsmuseum beherbergt, das neben Maquetten von Vauban bis zur Maginotlinie (inkl. Teile von Fort Airolo) auch in schweizerischen Festungen eingesetzte Waffen zeigt.

Aus der Reihe *Cahiers d'Archéologie Romande* ist ein Buch mit dem Titel 'Le Général Dufour et Saint-Maurice' angezeigt, auf das nach Erscheinen zurückzukommen ist.

Günther D. Reiss

DE SCHANS BIJ LEUVENHEIM, GEMEENTE BRUMMEN

door ing. J. Agema

In mei 1987 werd in de buurtschap Leuvenheim bij Brummen de tentoonstelling 'Zicht op Leuvenheim' gehouden, georganiseerd door de Vereniging Leuvenheims Belang. Thema van deze tentoonstelling was 'Heden en Verleden' van de buurtschap. Ter gelegenheid van de tentoonstelling is een boekje uitgegeven, getiteld 'Loveshem' (historische benaming voor Leuvenheim), zijnde een bundeling van vijftien bijdragen die de geboren en getogen Leuvenheimer en oud-schoolmeester aldaar, A. Berghegen, in de loop der jaren schreef voor de periodiek 'Van Schans tot (Huize) Wildbaan' van vorengenoemde vereniging.

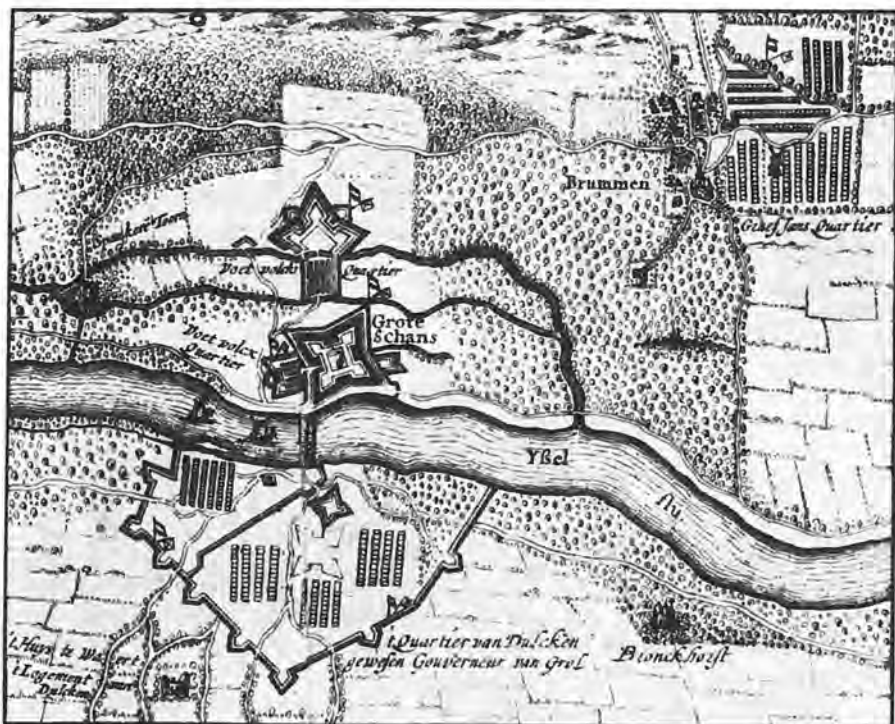
Behalve het wel en wee van de inwoners in heden en verleden beschrijft hij daarin ook de geschiedenis van de in en rond Leuvenheim staande, in vroegere jaren veelal door de adel bewoonde Huizen, als 'de Wildbaan', 'de Grote Rees', 'Huize den Bosch' en 'de Gelderse Toren', en hun bewoners. Contemporain was het artikel 'De Geschiedenis van De Schans', waarvoor de bouwstenen waren aangedragen door de heren Stan Dekker, voorzitter van de tentoonstellingscommissie, dr. G. B. Janssen, en ing. J. Agema van de Stichting 'Menno van Coehoorn'.

Hoewel het begrip 'de Schans' nog zeer leeft bij de bevolking, is dit wellicht minder als herinnering aan het aan de IJssel aldaar gelegen hebbende 17de-eeuwse vestingwerk dan aan de van 1881-1938 op deze plek gevestigde steenfabriek 'De Schans', waarvan dr. Janssen de geschiedenis schreef.

Een feit is dat ook bij de Stichting Menno van Coehoorn tot op heden weinig over de Schans als vestingwerk bekend en/of gepubliceerd is. In de Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel IIB, de provincie Gelderland (uitg. St. M.v.C.), wordt slechts vermeld dat het blijkens de topografische kaart uit ca. 1860 een (aan de linker IJsseloever gelegen) aan de keelzijde (IJselzijde) open hoornwerk zou zijn. Onder het hoofd 'redouten langs de grote rivieren' wordt dan nog medegedeeld dat bij de Gelderse Toren een klein hoornwerk zou hebben gelegen. Op de uit 1752 daterende Hattinga-kaarten wordt het als zodanig aangegeven en zou het omstreeks 1860 nog aanwezig zijn geweest.

In de stukken omtrent de vanwege de Staten(-Generaal) in de periode 1580-1610 (d.w.z. na de Unie van Utrecht) langs de IJssel aangelegde verdedigingswerken, te weten schansen en redouten, wordt van een schans bij Leuvenheim geen gewag gemaakt. Evenwel staat een schans aldaar wel aangegeven op een kaart van het Kwartier van (de) Veluwe uit de Atlas Major van Johan Blaeu, 1662; eveneens op de kaart van Frederick de Wit, 'Comitatus Zutphaniae et Fluminis Isulae Nova Delineatio, uit 1671.

Het vermoeden dat het hier om een Spaans vestingwerk ging, zijnde de kern van een bruggehoofd op de linker IJsseloever, ten dienste van graaf Hendrik van den Bergh in 1629 na de inval vanuit Wezel in de Veluwe, gericht op Amers-

De Schans bij Leuvenheim naar Claes Jansz. Visscher, Amsterdam (Kon. Bibl.)

foort, Harderwijk en Hattem, werd bevestigd door een op de expositie 'Zicht op Leuvenheim' tentoongestelde kaart uit 1629.

Het betrof de in het bezit van de Bibliotheek van de Landbouw-Universiteit te Wageningen zijnde, voor deze gelegenheid uitgeleende 'Nieuwe Perfecte Kaerte van d'IJsel-stroom met een gedeelte van de Veluwe, waarin curieus naar de mate vertoont werd den inval van Graaf Hendrick van den Berg met syn byhebbende Spaensche en Keyzersche krygsmacht mitsgaders hare Quartieren, Schansen ende Legerplaetsen in den jare 1629', t'Amsterdam gedruckt by Claes Jansz. Visscher.

Op het afgebeelde kaartfragment zijn de diverse versterkingen waaronder een Grote Schans weergegeven, alsmede een over de rivier aangelegde pontonbrug. De werken zijn beschreven in L. van Aitzema's 'Saken van Staet en Oorlogh', deel I, betreffende 1621-1633, blz. 863: 'Graef Hendrick van den Bergh legerde hem omtrent Dieren, omtrent Zutphen ende Deventer, ende deede syn Brugge (eerstgelegen hebbende bij den Durk, halverwege Arnhem en Velp) wederom slaen omtrent Spanckeren teghen het hooge. De Spaensche leydde haer Brugge als gesecht te Spanckeren (juister: Leuvenheim) over de Yssel ende maeckte

daer een steekade voor / met een groote schans / met een groot en een klein hoornwerk aan beyde syden / en aan het eynde van de Brugge maecten sy een retranchement met acht kleyne punten (bastions); waer in dat gequartiert werde / het volck dat Dulcken (gewesen Gouverneur van Grol) commandeerde / en versach alles wel met kanon'.

Pikante bijzonderheid: getoond werd ook een door commandant Dulcken aan de heer/bewoner van de Gelderse Toren verstrekte vrijeleide voor het ongehinderd passeren van de versterkingen.

De afloop van de invasie op de Veluwe is welbekend; na de inneming bij verrassing van Wezel, het tuighuis van de vijand, nog vóór de val van 's-Hertogenbosch, moest Van den Bergh zich schielijk achter de IJssel terugtrekken met opgeven van het bruggehoofd.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de verschanste kwartieren en de beide terzijde van de schans aangelegde hoornwerken zijn geslecht, doch dat de schans zelf gehandhaafd werd en in de verdedigingswerken van de toenmalige IJssellinie is ingepast. Als dan de van de rivierzijde afgekeerde bastions in de loop van twee eeuwen daarna zijn weggespoeld of 'gedemolierd' en die aan de rivierzijde afgesleten of geërodeerd, wordt gemakkelijk de indruk gewekt dat het een hoornwerk betreft.

Het restant van de schans werd ca. 1880 opgenomen in het terrein van de toen aldaar te stichten steenfabriek 'De Schans', die op haar beurt in 1938 is gecomoveerd. Als boven het omringende maaiveld uitstekende beboste plek is het vervormde restant van de voormalige schans thans nog kenbaar in het terrein aanwezig.

DE ORANJE NASSAUKAZERNE IN AMSTERDAM

Verleden - Heden - Toekomst

door H. A. Treu

Eigendom van de stad Amsterdam: 1810-1860

Stichting en naamgeving

Tijdens de Regering van NAPOLEON, Keizer van Frankrijk en Koning van Italië, heeft Maarschalk Oudinot, Hertog van Reggio, bevelhebber van het Leger, met geheel het illustere escorte, dit Militaire Verblijf gegrondvest, met instemming en in het bijzijn van Gouverneur Lebrun, Hertog van Piacenza, Aarts Thesaurier van het Keizerrijk en Plaatsvervanger van de Keizer, Onder het burgemeesterschap van Jan Wolters van de Poll, Meester in de beide Rechten. Te Amsterdam op de Zeventiende November van het Jaar Duizend Achthonderd Tien.

Cette Caserne a été appelée Quartier St. Charles du nom et en Honneur de S.E. Monsr. le Maréchal de l'Empire Charles Oudinot, Duc de Reggio, auquel M.M. les Magistrats de la Ville d'Amsterdam en ont fait agréer l'Hommage, En mémoire éternelle de leur attachement et de leur Reconnaissance.

Rechts: tekst van de oorkonde voor de naamgeving.

Links: vertaling van de Latijnse stichtingsoorkonde. Gem. Arch. Thes. Ord. S.G.97.

Niet zo maar een kazerne, de Oranje Nassaukazerne in onze hoofdstad! De 'Amsterdamsche Courant' van respectievelijk 20 en 24 november 1810 (nrs. 139 & 141), wijden uit over het met 'grande pompe' voorbereide en uitgevoerde ceremoniële gebeuren, met als hoofdpersoon Charles Oudinot want Lebrun was niet aanwezig geweest. De menigte zou zeer geestdriftig zijn geweest en er zou herhaaldelijk 'leve de Keizer' hebben geklonken, aldus de 'A.C.'

Kazernerij en inkwartiering

Van oudsher bestond de regeling dat het kazernerij van troepen en het stallen van paarden van een garnizoen aan de stedelijke 'regeringen' werd opgedragen. Ook de Souvereine Vorst voerde in 1814 dit oude gebruik weer in bij Besluit van 26 juni 1814, no 1.

Stadsbesturen konden daartoe kazernes of andere gebouwen beschikbaar stellen en bij gebrek daaraan de troepen inkwartieren bij de burgerij; in Amsterdam heette dat 'biljettēren' bij de burgerij. Houten barakken waren er wel bij het thans zo geheten 'Frederiksplein', het 'Leidse Plein', het 'Rembrandtsplein' etc., welke pleinen destijds andere namen droegen. Maar in 1809 was de Stadsregering begonnen plannen uit te werken voor de bouw van een stenen kazerne op ongeveer de plaats waar nu de O.N.K. staat. Dat was dus vóór de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk. Nadien gingen de Fransen zich ermee bemoeien. De kazerne moest representatief van aanzien worden en aan drie bataljons legering kunnen bieden. De Franse kapitein der Genie Picot

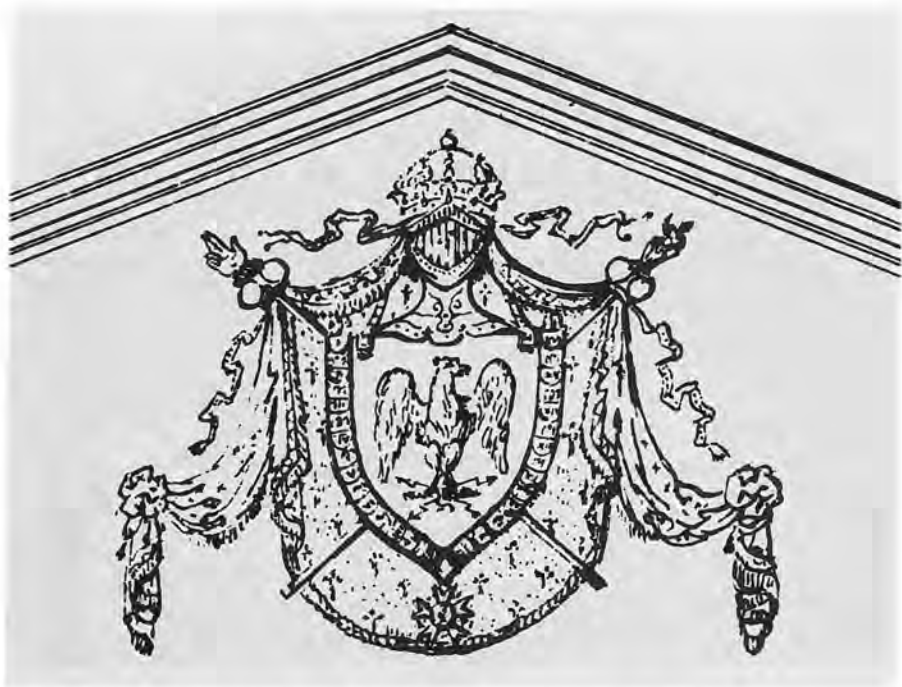
Quartier St. Charles – Oranje Nassaukazerne naar een anonieme historisch niet geheel juiste prent omstreeks 1813.

de Moras werkte met de stadsarchitect Abraham van der Hart de plannen uit die de hoge goedkeuring verwierven nadat eerdere plannen enige malen waren afgekeurd.

In Amsterdam heerste, tengevolge van de kwijnende handel, armoede en de bevolking was teruggelopen van 221.000 zielen in 1795 tot 190.000 in 1815.¹⁶ Toch werd de stad belast met de bouwkosten van de kazerne, de voor die tijd kapitale som van *f* 701.888:17:8.⁵ Maar daarmee was de Stad Amsterdam dan ook de eigenares van de kazerne. Dat was een belangrijk gegeven in 1860 en dat is het ook nú in 1988, hetgeen aanstonds duidelijk zal worden.

Symboliek in de gevelversieringen

Het representatieve karakter van Quartier St. Charles moest o.a. tot uitdrukking komen in de versiering van de frontons, waarvan zich drie in de voorgevel bevinden en één aan elk der beide zijgevels. De bestekken voor de frontons luiden: 'In het midden Fronton der voorgevel moet geplaatst worden het Groot Keizerlijk Wapen, met de daartoe betrekkelijke decoraties. En in de vier Frontons boven de Voor- en Zij gevels der Vleugels, Militairen Attributs'. De

*Detail bouwtekening met het Groot Keizerlijk Wapen, ontwerp Van der Hart.
(foto Gem. Archiefdienst, Amsterdam)*

bewerking moest 'in allen deelen fraay en meesterlijk zijn en voldoen aan de kenners der Kunst en zoo als men reden heeft dit te mogen verwachten van de Capaciteit van den Aannemer'.

Die aannemer was de Stadsbeeldhouwer Christiaan Welmeer, die zich op voortreffelijke wijze van zijn opdracht kweet doch de voltooiing niet mocht beleven. Hij stierf in 1813 en zijn opvolger was P. I^k. Gabriel, die de aanpassing van de 'kunstwerken' aan de staatkundige ommekeer, na de val van Napoleon en de komst van de Souvereine Vorst, Willem I, moest uitvoeren. Zijn opdracht was: 'op de gevlaakte grond van het reeds weggenomene Fransch Keizerlijke-Wapen in het groot midden Fronton boven de voorgevel der Caserne van welke maar alleen de Mantel en de Casque kan blijven, zal de aannemer in de plaats moeten stellen het Wapen van Zijne Koninklijke Hoogheid, de Souvereine Vorst deser Landen, met een andere kroon daarboven, mitsgaders de verdere attributs, zoals dezelve in de aan den aannemer daarvan gegeven Teekening worden voorgesteld (. . .) In elk der beide andere Frontons op de hoeken deser voorgevel zal de aannemer in de plaatse der weggenomene Arend, moeten stellen een Leeuw boven de schilden in eene beschermende houding'. 'Quartier St. Charles' was verleden tijd. De nieuwe naam werd Oranje Nassaukazerne.

Wapen van de Souvereine Vorst, ontwerp Van der Hart. (foto L.F.F.D.)

Het wapen van de Souvereine Vorst

‘Souvereine Vorst der Vereenigde Nederlanden’ was de titel van Willem I vanaf zijn landing bij Scheveningen op 30 november 1813 totdat hij op 16 maart 1815 de koningstitel aannam. In diezelfde tussenperiode voerde hij het wapenschild, zoals dat op de kazerne werd aangebracht. Na maart 1815 werd overal waar dat nodig was het Nederlandse Koninklijk wapen, dat gelijk is aan het wapen van het Koninkrijk der Nederlanden, aangebracht.

Behalve in het fronton van de O.N.K. komt het wapen van de Souvereine Vorst nergens anders in het openbaar voor.

Ik heb het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg van Amsterdam erop attent gemaakt dat het zo kortstondig gevoerde wapen *uniek* is in de strikte zin van het woord. Onder de huidige verflaag vond men in 1966 wapenkleuren.

Het gebruik van de Oranje Nassaukazerne

Het eerste eigenlijke gebruik dat van de kazerne werd gemaakt, vond plaats in 1814 en het betrof het legeren van Nederlandse troepen.

Was de kazerne aanvankelijk zeer geroemd geworden om haar ‘statigheid en schone ligging’, na twintig jaar regende het klachten, zoals: de ligging van het

gebouw was zeer slecht, onderhevig aan de wind uit alle hoeken. Door de lengte van het gebouw 'ontstond langs hetzelfde een aanhoudende trekking, bij verheffing van den wind hoe langer hoe sterker en bij meerdere onstuimigheid zelfs zoo hevig dat het water, hetwelk voor en achter het gebouw stroomde soms bij windvlagen werd opgenomen en als regendruppels weder nederviel. Vooral de buiten gelegen latrinen en wasplaatsen waren oorzaak van zeer veel longontstekingen . . .'.⁶ Later werden soortgelijke klachten ook nog wel eens gehoord.

Aan het normale gebruik van de kazerne door troepen en voor de huisvesting van militaire inrichtingen en burelen, tussen 1814 en 1987, willen wij thans voorbijgaan om enige aandacht te besteden aan een zeer uitzonderlijke gang van zaken, die in onze dagen weer een zekere actualiteit heeft gekregen. Uit velerlei publicaties en berichten kan thans algemeen bekend zijn dat de Amsterdamse dierentuin 'Artis' in 1988 honderdvijftig jaar bestaat.

Het Genootschap 'Natura Artis Magistra'

Wij gaan in de tijd terug naar 1838, toen een aantal prominente Amsterdammers met belangstelling voor de levende natuur, het genootschap stichtte met de naam die hierboven staat vermeld. Het had een terrein verworven, dat door de Muidergracht van de Oranje Nassaukazerne was gescheiden. Bij het gemeentebestuur werd een verzoek ingediend een loods voor huisvesting van dieren te mogen bouwen, maar dat vlotte niet erg.

Men kreeg in 1839 de kans om een collectie levende dieren te verwerven voor de somma van f 3400,—, afkomstig van een beroemde internationale reizende menagerie van een zekere Cornelis van Aken uit Brussel.^{10 17}

Het vaste vertrouwen op inwilliging van het verzoek een loods te mogen bouwen, werd beschaamd. De Stadsrooimeesteren hadden technische en esthetische bezwaren aangevoerd en voorzagen grote rampen omdat: 'er geene zekerheid bestaat, dat bij het losbreken of ontkomen uit de hokken van eene der verslindende Dieren, dat dezelve niet buiten het terrein zoude geraken, maar soms in eene volkrijke Stad als deze zoude doordringen en alsdan Jammerlijke gevolgen zoude na zich slepen'. Het verzoek 'diende te worden gewezen van de hand'.⁷ De gemeente stelde voor de huisvesting van de dieren zulke hoge eisen dat ze praktisch onvervulbaar waren.¹⁷

Een eerste poging van de stichters om het Genootschap onder het beschermheerschap van koning Willem I te stellen en verder om een subsidie te krijgen oogstte geen succes. Voor subsidie was er geen geld en voor wat het eerste betreft, werd het verzoek door de koning afgewezen, 'voor het tegenwoordige althans'. Wél hadden zich de kroonprins en zijn zoon aan het 'Hoofd van de Honoraire Leden' geplaatst.⁸

Terwijl het huisvestingsprobleem stagneerde waren de onderhandelingen met Van Aken spoediger dan werd verwacht tot een goed einde gebracht en plotseeling bevond de menagerie zich bij Amstelveen en moest snel raad worden geschaft.¹⁷ Het was inmiddels november geworden en de gedachten gingen onder meer uit naar de Oranje Nassaukazerne, waar kon worden gestookt.

Op de noodkreet van het bestuur van het Genootschap antwoordde het Stadsbestuur dat: 'waar het behoorlijk onderzoek de comodo et incomodo nog niet is gehouden', in dit bijzondere geval en voor uiterlijk veertien dagen de beschikking werd gegeven over ruimte in de Oranje Nassaukazerne. Toen die termijn voorbij was en nog geen oplossing in zicht, werd de vergunning verlengd tot wederopzegging.⁹

De problemen waren niet eenvoudig geweest want de kille verblijven in de Oranje Nassaukazerne moesten zó worden ingericht dat gedurende de strenge winter 'tjigers, leeuwen, apen, papegaaien en al die viervoetige en gevleugelde bewoners der verzengende luchtstreek er konden tieren'.⁷

Ook later, zoals in 1853, werd door 'Artis' nu en dan gebruik gemaakt van de lokaliteiten of terreinen van de Oranje Nassaukazerne. Dit blijkt uit een schriftelijke klacht van B. & W.: 'de bewaring der Struizen en Antilopen aanleiding gegeven hebbende tot klachten wegens verregaande onaangename lucht in de bovenvertrekken, bewoond door manschappen van het detachement Vesting-artillerie' doet vrezen voor de gezondheid van de troepen.¹⁰

In de jaren 1854 en 1855 werd ruimte in de O.N.K. beschikbaar gesteld voor nijverheidstentoonstellingen.¹¹ In 1855 werd aansluiting van de kazerne op de duinwaterleiding in overweging genomen.¹²

Overdracht aan het Rijk: 1860

We komen nu aan een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van de Kazerne Oranje Nassau, namelijk de *overdracht in eigendom* aan het Rijk van de kazerne en de terreinen, in het jaar 1860.

In januari 1855 werd door de minister van oorlog de correspondentie over de O.N.K. met de gemeente geopend. In andere terreinen en bouwwerken bleek de minister ook geïnteresseerd te zijn.¹³

Als achtergrond voor de belangstelling moet worden gezien de zich toenmaals ontwikkelende plannen voor de 'Utrechtsche of Nieuwe Hollandsche Waterlinie met de reduitstelling Amsterdam'. Dit zou opslag van belangrijke hoeveelheden artilleriesmaterieel in Amsterdam noodzakelijk maken en in die plannen zou de O.N.K. een functie als *arsenaal* kunnen vervullen. De infanterie was toen in de Laurierkazerne gelegerd.

Op verzoek van B. & W. van Amsterdam wees de minister de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie, de majoor G. A. van Kerkwijk, aan als gesprekspartner bij de inleidende besprekingen, die tot een bevredigende onderhandelingsbasis leidden, 'aannemelijk zowel voor de Rijksbelangen, als voor die der Gemeente voldoende', zoals in de brief van de minister van oorlog van 3 september 1856 stond.

Van Kerkwijk moest de overeenkomst met de grootste zorg voorbereiden, daar deze voor het Departement van Oorlog tot grondslag zou moeten strekken voor een ontwerp van Wet, in te dienen bij de Staten-Generaal.¹⁴

Allerlei zaken doorkruisten de onderhandelingen: dr. Samuel Sarphati, de promotor van het te bouwen 'Paleis voor Volksvlijt', maakte aanspraak op het

terrein bij het Frederiksplein, dat de minister als kazerneterrein wilde houden. Het werd touwtrekken tussen de minister en Sarphati, waarbij de gemeente trachtte te bemiddelen.¹

Verder kenmerkte zich de landspolitiek in de vijftiger en zestiger jaren door gebrek aan stabiliteit, wat begrijpelijkerwijze óók de onderhandelingen bemoeilijkte. Tussen 1 juli 1856 en 4 juli 1868 vonden acht regeringswisselingen plaats, waarbij zes ministers van oorlog waren betrokken! Drie kabinetswisselingen deden zich voor in de jaren tussen 1855 en 1860.

Eindelijk kwam dan toch de overeenkomst tot stand. Van Kerkwijk was intussen opgeklommen tot de rang van kolonel.

Op 2 november 1860 werd de overdracht bezegeld, waarbij Gerardus Antonie van Kerkwijk, als Colonel-Inspecteur in de Eerste Inspectie van Fortificatiën, als gevolmachtigde namens de minister optrad.¹⁵

Terug in eigendom bij de gemeente

Een voorwaarde, waaraan Amsterdam in 1860, bij de overdracht aan het Rijk, had vastgehouden was, *dat de kazerne aan de gemeente moest worden teruggegeven wanneer ze niet meer voor militaire doeleinden zou kunnen dienen*. En die situatie heeft zich nú voorgedaan doordat 'Defensie' de Oranje Nassaukazerne in 1987 heeft 'afgestoten'. (Een naar mijn gevoelen afstotelijk woordgebruik, wanneer het gaat om een zo 'eerbiedwaardige kazerne' met zo lange diensttijd.)

Eén ogenblik moest voor het voortbestaan van de O.N.K. worden gevreesd, maar gelukkig: 'de gemeente Amsterdam wil de Oranje Nassaukazerne niet kwijt . . . en de *buurt* ook niet. En daarmee wordt in Amsterdam wél rekening gehouden' aldus mijn zegsman van het Amsterdamse bureau Monumentenzorg, de architect Theo Rouwhorst, bij een recent bezoek dat ik aan dat bureau bracht. De onderhandelingen tussen de Gemeente Amsterdam en het Rijk – lees de Dienst der Domeinen – zijn lopende en, zo meende mijn zegsman, beiderzijds met de wil om tot overeenstemming te geraken.

Toekomstig gebruik

Als zovele andere karakteristieke panden in Amsterdam zal de O.N.K. voor bebouwing geschikt worden gemaakt. Ook het kazerneterrein is voor woningbouw bestemd. De plannen liggen gereed en als alles naar verwachting verloopt zal in 1990 met de verbouwing een aanvang kunnen worden gemaakt.

Het scheppen van woningen in de kazerne brengt mede dat de voorgevel 'opener' zal moeten worden gemaakt. Er moeten ramen worden aangebracht aan weerszijden van elk bestaand venster. Op de wijze zoals de architect van de gemeente zich dat heeft bedacht en heeft getekend, zal die aanpassing naar mijn gevoelen het aanzien niet schaden. Om dat duidelijk te maken wijs ik op de hiervoor geplaatste prent, waarop men venster naast venster ziet getekend. Zo stel ik me voor dat het zal worden, nadat ik de ontwerptekening heb mogen zien. (Opgemerkt zij dat de prent dus historisch geen juist beeld geeft.)

LITERATUUR EN BRONNEN

- ¹ G. A. van Swigchem, 'Abraham van der Hart, Architect-Stadsbouwmeester van Amsterdam'. Dissertatie, Amsterdam 1965.
- ² H. A. Treu, 'Oranje Nassaukazerne-Quartier St.Charles', in 'Nasporingen en Studiën op het gebied der Krijgsgeschiedenis', 60e jaarverslag, blz. 44-68, 's-Gravenhage 1966.
- ³ Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam (GA), Thes. Ord.S.G. 97.
- ⁴ Amsterdamsche Courant 1810, 20 nov. nr. 139, 24 nov. nr. 141.
- ⁵ GA buiten Indic., letter K, 1816.
- ⁶ J. van Eck, 'De Amsterdamsche Schans' 1948, blz. 212-213.
- ⁷ GA 1839, P.W., nr. 685.
- ⁸ GA 1839, A.Z., nr. 10015.
- ⁹ GA Deliberatieboek B. & W., 1839 II, 3 dec.
- ¹⁰ Tijdschrift 'Ons Amsterdam', april 1964.
- ¹¹ GA Deliberatieboek B. & W., 1854, AZ, nr. 13314.
- ¹² GA Calisch, 22-11-1855.
- ¹³ GA Deliberatieboek B. & W., 1855, AZ, nr. 1186.
- ¹⁴ GA P.W. no. 1674.
- ¹⁵ GA 1860, Fin. 2458; Calisch 18-7-1860, 30-10-1861.
- ¹⁶ A. E. d'Ailly, 'Zeven Eeuwen Amsterdam', Amsterdam z.j., IV, blz. 295.
- ¹⁷ Idem, VI, blz. 23-25.

P.M. Gelegenheidspublicatie '153 Jaar Oranje Nassaukazerne 1814-1967' met uittreksel uit 'Nasporingen en Studiën' + Restauratieoverzicht door P.H. Bevers, samengesteld en bewerkt door H.H.J. Schepers, Culemborg 1966.

De in 1968 gerestaureerde gepolychromeerde houtsculptuur uit het raam boven de hoofdingang in de achtergevel.

Van links naar rechts de heren Treu, Snee en Van Walree. De secretaris bewondert de hem door de voorzitter uitgereikte oorkonde, nadat deze de oud-penningmeester de Coehoornpenning ter hand had gesteld. (foto W.F.K. Engelbrecht)

H. A. TREU ERELID HOOFDBESTUUR

Het hoofdbestuur benoemde tijdens de jaarvergadering op 20 mei 1987 de ondervoorzitter-secretaris H. A. Treu tot erelid.

De heer Treu was, na een groot aantal jaren als reserve-officier te hebben gediend, van 1964 tot 1972 werkzaam bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf. Een periode, waarin hij veel onderzoek verrichtte, studiën ondernam en publiceerde. Na zijn pensionering in 1972 ging hij zich geheel wijden aan het werk van onze Stichting, waarvan hij al sinds 1 januari 1970 secretaris is. Aan de woorden 'zich geheel wijden aan' heeft hij een min of meer absolute betekenis gegeven en dat doet hij nog. Velen binnen en buiten onze Stichting ervaren dat nog dagelijks; alle lezers van onze jaarboeken kunnen al zeventien jaren constateren wat dat betekent.

Aan de tekst van de hierbij afgebeelde oorkonde behoef ik niet veel toe te voegen, maar schrijvend voor ons jaarboek meen ik er goed aan te doen in het

bijzonder even bij dat jaarboek stil te staan. Als hoofdredacteur heeft hij dat in zeventien jaren een eigen gezicht gegeven, het in die tijd naar omvang, veelzijdigheid en kwaliteit van de inhoud doen uitgroeien tot een in binnen- en buitenland gezaghebbend boekwerk.

Van harte herhaal ik de wens, uitgesproken op 20 mei 1987, dat hij zich nog lang zal mogen wijden aan het werk dat hem en ons zo na aan het hart ligt.

Namens het Hoofd- en Dagelijks Bestuur
(en buiten verantwoordelijkheid van de Redactie)

J. Sneep, voorzitter

O O R K E N D E

*Het Hoofdbestuur van de Stichting
"Menno van Coehoorn in vergadering
bijeen te Naarden op 20 mei 1987,
overwegende
dat de ondervoorzitter en secretaris
van de Stichting*

H. A. Freu

*zich gedurende een groot aantal jaren
geheel heeft ingezet voor het bereiken van
de doelstellingen van de Stichting;*

*dat mede door zijn deskundigheid, tact
en inzicht de Stichting in brede kring
in binnen- en buitenland erkenning heeft
gevonden;*

*dat in het bijzonder door zijn toedoen de
publicaties van de Stichting een uit-
stekende naam hebben verworven;*

*besluit
hem wegens zijn uitzonderlijke verdien-
sten te benoemen tot
Erelid van het Hoofdbestuur*

*De waarnemend
Secretaris*

R.L. Mulder

De Voorzitter

J. Sneep

AFSCHEID E. VAN WALREE

Tijdens de Hoofdbestuursvergadering op 20 mei 1987 namen we afscheid van onze oud-penningmeester E. van Walree. Deze had, zoals bekend, reeds eerder zijn functie overgedragen aan Jhr. J.P. Six van Wimmenum. De voorzitter schetste de grote verdiensten van de heer Van Walree, die gedurende vijftien jaren penningmeester is geweest. Reeds tijdens de viering van ons vijftigjarig bestaan in 1982 werd hem de Coehoornmortier uitgereikt.

Het Dagelijks Bestuur meende aan het afscheid van zijn penningmeester gedurende zoveel jaren niet te kunnen voorbijgaan zonder hem als dank en huldeblijk ook de Coehoornpenning uit te reiken. Gaarne wensen wij hem nog vele goede jaren.

J. Sneep

Het voltallige dagelijks bestuur te Oisterwijk op 18 augustus 1987. Van links naar rechts de heren Engelbrecht, Tesink, Van der Mark, Treu, Six van Wimmenum, Sneep, Van Sluifers, Tempelman en Mulder.

TWEEMAAL TACHTIG

Het jaar 1987 was voor onze ere-voorzitter en voor de ondervoorzitter het jaar, waarin zij in goede gezondheid de 'leeftijd der sterken' bereikten. Dus feest!

Openlucht-party in Oisterwijk. Op de achtergrond de gastvrouw.

Na de D.B.-vergadering van 18 augustus 1987 in Vught waren wij te gast bij de heer en mevrouw Treu in Oisterwijk. Na de laatste regenbui van die dag hadden zij hun tuin in gereedheid gebracht met kraampjes, tafels en stoelen voor een openlucht-party met koud buffet en een keur van dranken. Het weer hield zich verder goed en liet toe dat er in de tuin een groepsfoto werd gemaakt van het voltallige dagelijks bestuur. Alles naar wens!

De heer en mevrouw Engelbrecht ontvingen hun feestgangers, ditmaal ook de dames, na de D.B.-vergadering van 20 oktober 1987 bij Jan Tabak in Bussum. Na het aperitief een geanimeerd diner in een aparte zaal. Ook ditmaal zeer geslaagd.

Beide feestelijkheden zullen wij ons nog lang en met veel genoegen herinneren. Nogmaals hartelijk dank.

H. C. Tesink

Aan het diner van de heer en mevrouw Engelbrecht bij Jan Tabak in Bussum. Van links naar rechts mevrouw Treu, de heer Engelbrecht, mevrouw Van der Mark en de heer Van Sluifers.

W. F. K. ENGELBRECHT ERELID H.G.V.

De heer Engelbrecht heeft zich gedurende een groot aantal jaren ingezet om de Historische Genie Verzameling (H.G.V.) van de grond te krijgen en vorm te geven. Die verzameling, beter bekend als het Geniemuseum, heeft de laatste decennia een sterke ontwikkeling meegemaakt en onder de militaire musea een uitstekende naam verworven. De heer Engelbrecht is thans nog altijd een der Menno van Coehoorn-afgevaardigden in het H.G.V.-bestuur. Het zal duidelijk zijn, dat in het museum tegenwoordig ook verscheidene vestingbouwkundige aspecten goed worden belicht en tastbaar aanwezig zijn.

Het H.G.V.-bestuur benoemde hem op 14 oktober 1987, wegens zijn grote verdiensten gedurende vele jaren, tot erelid van het bestuur. Wij wensen hem daarmee van harte geluk en prijzen ons gelukkig, dat onze vertegenwoordiger in dat bestuur die eer ten deel viel.

J. Sneep

GOUDEN LEDEN

Enig speurwerk van onze penningmeester en de ledenadministrateur, alsmede een oproep in onze septemberbrief hebben het ons mogelijk gemaakt met redelijke zekerheid te kunnen vaststellen, dat eind 1987 vijf begunstigers vijftig jaar of meer aan onze Stichting was verbonden. Dat zijn, in alfabetische volgorde:

- Dr. mr. J. Belonje te Alkmaar;
- Mevrouw ir. C. H. M. Boeree te Oegstgeest;
- Mr. J. I. van Doorninck te Aerdenhout;
- Dr. ir. H. A. van Oerle te Leiden;
- H. B. E. Warnars te Overveen.

Wij prijzen ons gelukkig, dat zij ons werk zo lang en – naar wij hebben ervaren – met zoveel belangstelling hebben ondersteund.

J. Sneep

AFSCHEID VAN MEVROUW J. C. MEETER-HEETLAND

Op 2 december 1987 werd op de Catsheuvel in Den Haag, waar onze Stichting is gevestigd, afscheid genomen van mevrouw J. C. Meeter-Heetland in het bijzijn van het voltallige dagelijks bestuur. Mede aanwezig waren de heren P. Th. Petit, mr. S. H. Poppema en drs. J. P. C. M. van Hoof. Eveneens waren aanwezig dr. ir. H. A. van Oerle en echtgenote. Daarover elders in dit jaarboek.

De voorzitter, de heer J. Sneep, verwelkomde de gasten en richtte zich vervolgens tot mevrouw Meeter. Hij memoreerde de werkzaamheden die zij verrichtte in samenwerking met haar echtgenoot in het kader van de samenstelling van de Atlas van historische vestingwerken in Zeeland en hetgeen zij op Catsheuvel heeft gedaan. Hij prees de inzet en de ambitie waarmee mevrouw Meeter zich van haar taak kweet en betreurde het, dat daar nu om gezondheidsredenen een einde aan is gekomen. Vervolgens las de heer Sneep de oorkonde voor waarin het besluit van het dagelijks bestuur was vervat, haar de Menno van Coehoornpenning toe te kennen. De motivering luidt als volgt:

- de wijze waarop zij zich, als lid van de Studiecommissie, gedurende vele jaren met enthousiasme heeft ingezet bij de voorbereiding van de Atlas van historische vestingwerken in Zeeland;
- het gedurende verscheidene jaren met zorg en toewijding verrichten van secretariaats- en documentatiewerkzaamheden t.b.v. de Stichting.

Met de overhandiging van de penning en de oorkonde en een dankwoordje van mevrouw Meeter was de plichtigheid op de Catsheuvel afgelopen. (foto F. H. N. Bloemink)

De heer P. Th. Petit neemt de werkzaamheden van mevrouw Meeter over.

A. J. Tempelman

NATIONALE CONTACTCOMMISSIE MONUMENTENBESCHERMING (NCM)

Na een lange loopbaan in het Algemeen bestuur van de NCM traden in 1987 af de heren G. K. J. M. Hamm (Bond Heemschut) en G. Brinkgreve (Landelijke Federatie 'Het Behouden Huis'). Zij werden opgevolgd door resp. de heren drs. D. van Leeuwen (voorzitter Bond Heemschut) en G. M. Scholten (voorzitter Landelijke Federatie 'Het Behouden Huis'). Overigens verwijs ik voor wat betreft de bestuurssamenstelling naar het NCM-jaarboek 1987. Het aantal aangesloten organisaties bedraagt ruim 300. Het adres van het secretariaat en Directie NCM bleef: Sint Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

De parlementaire behandeling van de nieuwe Monumentenwet bleef veel inspanningen vragen; tot in de laatste fase heeft de NCM in woord en geschrift de standpunten der particuliere organisaties bij de Kamercommissies naar voren gebracht. Naar verwachting zal de nieuwe wet in 1988 van kracht worden.

Onder auspiciën van de NCM werden de instructiedagen 'Gemeentelijke monumentenzorg in de praktijk' voortgezet; wegens de nog steeds bestaande grote behoefte wordt er in 1988 mee doorgedaan. De NCM zal dan tevens beginnen met een cursus op dat gebied voor particuliere instellingen, waarschijnlijk provinciegewijs. Onze correspondenten zullen via ons secretariaat worden benaderd.

Op 14 mei 1987 vond in de Beurs van Berlage te Amsterdam, onder grote belangstelling, de Nationale Monumentenstudiedag 1987 plaats, geheel gewijd aan het behoud van jonge bouwkunst. In de Beurs was een tentoonstelling over de jongere bouwkunst ingericht (1850-1940).

Veel aandacht kreeg ook het in vrijwel alle provincies begonnen Monumenten-Inventarisatie-Project (MIP), dat betrekking heeft op die jongere bouwkunst. Het verslag van de studiedag is bij de NCM verkrijgbaar.

Op 12 september 1987 werd de eerste Open Monumentendag in Nederland gehouden, in samenwerking met vele landelijke (waaronder onze Stichting), regionale en plaatselijke instellingen. Z.K.H. Prins Claus verrichtte in Utrecht de officiële opening. In ruim 300 gemeenten werd op dit NCM-initiatief ingegaakt; de pers, radio en TV schonken aandacht aan de operatie. Ieder kreeg de gelegenheid monumenten, die als regel niet (vrij) toegankelijk zijn, te betreden en te bekijken. Onze correspondenten verleenden hun medewerking en ontvingen honderden bezoekers op verscheidene forten e.d.

Over het gehele land gerekend werden ruim 350.000 bezoekers geteld; de organisatoren en bezoekers hebben (blijkens een enquête) vrijwel unaniem de Open Monumentendag als geslaagd ervaren. Het NCM-bestuur besloot dan ook ermee door te gaan: de eerstvolgende dag is vastgesteld op zaterdag 17 september 1988.

Het NCM-Monumentenjaarboek 1987 bevat weer een groot aantal gegevens over de particuliere organisaties in Nederland, het monumentenbestand, wettelijke regelingen met betrekking tot bescherming, restauratie, enz. Het boek ontwikkelt zich tot een langzamerhand onmisbaar vademecum.

Het Algemeen Bestuur van de NCM vierde het 15-jarig bestaan met o.a. een bezoek aan enkele historische gebouwen te Sneek en Sint Nicolaasga.

J. Sneepe

OPEN MONUMENTENDAG TE UTRECHT

12 september 1987

Utrecht

Bij de op 12 september 1987 gehouden Open Monumentendag was ook onze Stichting uiteraard nauw betrokken. In het hele land werd op vele plaatsen medewerking verleend, waarbij de stad Utrecht het 'monumentale epicentrum' vormde.

Onze correspondent ing. G. Koppert bij de M.v.C.-stand in het stadhuis van Utrecht.

Op 11 september introduceerde hier de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, mr. drs. L. C. Brinkman de Open Monumentendag tijdens een bijeenkomst voor genodigden in de middeleeuwse Buurkerk aan de Steenweg. Daarna verrichtte Z.K.H. Prins Claus voor het stadhuis de officiële opening. Tijdens de rondgang langs de vele in het stadhuis ingerichte stands bezocht Z.K.H. ook de Menno van Coehoorn-stand.

Aan de vele activiteiten, die door een hiervoor speciaal ingestelde gemeentelijke commissie waren georganiseerd, leverde ook de Stichting Menno van Coehoorn een forse bijdrage. In samenwerking met de gemeentelijke archeoloog drs. T. Hoekstra, werden onder meer folders samengesteld voor een tocht langs de rond Utrecht gelegen forten, waarvan er een vijftal waren opengesteld voor het publiek (forten De Gagel, Blauwkapel, De Bilt, Rijnauwen en Jutphaas). Vooral het fort Rijnauwen had veel belangstelling en trok alleen al ongeveer duizend bezoekers.

In de middaguren maakte het nagenoeg voltallige college van B. en W. en een groot aantal leden van de gemeenteraad per autobus een tocht langs de forten, hierbij begeleid door onze voorzitter en de schrijver dezes.

G. Koppert

Zwolle

Ook hier waren de activiteiten en de belangstelling groot. De V.V.V. had een brochure 'Monumentenwandeling' samengesteld, welke gratis ter beschikking werd gesteld. Daarin was een route beschreven langs vele historische panden met een beschrijving van de speciaal voor deze dag opengestelde gebouwen als de Sassenpoort, Pelsertoren, Muziekschool, Paleis van Justitie, Vrouwenhuis, enz. Zeer velen lieten zich die gelegenheid niet ontnemen die te bezoeken en te bekijken.

Door de gemeentelijke Monumentendienst in de gelegenheid gesteld, heeft onze Stichting in een passende omgeving, namelijk in de Pelser (muur)toren een propagandastand compleet met borden, verlichting, folders, brochures, enz. kunnen opstellen, bemand door ons DB-lid A. J. Tempelman. Menig foldertje is daar uitgereikt!

Zoals bekend, wordt dit evenement wegens het grote succes dit jaar herhaald.

A. J. Tempelman

Ook in andere steden waren de reacties positief. Wij moeten ons voor het heden echter tot de beide bovenstaande rapporten beperken.

BESCHERMINGSPLAN VOOR BEDREIGDE MUURPLANTEN

door drs. Ad Littel

In februari 1987 heeft de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer van het Ministerie van Landbouw en Visserij een concept-nota over de bescherming van bedreigde muurplanten voor commentaar voorgelegd aan een aantal organisaties op het terrein van de monumentenzorg. De Stichting Menno van Coehoorn werd hiertoe ook uitgenodigd en werd bij enkele besprekingen vertegenwoordigd door auteur dezes.

Soortbeschermingsplannen zijn een nieuw beleidsinstrument van de Minister van Landbouw en Visserij. Dit plan met betrekking tot bedreigde muurplanten had weliswaar in een advies van de Natuurbeschermingsraad over soortbeschermingsplannen niet de hoogste prioriteit gekregen, maar de ten behoeve van muurplanten te nemen maatregelen zijn technisch eenvoudig en liggen politiek ook niet zo moeilijk. Daarom leende het onderwerp muurplanten zich goed voor een proefneming met het opstellen van een beschermingsplan.

*Muurvarentjes op de walmuur
van Maastricht.
(foto J. W. Sneep, NMF)*

Muurleeuwebek op de walmuur van Maastricht. (foto J. W. Sneep, NMF)

Voor onze Stichting was deze keus natuurlijk heel belangwekkend, omdat het beheer van muurplanten op historische bouwwerken, waaronder de vestingbouwkundige, in de praktijk van de restauratie en bescherming van bouwwerken niet zelden problemen oplevert. In het hier besproken plan worden deze beheerproblemen helaas niet in hun volle omvang aan de orde gesteld. De aanleiding tot het beschermingsplan is de bedreiging van bepaalde plantesoorten die in Nederland van nature alleen of vrijwel alleen op muren groeien. Dit betreft ongeveer 20 soorten planten, waaronder relatief veel soorten varens (8); mossen en korstmossen zijn niet in beschouwing genomen.

Het verschil in uitgangspunten, monumentenbeheer enerzijds en plantesoortenbescherming anderzijds, heeft onze Stichting in haar commentaar benadrukt. Dit verschil leidt ook tot onduidelijkheden. Het in het plan geformuleerde beleid beschermt niet alleen de feitelijke groeiplaatsen van de 20 bedreigde plantesoorten maar ook hun potentiële groeiplaatsen; men kan dit de gehele 'biotoop' van die soorten noemen. Zulk beleid heeft enerzijds het voordeel dat het het monumentenbeleid ondersteunt in het voorkómen van onnodige sloop van oude muren en bouwwerken. Anderzijds geeft dit beleid geen oplossing

voor oude problemen die muurbegroeiingen van niet-bedreigde plantesoorten kunnen veroorzaken bij beheer of restauratie van bouwwerken.

In deze kritiek moet een uitzondering worden gemaakt voor de uitspraak in het plan dat de algemene bescherming van de biotoop van muurplanten niet gebaat is bij het toelaten van boomgroei op metselwerk. Boomgroei maakt het milieu op en in metselwerk minder extreem, zodat er ook gewone planten kunnen groeien, die met de zeldzame zullen concurreren in het nadeel van die zeldzame. Met dit standpunt was onze Stichting het van harte eens, hoewel vanuit een ander gezichtspunt.

Bomen breken met hun wortels in weinige jaren metselwerk zodanig stuk, dat eenvoudige reparatie geen behoud op langere termijn oplevert. Boomgroei op vestingbouwkundige werken (inclusief keermuren en revêteringen) is dus ongewenst. Boomgroei op de aardwerken van vestingwerken (maar niet de gronddekking van gebouwen) kan nauwelijks kwaad, wordt bovendien ook als natuur of landschap gewaardeerd, maar is nochtans niet zelden historisch niet verantwoord.

In haar commentaar heeft onze Stichting ook aandacht gevraagd voor de biotoopbescherming van bepaalde dieren die in Nederland van muren of bouwwerken afhankelijk zijn (b.v. muurhagedis en vleermuizen). Deze soorten zijn als zodanig reeds tot beschermde diersoorten aangewezen. Hun biotoop beschermen vergt, zo bleek ons evenwel, in de opzet van het soortbeschermingsplan afzonderlijke plannen voor die dieren, hetgeen nog niet op korte termijn is voorzien.

Onze Stichting heeft waardering uitgesproken voor de in het concept-plan bekend gemaakte subsidieregeling (van bescheiden omvang) voor het aanbrengen of overbrengen van muurvegetaties met bedreigde planten erin tijdens restauraties van monumentale bouwwerken. Het resultaat van zo'n restauratie met nieuwe muurbegroeiing is misschien in de ogen van een architect, die technisch perfect werk wil afleveren, niet geslaagd, maar bij het grotere publiek valt minder extreem schoon restauratiewerk wel in de smaak, omdat het gebouwen oplevert die ook gevoelsmatig oud, dus historisch zijn.

Van de in het beschermingsplan aangekondigde voorlichtingsactiviteiten verwacht auteur dezes gevolgen die verder reiken dan alleen de bescherming van bijzondere muurplanten. Nog te vaak wordt de noodzaak tot behoud van oude bouwwerken puur beoordeeld op grond van het feit dat zij gaaf zijn en in historisch opzicht uniek. Het vragen van aandacht voor muurplanten vestigt de aandacht op de natuurfunctie van oude bouwwerken, hetgeen óók een goede reden is voor het behoud ervan. Op die manier kan het streven naar de bescherming van historische bouwwerken op een bredere basis komen te berusten. Van een dergelijke verbreding kunnen vele minder opvallende oude bouwwerken, waaronder ook verscheidene soorten vestingbouwkundige bouwwerken, profiteren. Het is de bedoeling dat het Beschermingsplan bedreigde muurplanten in het voorjaar van 1988 openbaar wordt gemaakt.

DE BUNKERS VAN WARNSVELD

door ing. J. Agema

'De bunkers van Warnsveld', 'een symbool voor wat was en hopelijk nooit weer zal zijn', zijn titel en motto die de Warnsvelder abituriënt van een der Zutphense lycea, Jesse M. Kuijper, meegaf aan zijn begin 1987 uitgebrachte 'afstudeerscriptie', die hij maakte op grond van een door hem verricht onderzoek naar het hoe en waarom van deze voormalige Duitse, betonnen bunkers, die – aldus Kuijper – voor veel mensen meer betekenen dan een oude groep grijsgrauwe verdedigingswerken.

Behoudens langs de kust '(Atlantik Wall') en op en rond 'Luftwaffe'-vliegvelden en -radarposten werden in het binnenland vanwege de bezetter immers sporadisch duurzame versterkingen gebouwd.

Duitse bunker bij Huize Baank. (foto J. Kuijper)

Kuijper concludeert op grond van het door hem verrichte (bronnen) onderzoek dat de vier bunkers, twee bomvrije personeels- en twee munitiebunkers, deel hebben uitgemaakt van het equipment van een vrij belangrijke commandopost van het bruggehoofd Zutphen. De bunkers staan twee bij twee ter weerszijden van de invalsweg naar Zutphen, komende uit de richtingen Winterswijk en Hengelo (Ov.); die aan de noordzijde van de weg, een personeels- en een munitiebunker, staan in het bos van Huize Baank, waarin het plaatselijke Duitse hoofdkwartier was gevestigd. Waar Kuijper aan de personeelsbunkers, in een waarvan – die bij Huize Baank – in de verlengde en verzwaarde achterwand een z.g. ‘Tobrukstand’ is ingebouwd, een *actieve* verdedigingsfunctie toekent, meen ik zulks te moeten ontkennen. Voor zover ik de bunkers heb kunnen traceren, betreft het standaardtypen (‘Regelbauten’) van de Duitse landmacht (‘Heer’): de munitiebunkers van het zeer eenvoudige, dunwandige type ‘V F 70 Munitionsstand (Wellblech)’, waarin V F staat voor ‘verstärkt feldmäsig’. De centrale, 2,20 m brede gang/werkruimte hierin heeft een dak van stalen golfplaten (Wellblech), waarop 0,75 m grond; de dikte van de vóór-, zij- en achterwanden bedraagt resp. 0,80, 0,50 en 0,60 m; die van de betondekken aan weerszijden van de golfplaten 0,25 m; de personeelsbunkers vermoedelijk van het type ‘621 Gruppenunterstand’, waarvan één variant met ‘Tobrukstand’, uitgevoerd in ‘Baustärke B’, d.w.z. wanden en dek van 2,00 m dik gewapend beton. (Een ‘Gruppe’ – in dit verband althans – bestond uit 10 militairen.)

In de gevechtsstelling rond Warnsveld/Zutphen zal aan deze bunkers enkel een *passieve* verdedigingsfunctie zijn toebedacht.

De gevechtshandelingen om de stelling begonnen omstreeks medio maart 1945 en eindigden met het door de Duitsers prijsgeven van het bruggehoofd Zutphen op 18 april.

De onmiskenbare verdienste van de met jeugdig elan en grote betrokkenheid geschreven verhandeling is ongetwijfeld deze, dat er een zeer specifiek stukje contemporaine, lokale geschiedenis in wordt weergegeven dat meer dan de moeite waard is gekend te zijn en – zeker bij de postoorlogse generaties waartoe Kuijper zelf behoort – gekend te worden, met de (te behouden!) bunkers als stille getuigen hiervan.

De 17 bladzijden tellende scriptie, die onder meer aan het gemeentebestuur van Warnsveld is aangeboden, is een eigen uitgave, en is à raison van f 12,50 verkrijgbaar bij J. Kuijper, Kozakkenlaan 12, 7231 DM Warnsveld.

POOLS BEZOEK AAN ONS LAND

Professor dr. J. Bogdanowski en drs. K. Wielgus, ónze gastheren bij ons bezoek aan Kraków in 1986 (zie Jaarboek 1986/87, blz. 96 e.v.), brachten in juli 1987 een tegenbezoek.

Woensdag 1 juli

Na een langdurige, ietwat vertraagde treinreis werden ze op die dag in *Amersfoort* door de voorzitter begroet en naar hun 'inkwartieringsadres', een motel in de buurt, gebracht waar ze bijna de hele week zouden overnachten.

Nog diezelfde middag, aldus de heer Sneep, bezochten we *Elburg*. Stad met een nog gaaf 14de-eeuws stratenpatroon en vele resten van de middeleeuwse muren, muurtorens en poorten, alsmede de omstreeks 1540 gebouwde rondelen met schietkelders voor drie poorten. Daaromheen de 16de-eeuwse omwalling. Een voor architectuurhistorici met een bijzondere belangstelling voor de vestingbouwkunde zeer interessante stad. Professor Bogdanowski verstaat de kunst om zó uit de hand een rake schets te maken, en dat bleek ook hier en in de volgende dagen.

De avond werd doorgebracht in huiselijke kring bij de heer en mevrouw Sneep, zoals het jaar tevoren óns te beurt viel ten huize van het gezin Bogdanowski in Kraków.

Donderdag 2 juli

's Morgens werden we ontvangen door *prof. dr. J. D. A. Zijderveld*, hoofd van het *Paleomagnetisch Instituut (R.U. Utrecht)*, die met zijn staf en laboratoria gevestigd is in de bomvrije gebouwen van het *fort aan de Hoofddijk* bij Utrecht. Deze zette de gasten in het Engels en Duits uiteen waarom en hoe zijn Instituut in die gebouwen is ondergebracht; in het bijzonder de mogelijkheden voor stabiele opstelling en trillingvrije afscherming blijken van grote betekenis voor het verrichten van metingen en het uitvoeren van proeven. Voorts gaf hij een uiteenzetting van de opzet van de Hortus Botanicus van de Rijksuniversiteit op en om de bomvrije gebouwen en leidde de gasten rond. Het fort heeft aldus een goede bestemming gevonden en wordt volledig benut.

Vervolgens werden we ontvangen in *Zeist* bij de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, gevolgd door een korte rondleiding en een uiteenzetting over taken en werkwijze van die Dienst.

In de namiddag verzorgde elk der beide gasten een voordracht over Poolse vestingbouwkundige onderwerpen voor een groot gezelschap medewerkers van onze Stichting, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Sectie Militaire Geschiedenis, universiteiten, enz.

Drs. K. Wielgus

Prof. dr. J. Bogdanowski

Vrijdag 3 juli

Voor de morgenuren stond een bezoek aan de *binnenstad van Utrecht* op het programma, onder leiding van drs. J.P.C.M. van Hoof. Na een korte uitleg over het ontstaan en de geschiedenis van de Domstad werden bij het muziekcentrum de resten van Kasteel Vredenburg bezichtigd. Vervolgens gingen we een kijkje nemen in het gloednieuwe warenhuiscomplex La Vie. Op speciaal verzoek van onze Poolse gasten bezochten we daarna het hoofdpostkantoor aan de Neude, dat gebouwd is in een van de typisch Nederlandse bouwstijlen uit de jaren '20 en een schitterende hal bezit. Veel indruk maakte ook het interieur van de Domkerk, een van de fraaiste gotische bouwwerken van ons land. Via de kloostergang van de Dom en de Pieterskerk liepen we in een wijde boog terug naar de Viestraat om van daaraf een boottocht te maken door de Oudegracht en een deel van de Catharijnesingel. Deze tocht door het zonovergoten hart van de Domstad, tijdens welke we een prachtig gezicht hadden op de gevelwanden, de werfkelders en de gebeeldhouwde consoles van de straatlantaarns, viel bij onze gasten bijzonder in de smaak.

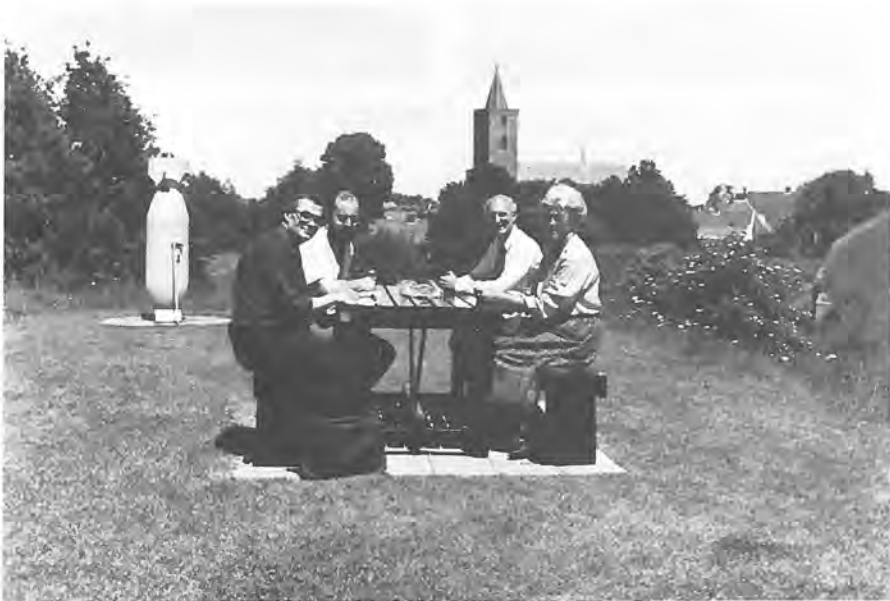
's Middags bezochten we het *Fort bij Rijnauwen* als gasten van Staatsbosbeheer; het fort op z'n mooist, alle gebouwen (weer) toegankelijk na omvangrijke restauratie-activiteiten. Van die restauratie kon een uitstekend beeld worden gegeven. De dag werd besloten met een maaltijd te velde aan de oever van de Kromme Rijn.

Zaterdag 4 juli

Het begeleiden en vervoeren van onze Poolse gasten gedurende de resterende dagen van hun bezoek was opgedragen aan ondergetekende, die in hetzelfde motel zijn intrek had genomen.

Op weg naar het reisdoel van deze dag, de *vesting Naarden*, was hij zo onbedachtzaam 'en passant' de *Amersfoortse binnenstad* 'even' te doorkruisen. Het bracht de gasten in extase en hem in grote verlegenheid omdat daardoor het tijdschema met bijna 1½ uur werd overschreden.

Over het met spanning verwachte bezoek rapporteerde mevrouw *E. A. M. Scheltema-Vriesendorp* als volgt: Onder stralende zon leidde de heer Treu de beide Polen de *vesting Naarden* binnen. Daar wachtte hun een bezoek onder leiding van een bestuurslid van de Stichting Nardinck aan de *Promerskazerne* uit 1874, die op verzoek van de heer C. G. Scheltema voor de bezoekers ont-

Picknick op kazemat Y van het Vestingmuseum met de heer en mevrouw Scheltema-Vriesendorp. (foto H. A. Treu)

sloten werd. Het *Vestingmuseum* wekte bewondering evenals bij een beperkte wandeling over de wallen, het prachtige uitzicht op de zonovergoten vesting. Vervolgens werd boven op kazemat Y van het Vestingmuseum een picknick-lunch gebruikt (of juist gezegd 'genoten' - T.). In *Muiden* werden de gasten rondgeleid in de *Westbatterij* door een bestuurslid van de zeeverkennergroep Pampus. Bovenop het fort was het uitzicht op fort Pampus en het Muiderslot met de holle beer zeer de moeite waard. Via de rechteroever van de Vecht werd het *torenfort aan de Ossenmarkt te Weesp* bereikt, waar de indrukken weer met fototoestel en tekenpen werden vastgelegd. Op speciaal verzoek ging de tocht vervolgens naar *Hilversum* om architectuur van tussen de beide wereldoorlogen te bezichtigen. Het voormalige *Grandhotel Gooiland* van J. Duiker (1928) en het *stadhuis* van W.M. Dudok, dat in 1931 in gebruik werd genomen, kregen de aandacht. In Hilversum werd dankbaar afscheid genomen van het echtpaar Scheltema-Vriesendorp.

Zondag 5 juli

Op uitnodiging van onze erevoorzitter, de heer W. F. K. Engelbrecht, hadden onze Poolse gasten gelogeerd in het stijlvolle Hotel 'Jan Taback' in Bussum. We zetten koers richting *Oisterwijk*, waar mevrouw Treu-Dijkman voor de lunch had gezorgd.

Na een kort bezoek aan de kathedrale basiliek van Sint Jan in *'s-Hertogenbosch* (waar de Citadel vanwege de zondag helaas gesloten was) werd de tocht vervolgd naar het doel, de *vesting Heusden*. De burgemeester, de heer J. J. M. W. ter Laak, had in het Gouverneurshuis twee informatiepakketten gereed laten leggen. Daarvan voorzien gingen de heren Bogdanowski en Wielgus op eigen gelegenheid en de hitte trotserend, de vesting verkennen.

Om hun toch ook nog een mooi Brabants kasteel te tonen werd op de terugweg *Ammerzoden* bezocht. In de avondzon lag de burcht daar zo schoon, dat ze de Polen aanstonds tot het maken van schetsen en foto's inspireerde. Wat hun was opgevallen en waarnaar ze belangstellend informeerden waren die potten aan de kasteelmuren bij sommige vensters. Er zat weinig anders op dan te vertellen dat onze arglistige voorouders, kasteelbewoners niet uitgezonderd, die zogenaamde 'spreeuwepotten' aan de buitenmuren hingen om de vogels te verlokken tot nestelen in deze potten om naderhand hun jongen te kunnen grijpen en verorberen.

Maandag 6 juli

De verre tocht naar *Kornwerderzand* noodzaakte tot een vroegtijdig vertrek uit het motel. Op een naburig station werd ons bestuurslid mr. S. H. Poppema afgehaald en via de Noordoostpolder en langs de Friese meren werd de Afsluitdijk bereikt. Omtrent dit bezoek memoreert de heer Poppema het volgende: Zeer veel belangstelling toonden de Poolse gasten voor de verdedigingswerken van Kornwerderzand. Zij stelden veel vragen over de ligging, het schootsveld

en in het bijzonder over de constructie van de kazematten tijdens hun ronde over het terrein en in de door het Kazemattenmuseum Kornwerderzand opengestelde werken. Met talrijke aantekeningen en schetsen en met een aanzienlijke hoeveelheid belichte film verlieten zij na een langdurig bezoek de historische verdedigingswerken.

Bij aankomst waren de bezoekers begroet door de heer ing. H. J. Jongepier, voorzitter van de Stichting Kornwerderzand, die het Kazemattenmuseum beheert. Samen met enkele anderen leidde de voorzitter hen over het terrein van het complex en door de kazematten, te beginnen met de commandokazemat IV, de oudste kern van het museum.

Verder kreeg onder andere de kanonkazemat VI met twee schietkamers, elk voor een 5 cm stuk, grote aandacht, vooral omdat in een van de schietkamers een dergelijk stuk was te zien. Ook een Duitse toevoeging werd bezocht, een kleine bunker voor pantserafweergeschut, waarvan ook een exemplaar staat opgesteld.

Een zekere nationale trots deed ons besluiten via de Afsluitdijk terug te rijden en zo werd *Enkhuizen* bereikt dat goed was voor een vismaaltijd. De oprechte bewondering voor de karakteristieke schoonheid ook van deze stad deed ons goed.

De kortste weg terug was over de dijk naar Lelystad en vandaar via Nijkerk, waar de statige Grote Kerk met de fraaie toren met carillon aandacht trok.

Dinsdag 7 juli

Dit was de laatste dag van het bezoek. De ochtenduren werden op Pools verzoek 'op eigen gelegenheid' besteed aan het doen van inkopen.

In de middag werd het *Fort aan den Hoek van Holland* (Fort Maasmond) bezocht, een der belangrijkste kustverdedigingsforten en in ieder geval het meest gave, waaruit helaas, zoals vrijwel overal, de geschutkoepels door de bezetters zijn weggehaald in de jaren 1940-'45. Een indrukwekkend fort met verscheidene vestingbouwkundig bijzondere onderdelen; sommige daarvan zijn uniek. Het is in de meidagen van 1940 de laatste 'standplaats' van het Nederlandse Kabinet geweest, alvorens dat sloop ging naar Engeland. Veel indruk maakte ook het restauratiewerk, uitgevoerd door de Stichting Fort aan den Hoek van Holland, met medewerking van vele vrijwilligers.

In de avond van 7 juli aanvaardden professor Bogdanowski en drs. Wielgus te Hoek van Holland de terugreis per Warschau-express.

De Poolse gasten werden gedurende hun verblijf in ons land begeleid door de heren Sneep, Treu, Van Hoof en Poppema en – voor wat betreft de vestingen Naarden en Muider – door de heer en mevrouw Scheltema. Met hun bijdragen werd dit verslag samengesteld, verlucht met schetsen van de hand van prof. Bogdanowski.

H. A. Treu

Prof. Bogdanowski met zijn schetsboek dat hij tijdens zijn bezoek aan Nederland heel intensief heeft gebruikt. Op de volgende bladzijden staan bladen uit zijn schetsboek afgebeeld, compleet maar verkleind. (foto J. Sneep)

Bladzijde 88 toont enkele schetsen van Elburg rond de Vischpoort en van Utrecht e.o., waaronder een plattegrondje van het Fort aan de Hoofddijk.

Op bladzijde 89 indrukken van het reduit van het Fort bij Rijnauwen en van de binnenstad van Amersfoort die hem en zijn reisgenoot zeer boeide.

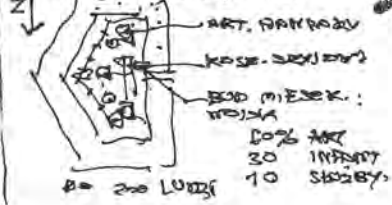
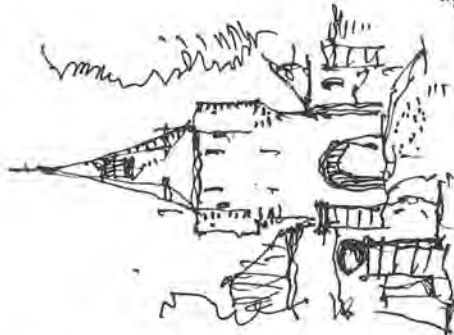
De linkerflank van Promers bastion te Naarden met zijn unieke batterij van omstreeks 1870 is het onderwerp van de eerste schetsen op bladzijde 90. Het tweede blad op die pagina toont het torenfort te Weesp.

De schetsen op bladzijde 91 geven tenslotte beelden van de vesting Heusden aan de waterkant, een kazemat met observatiekoepel van Kornwerderzand en de Dromedaris en omgeving te Enkhuizen.

UTRECHT

2. VII. 87
 FORT. BENT. HOFDEK
 NALEZY TERAZ DO UTRECHTY -
 TETA W UTRECHTIE, PALCO-
 MACHTEROM ZIEMSKI.
 - W FORTZ KOLENA MACHTEROM
 ODDEJAJĄCY SIĘ STK.

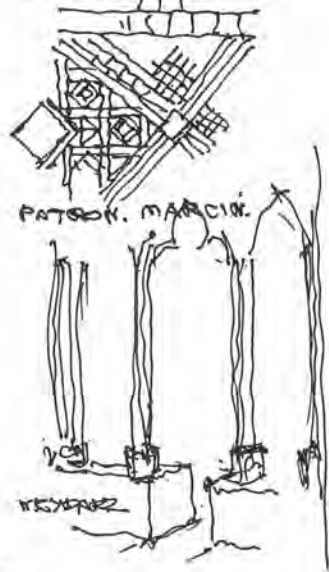

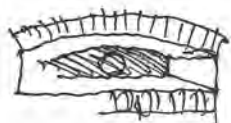
(SMAAL) MINISTEROM.
 KULTURY, RZEYNIK PROZ
 WILLY BRODY I BISKUP
 ROMANISKO POSADZEK

UTRECHT

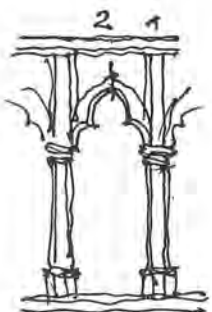
RATUZE
↓

3.7.87.

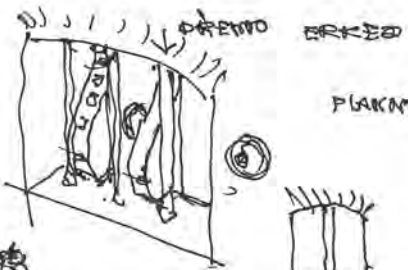

JE MAINTIENDRAI
RÖMIG
WILHELM 10.
RINPOVZEN

MAKING
SCHOOL

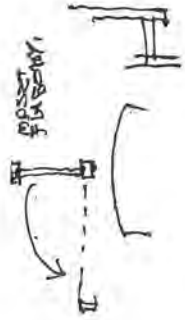
PLANKEN
BOEN

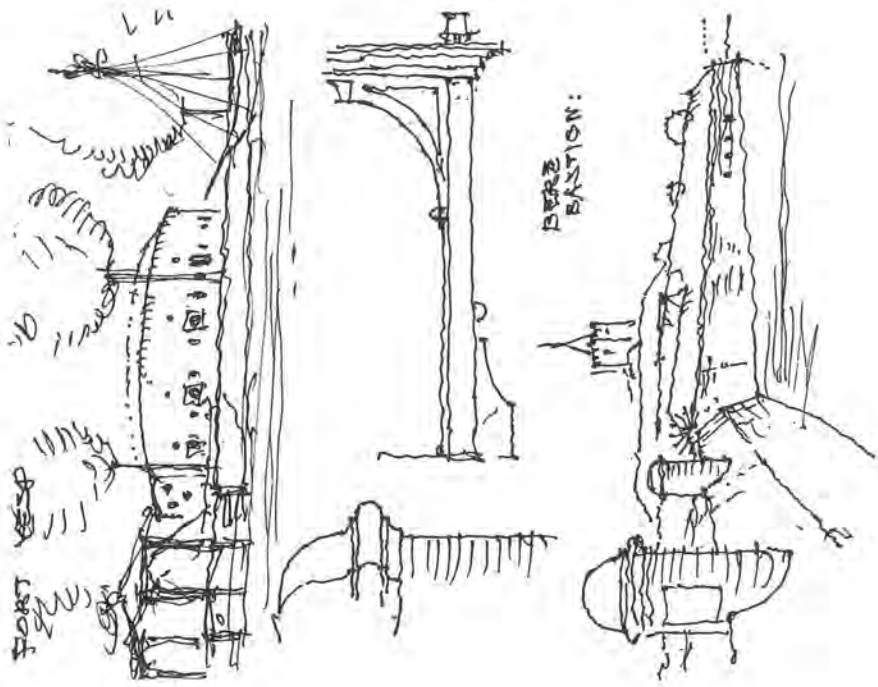
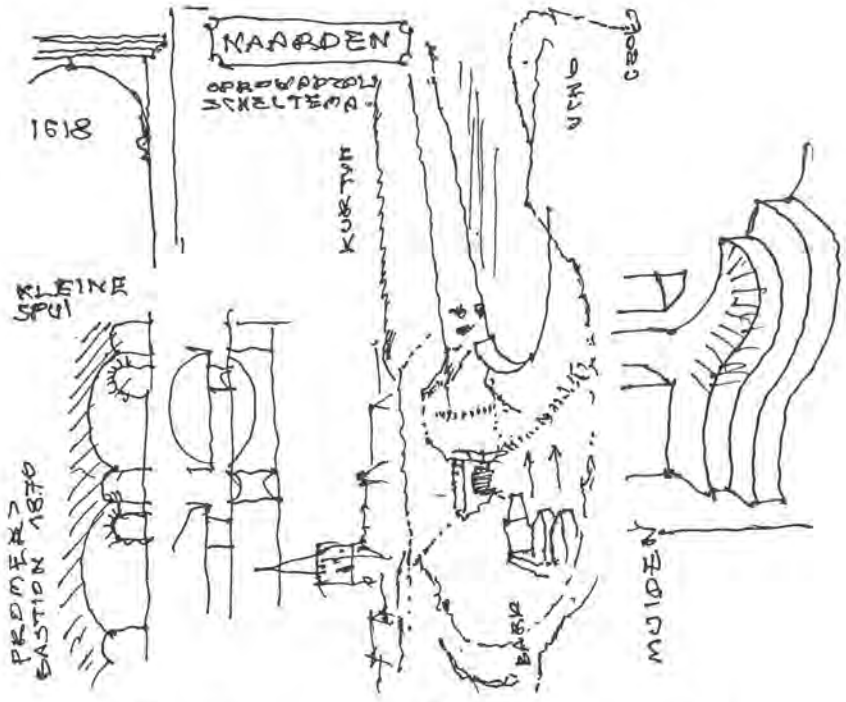

AMERSFOORT

4.7.87.

MURY MIEJST

VLAAMENBURG B.L.

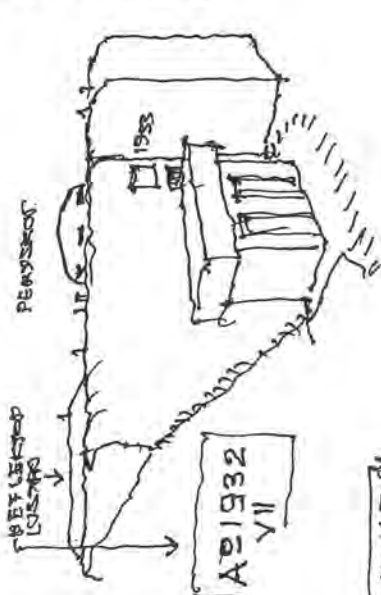
STADS HAVEN.

WATERPOORT

MEER

KORNYBDEZAND

7.7.87
S. GRAVENHAGEN
DEN HEG KROONMIE

EXCURSIE NAAR DE FORTEN VAN DE 'STELLING VAN AMSTERDAM'

2 en 23 september 1987

op uitnodiging van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland

door ing. A. van Sluifers

Inleiding

Nadat het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland zijn visie op de wenselijkheid en de mogelijkheden van het behouden van deze, uit de vorige eeuw (1880-1914) stammende kringstelling in een beleidsnota* had vastgelegd, was het een uitstekende gedachte van dat Bestuur om de meest betrokkenen, zoals Statenleden, burgemeesters en wethouders van gemeenten waar zich die forten bevinden, vertegenwoordigers van Waterschappen en Hoogheemraadschappen, Defensie, provinciale rijksdiensten en 'last but not least' bestuursleden van onze Stichting, uit te nodigen voor een bezoek aan een aantal geselecteerde werken van de Stelling van Amsterdam.

Gezien de relatief grote omvang van de stelling en de geografische spreiding werd gekozen voor bezoeken op twee verschillende dagen en ook voor twee verschillende groepen van genodigden.

Op 2 september werd het noordelijk deel van de Stelling bezocht en waren de genodigden voornamelijk afkomstig uit het noordelijk deel van het gebied. Op 23 september ging de excursie naar het zuidelijk deel en waren hoofdzakelijk in dat deel geïnteresseerden uitgenodigd.

Onze delegaties waren op beide dagen aanwezig.

De 'Stelling van Amsterdam'

De 'Stelling' werd aangelegd in de periode 1880-1914. Zij heeft een lengte van 135 km en is gelegen in een straal van omstreeks 20 km rondom de hoofdstad. De Stelling bestaat uit dijken en liniewallen, waarin 42 verdedigingswerken en 2 vestingsteden zijn opgenomen.

De excursie van 2 september 1987

Op deze eerste excursie trad de Commissaris der Koningin in Noord-Holland, drs. R. J. de Wit, die vergezeld was van zijn echtgenote, als onze gastheer op. Het gezelschap van ongeveer 60 personen vertrok om 9.00 uur van het Provinciehuis te Haarlem naar *het fort St. Aagtendijk*. Daar werd de groep gesplitst in een aantal kleinere groepen die door deskundigen van de provinciale diensten op het exterieur van het fort werden rondgeleid. De gebouwen zelf waren niet toegankelijk.

De draaibare pantserkoepel van het fort Spijkerboor met twee kanonnen 10,5 L 25, Krupp-Creusot. (foto J. de Zee)

Vervolgens werd de tocht voortgezet, waarbij de bussen zoveel mogelijk het verloop van de liniewal op de gedekte weg volgden. Zo passeerden wij achter-eenvolgens *het fort bij Veldhuis*, een kruithuis, een kleine steunbatterij, *het fort aan de Ham*, *fort Marken-Binnen* om tenslotte *het fort Spijkerboor* te bereiken.

Na de rondgang door het fort ging het linea recta naar Purmerend, waar de lunch werd gebruikt. Vooraf werd er echter nog een zeer verzorgde dia-presentatie verzorgd door de afdeling public-relations van de provincie.

Na de lunch werd *het fort Edam* bezocht, helaas alleen aan de buitenzijde. Vervolgens werd koers gezet naar *het fort Benoorden-Purmerend*. Dit fort is in uitstekende staat en in gebruik als opslagplaats voor wijnen annex wijnhandel, terwijl aan de fortgracht een restaurant is gevestigd.

Deze eerste dag werd besloten met een gezellige ontvangst in de lokalen van de wijnhandel, waar onder het genot van een goed glas wijn de Commissaris der Koningin een dankwoord richtte tot de aanwezigen voor de door hen getoonde belangstelling, terwijl hij in zijn dank ook betrok die ambtenaren van de provincie die deze eerste dag tot zulk een succes gemaakt hadden. Om 17.00 uur werd de terugreis naar Haarlem aanvaard.

De excursie van 23 september

Op deze dag werden ongeveer 75 gasten begroet op het parkeerterrein van het Provinciehuis door gedeputeerde mevrouw M. de Boer die als gastvrouw optrad.

De route voerde eerst door de *positie van Spaarndam* naar *het fort Benoorden Spaarndam*. Op de nu vertrouwde wijze verdeeld in kleine groepen volgde een wandeling over het terrein.

De reis ging verder naar *het fort bij Penningsveer*; dit fort was wel van binnen te bezichtigen.

Na de rondleiding buiten verzamelde het gezelschap zich binnen, waar de vertegenwoordigers van de 'Stichting Buitenverblijf aan de Binnenliede' koffie en gebak aanboden en een exposé gaven over de doelstelling van de Stichting; te komen tot een buitenverblijf in het fort ten behoeve van de Amsterdamse jeugd, jongeren en volwassenen.

Wederom zoveel mogelijk het tracé van de linie volgend ging het verder langs *het fort bij de Zeebrug*, in gebruik bij een particuliere firma en niet te bezichtigen. Daarna een kort bezoek aan *het fort Vijfhuizen* en vervolgens naar *het fort bij Aalsmeer*. Hier troffen wij het dat we getuige waren van een brandweeroefening in het hoofdgebouw van het fort, zodat het effect van zulke oefeningen in gemetselde ruimten – niettegenstaande de beschermende maatregelen die de brandweer naar beste weten en kunnen getroffen had – voor een ieder duidelijk zichtbaar werd.

De reis werd vervolgd naar het Rechthuis te Uithoorn waar de lunch werd gebruikt, maar niet dan nadat ook hier weer de reeds eerder genoemde dia-presentatie was gegeven.

Na de lunch werd de linie volgende allereerst *fort Kudelstaart* met de daar aangelegde jachthaven van een vereniging van militair personeel gepasseerd, waarna *het fort aan de Drecht* werd bereikt.

Als laatste werk werd *het fort bij De Kwakel* bezocht. Dit ligt ingebouwd in een omvangrijk complex zomerhuisjes, waardoor de uiterlijke kenmerken niet goed meer te onderkennen zijn. In het hoofdgebouw is echter een fraaie ontspanningsruimte gecreëerd. Verschillende bouwkundigen braken zich het hoofd over de vraag hoe het plafond gedragen werd, nu er een dragende tussenmuur gesloopt was.

Het was in deze gezellige ruimte dat de gastvrouwe, de gedeputeerde mevrouw M. de Boer, haar dankwoord uitsprak. De genodigden werden bedankt voor hun komst en het getoonde enthousiasme waarbij mevrouw De Boer de hoop uitsprak dat allen in positieve zin met de plannen van de Provincie zouden willen meewerken.

Om 17.00 uur ging het weer richting Haarlem.

* De Stelling van Amsterdam, een Provinciale Beleidsvisie. Uitgave: Provinciaal Bestuur van Noord-Holland, Haarlem, juli 1987.

DE PRINSES IRENE BRIGADE 'BESTORMDE' EEN FORT (WO II)

Een alarmoefening bij Harwich nu bijna 44 jaar geleden

door Jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland - (destijds) Stafmajoor

In november 1943 was de Prinses Irene Brigade in het garnizoen Harwich gelegerd (zuidoostkust Engeland). Zij nam van de garnizoens-geniecommandant forten, munitievoorraden en kwartieren over.

Eén gevechtsgroep bezette het zeefront, een andere het landfront, de derde groep, de verkenningsofdeling en de batterij werden mobiele reserve.

De eerste alarmoefening mislukte doordat de verbindingen van de vesting niet werkten.

In het fort lag artilleriemunitie die door de Polen zwart was geverfd om ze tegen roest te beschermen. Wij kregen opdracht om dat zwartsel er weer af te schrapen. Na ons protest – omdat wij er onschuldig aan waren – ging dat gelukkig niet door.

's Ochtends vroeg kreeg een patrouille opdracht langs het strand te gaan om uit te zien naar mogelijke infiltranten.

Op 9 mei 1944 kregen wij bezoek van Hare Majesteit de Koningin en werd een aanvalsoefening tegen het Fort Harwich-Redoubt gehouden.

Met een Bangaloretorpedo werd een doorgang door de draadversperring gebazen, waarop de troep stormde maar zich daarbij masseerde (op een punt samendromde).

Hare Majesteit merkte dat direct op en zei mij dat dit 'niet goed' was, hetgeen ik moest beamen. Ik legde uit dat dit een gevolg was van het feit dat wij van de Engelsen slechts één doorgang door de versperring hadden mogen doen springen, terwijl we op twee hadden gerekend.

Een bijzonder bezoek was ook dat van de generaal Montgomery. De troep moest het gelid verbreken en in een zwerm om hem heen gaan staan, zelf stond hij op een jeep en, zoals men van hem gewend was, richtte hij zich rechtstreeks tot de troep. Hij voorspelde dat de vijand zou worden gebombardeerd tot hij murw zou zijn, wat waarschijnlijk was bedoeld als een geruststelling voor ons! Na zijn toespraak zei een soldaat achter mij: 'Als hij net zo vecht als hij kletst (nu ja, hij gebruikte eigenlijk een ander woord), kan het nog lang duren'.

In Harwich zagen wij concentraties voor de invasievloot. Wij verlieten de stad op 29 juni 1944.

VOORJAARSCORRESPONDENTENDAG 1987

zaterdag 4 april 1987

Bezoek aan het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler' te Delft

door Jos Notermans

De deelnemers aan deze voorjaarscorrespondentendag werden tussen 9.30 en 10.00 uur in hotel 'De Ark' ontvangen met een kop koffie. Na een kort welkomstwoord van de voorzitter maakte de groep een korte wandeling naar het Armamentarium, de pas gerestaureerde huisvesting van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum. Dit gedeeltelijk uit 1602 daterende indrukwekkende gebouw heeft met de opening van het vernieuwde museum in juni 1986 opnieuw een bestemming gekregen als depot voor historisch militair materieel. De materialen in het oude arsenaal waren uiteraard om te gebruiken, terwijl de nu geëxposeerde militaria uitsluitend tot bezichtiging dienen.

Bij aankomst in het museum werd ons gezelschap welkom geheten door de directeur, de kolonel J. B. Molkenboer van de Technische Dienst K.L. In de bibliotheek werd de heer H. B. M. Uyttenhout, hoofd stafgroep, gelegenheid gegeven een toelichting te geven over de geschiedenis en de restauratie van het Armamentarium en over het ontstaan en de wederwaardigheden van de in het museum ondergebrachte collectie. Hierna volgde een uiteenzetting over de samenstelling en de inhoud, de toegankelijkheid en de werkwijze van de bibliotheek van het museum.

Of juister gezegd: de bibliotheek van het Ministerie van Defensie (zo'n kwart miljoen delen, waarvan het oudste het jaartal 1531 aangeeft) en van de Stichting (circa 50.000 delen). Deze indrukwekkende verzameling valt onder de verantwoordelijkheid van de bibliothecaris de heer C. H. de Ruyter die op deze dag niet aanwezig kon zijn maar op uitstekende wijze werd vervangen door mevrouw M. R. N. Eunen.

Het bleek al snel dat deze bibliotheek een niet te onderschatten bron van gegevens kan vormen voor onderzoekers op het gebied van de krijgshistorie en van de vestinggeschiedenis. Na deze beide inleidingen was er gelegenheid enkele interessante voorbeelden uit de bibliotheekverzameling te bekijken alsmede foto's van de restauratie van het Armamentarium.

Bij een bezoek aan een museum mag een rondgang langs de tentoongestelde collectie onder deskundige leiding uiteraard niet ontbreken. In twee groepen, waarvan de ene geleid door de directeur, de kolonel Molkenboer, en de andere groep door de heer Uyttenhout, werd een rondgang gemaakt en de ontwikkeling van het leger en de bewapening vanaf de vroegste tijd tot en met de jongste in vogelvlucht bekeken. De indrukwekkende hoeveelheid tentoongestelde voorwerpen en de fraaie moderne wijze van exposeren in de mooie ruimtes zul-

len menigeen die dag hebben doen besluiten hier nog snel eens terug te komen. Naar onze indruk mag dit legermuseum worden gerekend tot de allerbeste. Veel aandacht werd ook geschonken aan de verbouwing en restauratie van dit historische complex. Dit trok uiteraard grote belangstelling van de bouwkundigen – en dat waren er nogal wat – onder ons.

Voor het middagprogramma verplaatste het gezelschap zich nogmaals, nu naar het nabijgelegen hotel 'Central' waar na aperitief en lunch ook de algemene onderwerpen werden besproken. De voorzitter dankte onze correspondent de heer C. F. de Meyere, die deze dag had voorbereid, voor de wijze waarop hij zich van zijn taak had gekweten. Omstreeks 15.30 uur werd de bijeenkomst gesloten, waarna eenieder de terugreis aanvaardde.

OPENING VAN DE TENTOONSTELLING IN HET FORT TE HOEK VAN HOLLAND

door J. M. van der Graaf

De Stichting Fort aan den Hoek van Holland, welke 16 augustus 1986 werd opgericht, manifesteerde zich met een tentoonstelling – voorlopig éénmalig – over de Tweede Wereldoorlog, met in het bijzonder het Fort, de Positie Hoek van Holland en de 'Festung' Hoek van Holland.

De Stichting heeft ten doel: de instandhouding met eventuele restauratie van het fort en o.a. het wekken van belangstelling voor verdedigingswerken in het algemeen.

Staatssecretaris Van Houwelingen opende de tiendaagse tentoonstelling op 28 april 1987 door middel van het afvuren van een kanon uit 1812, voor deze gelegenheid met bediening en marketenster beschikbaar gesteld door het Legermuseum. Het Artillerietrompetterkorps verleende hierbij de muzikale medewerking.

Onder de genodigden bevond zich ook de 94-jarige heer H. A. Atkins (zie foto Jaarboek 1976, blz. 88), die vanuit zijn rolstoel het hele gebeuren met meer dan gewone belangstelling volgde.

De tentoonstelling was open van 30 april t/m 10 mei 1987 en trok in totaal 20.253 bezoekers.

OPENING ARTILLERIEMUSEUM IN HET A.S.K. TE OLDEBROEK

Op 14 mei 1987 werd het derde paviljoen van het Artillerie Schietkamp (A.S.K.), na een grondige verbouwing, in gebruik genomen als Artilleriemuseum. De opening geschiedde door de brigade-generaal J. P. M. Bruning met een sleutel die door de bemanning van een ruim 40 jaar oud Quadvoertuig werd aangeboden.

Het museum is zeer professioneel opgezet met medewerking van o. a. het Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum te Delft. Behalve uniformen, munitie en veel fotomateriaal, heeft ook een volledige geschutbespanning met paarden een plaats gekregen. Pronkstuk is zeker een van 'Bronbeek' afkomstig exemplaar veldgeschut uit de Atjeh-oorlog met bronzen loop.

In de naaste toekomst staat ook de buitenopstelling van zwaar geschut op het programma, b.v. het koepelgeschut uit het fort Velsen, dat in onderdelen al op het A.S.K. aanwezig is. Een en ander zal in nauwe samenwerking met onze Stichting worden gerealiseerd.

De heer J. Vuyk en ondergetekende vertegenwoordigden onze Stichting.

A. J. Tempelman

VESTINGSTEDENDAG 1987 TE BRIELLE

De god Mars en de muze Euterpe hebben de gemeente Brielle en in het bijzonder de burgemeester, de heer C. J. de Ronde, bijgestaan om de Vestingsteden- dag 1987, gehouden op zaterdag 20 juni, tot een succes te maken.

De discussie in het stadhuis van de vertegenwoordigers van zo'n tien vesting- steden had de 'woningbouw in de vestingstad' tot hoofdontwerp. De proble- men te Brielle bij nieuwbouw en renovatie werden ingeleid door de heer Mr. F. A. Molenaar, wethouder van Openbare Werken en Ruimtelijke Ordening e. a.

Aan de behandeling van dit hoofdthema waren een welkomstwoord door bur- gemeester De Ronde en een schets van de historie van Brielle door de heer J. Klok, stadsarchivaris en correspondent van de Stichting Menno van Coe- hoorn, vooraf gegaan. Van de Stichting waren de heren W. F. K. Engelbrecht, H. A. Treu en C. F. de Meyere en de schrijver van dit korte verslag als haar ver- tegenwoordigers naar Den Briel gekomen.

Na de discussie bezichtigden de deelnemers de nimmer voltooide maar des- ondanks zeer imposante Sint Catharijnekerk, waarschijnlijk tussen 1462 en 1482 herbouwd na een verwoestende brand in 1456. Het fraaie interieur van de 'dom', zoals de huidige Briellenaren de kerk noemen, trok zeer de aandacht. Er was ook bewondering voor de restauratie van vele panden in de stad, doelen van een verkenningstocht. Beiaardier Klok bespeelde het carillon.

Die bezichtiging van het historische Brielle leidde tot hereniging van deelnemers met hun levensgezellinnen die tijdens de discussie in het stadhuis al aan hun rondgang door de stad onder leiding van mevrouw De Ronde waren begonnen en daarbij ook een bezoek brachten aan de Bedevaartskerk van de Martelaren van Gorkum.

Kapucijners en karnemelkse pap vormden het noenmaal in het cultureel centrum 'Het Goote'. Daar was het waar Euterpe zich manifesteerde in het ensemble 'Speellieden van Voorne' met historische instrumenten als doedelzak, draailier en trekzak en gekleed naar eeuwenoude snit. De tijd van de geuzen leek teruggekeerd.

Dat was helemaal het geval tijdens een vaart over het Brielse Meer, dat voor deze gelegenheid de naam Brielse Maas had teruggekrepen. Daar was een goede reden voor want de rondvaartboot ontmoette een 'geuzenschip' dat – en daar toonde Mars zich van zijn vriendelijke kant – groette met dreunende kanonschoten.

Een tweede wandeling door de stad volgde met als aandachtspunt 'stadsvernieuwing', maar verscheidene deelnemers maakten gebruik van de mogelijkheid tot een weerzien met de stadswallen. Zij waren in de gelegenheid het interieur van de in 1986 herbouwde standerdmolen 't Vliegend Hert op het Molenbastion te bezichtigen. Voorlichting werd gegeven door ons Brielse hoofdbestuurslid, de heer H. Vegter.

De Vestingstedendag 1987 vond zijn afsluiting in een bijeenkomst in het stadhuis nadat ieder had kunnen vaststellen dat Brielle, met onder meer zijn verleden als belangrijke bouwstenen, aan zijn toekomst werkt.

S. H. Poppema

STICHTING VRIENDEN VAN DE VESTING NAARDEN/VESTINGMUSEUM

De wnd. voorzitter, drs. P. C. Kroes, werd door het Algemeen Bestuur benoemd tot voorzitter.

De restauratie door de Rijksgebouwendienst (RGD) van het bastion Oranje met aansluitende delen van de courtines werd voltooid (ons Hoofdbestuur wijdde er een deel van de jaarvergadering aan). De RGD trof ook voorzieningen ten behoeve van gehandicapte bezoekers en de vaste staf van het museum. Het herinrichtingsplan van het museum begint in het stadium van uitvoering te komen; over het lange-termijnplan wordt met het gemeentebestuur overlegd, evenals over de plannen met betrekking tot de structuur van de Stichting.

In 1987 ontving het Vestingmuseum 50.000 bezoekers.

Adres Vestingmuseum: Westwalstraat 6, 1411 PB Naarden, tel. 02159-45459.

J. Sneepe

FORTEN EBEN EMAEL (BELGIË) EN SINT PIETER

Excursie Stichting Menno van Coehoorn op 12 en 13 juni 1987

door Jos Notermans

De jaarlijkse excursie leidde in 1987 naar het uiterste zuiden van ons land en zelfs even over de grens. Doel was een bezoek aan de in de nabijheid van Maastricht gelegen forten Eben Emael en Sint Pieter.

Voor personen die donderdagavond of vroeg op de vrijdagmorgen al te Maastricht waren, was door de Stichting Maastricht Vestingstad een rondwandeling langs de middeleeuwse stadsmuren georganiseerd. Een veertigtal leden maakte van deze gelegenheid gebruik. Het weer was gelukkig gunstig, zodat het hele traject droog kon worden afgelegd. Begin- en eindpunt van de wandeling was het Maaspaviljoen, waar ook het middagprogramma zich zou afspelen.

Als voorbereiding op de eigenlijke excursies op de zaterdag werden er vrijdagmiddag een aantal voordrachten gehouden over de (voor)geschiedenis van de beide verdedigingswerken.

Generaal Mathys sprak over de geschiedenis na 1870 en over de ontwikkeling van de Belgische verdedigingsplannen sinds het midden van de achttiende eeuw. In het bruggehoofd Luik, dat in de tijd van de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol speelde, werd een fort ten noorden van Luik in de omgeving van Wezet of Visé node gemist. Toen dan ook in de jaren dertig de stelling Luik in ere werd hersteld, kwam in die omgeving het fort Eben Emael tot stand. Het fort kwam te liggen achter het Albertkanaal, op de plaats waar dit de Sint Pietersberg doorsneed; deze doorsnijding was plaatselijk tot 65 meter diep. Luitenant kolonel Gany besprak de bouw en de constructie van het fort dat tussen 1932 en 1935 werd aangelegd. Het fort vormt een gelijkbenige driehoek met een basis van 800 meter en een hoogte van 900 meter, in het noordoosten wordt het begrensd door de doorsnijding van het Albertkanaal, in het noordwesten door het riviertje de Jeker en door een kunstmatige inundatie en in het zuiden tenslotte door een droge tankgracht. De belangrijkste wapens van het fort waren de verdragende kanonnen: twee van 120 mm in een draaiende koepel, vier van 75 mm in twee intrekbare draaiende koepels en twaalf 'vaste' kanonnen van 75 mm in vier bunkers opgesteld. Er waren verder bunkers met kanonnen en mitrailleurs voor de nabij-verdediging en vier tweelingmitrailleurs voor de luchtafweer. Om de vijand te misleiden werden er nog drie loze koepels geplaatst.

De heer Vliegen gaf een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen op 10 mei 1940. Van doorslaggevende betekenis was bij de aanval op het fort enerzijds het verrassingseffect, bewerkstelligd door de landing met zweefvliegtuigen op een nog onverdedigd bovenoppervlak, en anderzijds het gebruik van de holle lading, een tot dan toe onbekende toepassing van springstoffen die een vernietigend effect op pantseringen had. De bezetting van de op het bovenvlak gerichte verdedigingswerken was op het moment van de landing van de zweefvliegtui-

Fort St. Pieter. Op het terreplein: gezicht op de toegang tot de mortierbatterij (beneden) en op de kazematten van de kanonbatterij (boven). (foto H. A. Treu)

gen nog niet paraat, en daarna verspreidden de groepjes aanvallers zich snel naar hun doelen en konden zo de ene na de andere bunker buiten gevecht stellen. Na dertig uur moest het fort zich overgeven, ook al omdat steun vanuit Luik onmogelijk werd door de snelle opmars van de Duitsers.

Tot slot gaf ondergetekende een kort overzicht van de opbouw en de geschiedenis van fort Sint Pieter, dat in de jaren 1701-1702 op de noordhelling van de Sint Pietersberg bij Maastricht werd gebouwd. De ervaring tijdens de belegeringen van 1632 en 1673 had geleerd dat een belegeraar uiterst hinderlijke batterijen geschut op die noordhelling kon opstellen. Aan het fort werd de taak toebedeeld die plek bezet te houden; een bijkomend voordeel was dat vanuit het verdedigingswerk ook delen van de valleien links en rechts naast de Sint Pietersberg bestreken konden worden. Deze tweede taak werd aan het begin van de negentiende eeuw verder uitgebreid, het fort moest toen samen met het fort Koning Willem I, dat in 1814 op de Caberg was verzezen, het voorterrein voor de vesting bestrijken. De artillerieopstellingen werden voor dat doel aanzienlijk uitgebreid; op het bovenoppervlak kwam een grote halfronde batterij met twaalf geschutopstellingen in kazematten tot stand. In de jaren na 1867 werden deze latere toevoegingen weer grotendeels gesloopt.

Op de zaterdag werden de beide objecten bezocht, 's morgens fort Eben Emael alwaar onder andere de heren Gany en Vliegen gereed stonden om de rondlei-

Het vierde kanon wordt fort Sint Pieter naar binnen gehesen. (foto S.M.V.)

ding te verzorgen. Voor belangstellenden werd een 'sprintgroep' samengesteld, die in de korte tijd die ter beschikking stond niet alleen een deel van het inwendige van het werk zou bezoeken, maar ook uitgebreid over het bovenvlak ging zwerven. De wandeling buiten ging helaas gepaard met hevige regenval, waardoor enigen in het glibberige terrein de vaste grond onder de voeten verloren. Na een lunch in het onder de rook van Maastricht gelegen dorpje Kanne was in de namiddag het ruim twee eeuwen oudere fort Sint Pieter aan de beurt. In samenwerking met de VVV-Maastricht was een rondgang door de galerijen georganiseerd, met ook hier weer een extra mogelijkheid voor de 'sprinters': een afdaling langs de waterput naar de mergelgroeven onder het fort waar zich nog enkele verdedigingsmuren bevinden. Het uitzichtspunt bovenop liet als een gevolg van de weersgesteldheid veel aan de verbeelding over.

Veel bewondering was er voor de kanongalerij, waarin drie zware stukken stonden opgesteld (zie foto blz. 4). Inmiddels is dit aantal met één uitgebreid, waarvan de bijgevoegde opname getuigt.

De zeer geslaagde excursiedag werd afgesloten met een samenzijn in café-restaurant fort Sint Pieter, vanwaar een pendelbusje iedereen terugbracht naar het vertrekpunt bij het Maaspaviljoen.

MET DE FORTRESS STUDY GROUP IN WALES

door W. F. K. Engelbrecht

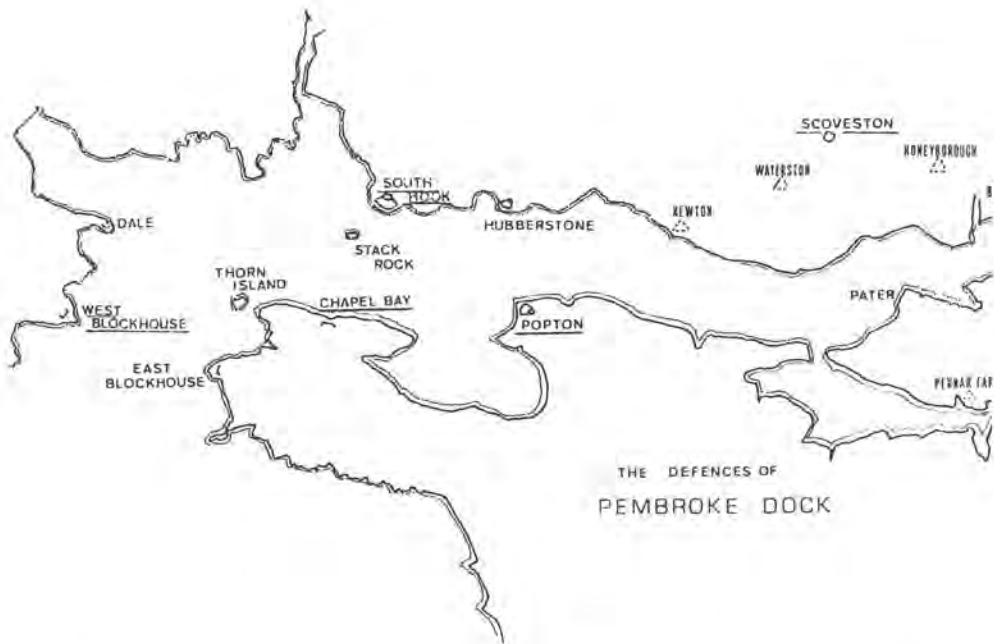
De 'Annual Meeting annex Conference' werd van vrijdag 4 tot en met zondag 6 september 1987 gehouden in Tenby Pembrokeshire in de zuidwesthoek van Wales. Er waren vijftig deelnemers, van wie alleen de twee die onze Stichting vertegenwoordigden, niet in het Verenigd Koninkrijk woonden.

Na het diner en de gebruikelijke ontvangst volgde een lezing over *The Milford Haven Defences (1539-1956)*, het doelwit van de excursies, door Lt. Col. L. N. A. Davies.

De door de natuur beschermde wateren van Milford Haven in Pembrokeshire, uitmondend in St. George's Channel, hadden reeds sinds de IJzertijd de aandacht van de mensheid getrokken; diensgevolge werd de kust bezaaid met verdedigingswerkjes. De eerste werken met artilleriegeschut werden in de 16de eeuw gebouwd. De dreiging van een invasie door Parma, ondersteund door de Armada (1588) was hierop van invloed. Tijdens later gevoerde oorlogen werden de werken aangevuld c.q. vervangen of verbeterd tot in de Tweede Wereldoorlog (W.O. II) toe. In South Pembrokeshire zijn nog 27 werken aanwezig.

De *jaarvergadering* werd door de voorzitter geopend met een dankwoord aan Roger Thomas voor de organisatie van deze Conference. Zeer verdiend! In de plannen voor conferenties in de komende jaren is het jaar 1992, zijnde het twaalfde lustrumjaar van onze Stichting, gereserveerd voor een bezoek aan ons land, waarbij Bourtange zeker op het programma zal voorkomen.

Op zaterdag, de eerste excursiedag, werden bij fraai weer bezocht:

a. *De South West Gun Tower* bij het Pembroke Dock, een onregelmatige achthoekige toren van hardsteen met granieten omljstingen van de schietgaten, gebouwd 1848-'51; raakte verouderd bij de invoering van het getrokken geschut. Bewapening: één 32-ponder en vier bronzen 12-ponders. Na de buitengebruikstelling had het diverse bestemmingen. In W.O. II werden op het top-platform twee luchtdoelmitrailleurs geplaatst, die bij een luchtaanval op het Pembroke Dock een belangrijke rol hebben gespeeld.

b. *Het West Blockhouse Fort*. Het fort kent verscheidene bouwperiodes: 1539-1543 onder Henry VIII; 1852-1857 afbraak van oude werken en bouw van een nieuw fort dat in 1887, verouderd zijnde, slechts voor exercitiedoeleinden werd gebruikt; 1901 bouw van een nieuwe oefenbatterij en in 1904 verder zeewaarts een nieuwe batterij. Gedurende W.O. I gebruikt als 'Counter Bombardment Bty' en tijdens W.O. II als 'Examination Bty'. In 1943 radar-installatie. Thans wordt het verbouwd voor vakantieverblijf (vanwege de pas gelegde vloeren moesten wij bij het bezoek de schoenen uittrekken).

c. *South Hook Fort*. Gebouwd van 1859-1865 en van 1904-1905. Een hoefijzervormig 'bomvrij' gebouw in twee verdiepingen, door een poterne verbonden met een caponnière en een contrescarpgalerij; geflankeerd door twee halfbastions. Bestemming: het beheersen van de ingang van Milford Haven in samenhang met drie andere forten. Oorspronkelijke bezetting: 180 officieren

en manschappen. Het fort speelde een hoofdrol in het Milford Haven Experiment van 1886, een grootscheepse oefening om de doeltreffendheid te beoordelen van de combinatie van mijnen, artillerie en zoeklichten bij de verdediging van een handelshaven.

In W.O. I was het een Examination Battery; in 1932 verkocht en bij het begin van W.O. II gevorderd t.b.v. de Navy. In 1945 weer verkocht. Thans buiten gebruik en verwaarloosd.

d. *Scoveston Fort*. Gebouwd 1861-1865. Een polyonaal, zeszijdig fort, circa 30 ha, met één hele en vier halve caponnières (zoals bij Rijnauwen), maar geen reduit doch een aarden dwarsdam die het terrein in twee delen verdeelt. Een bomvrij logiesgebouw in het voorste gedeelte voor 128 officieren en manschappen. De aarden omwalling biedt plaats voor 32 kanonnen. Toegang via een ophaalbrug en een doorgang onder de wal. Bedoeld als centraal fort van een linie van vijf forten is het als gevolg van bezuinigingspolitiek thans 'in splendid isolation'. Het fort had een uiterst rustig bestaan tot het uitbreken van W.O. I toen het diende als hoofdkamp voor troepen die loopgraven en veldwerken bebanden. Na die oorlog weer tot rust gekomen en in 1932 verkocht. Tijdens W.O. II werd het gebruikt als niet-officiële schuilplaats bij luchtaanvallen en later als opslagplaats voor munitie.

Na de maaltijd volgden twee lezingen. De eerste gehouden door Victor Smith, over de verdedigingswerken aan de Theemsmonding. De tweede door William Nelson over Europese forten in enkele vroegere koloniën (o.m. Sri Lanka).

Zondag, de tweede excursiedag, bezochten we bij regenachtig weer *The Defensible Barracks*. Gebouwd: 1841-1846 en bestaande uit vier lange logiesgebouwen om een vierkante binnenplaats, gelegen binnen een vierhoekige gebastioneerde schans. Bestemd voor de legering van 334 officieren en manschappen van de Mariniers, belast met de bescherming van de marinewerf. Later in gebruik voor andere eenheden, stafkwartieren en opleidingen tot in W.O. II toe. Het is kort geleden verkocht aan een projectontwikkelaar, die bezig is er een luxe hotel van te maken.

Het volgende bezoek gold het *Popton fort*, eveneens een door 'barracks' omsloten binnenplaats, thans in de vorm van een onregelmatige zeshoek met op de hoekpunten bastionettes, alles van hardsteen en baksteen. Het dak 'bomvrij'. Accommodatie voor 10 officieren, 260 manschappen en 4 plaatsen in de ziekenboeg. Oorspronkelijk bewapend met 45 kanonnen; bij de voltooiing stond verder in het lager gelegen ommuurde voorterrein een kanonkazemat voor 11 stukken en 20 stukken in open batterij-opstellingen. De 'barracks' omsloten door een aarden wal, aflopende aan de frontzijde als een glacis naar het voorterrein.

Aanvankelijk bezet door 'Irregulars'; in 1912 overgedragen aan de Admiraliteit. In W.O. II gebruikt door de RAF voor landing van vliegboten. Thans is het fort in handen van een bedrijf.

*South West Gun Tower nabij
Pembroke Docks.
(foto W. F. K. Engelbrecht)*

Tenslotte werd de *Chapel Bay Battery* bezocht, gebouwd van 1870-1877 en van 1904-1906. Een rechthoekig, laaggelegen batterijcomplex omgeven door een wal en een droge gracht, waarin twee geweerkazematjes (contrescarpkoffers). Aanvankelijk waren er vier betonnen bomvrije kazematten. In 1904 werden er vier aan toegevoegd en emplacements voor drie stukken geschut. Oostwaarts van dit fort werden nog een batterij voor drie kanonnen aangelegd benevens een installatie voor de onderzeedienst.

Tijdens W.O. I ondersteunde deze batterij de Examination Battery van South Hook Fort. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het een waarnemingspost, deel uitmakende van een reeks van zulke posten in verband met het mijnenleggen uit de lucht. Na de oorlog kwam het in gebruik voor agrarische doeleinden.

Na de maaltijd sprak John Kenyon over de Civil War (1643-1650) en de kastelen van Wales. De tweede spreker was voorzitter Brig. J. R. E. Hamilton Bailie, die dia's vertoonde van de verdedigingswerken van het kleine schiereiland Porto Ercole, de vakantieverblijfplaats van ons Koninklijk Huis, hetgeen de spreker overigens niet wist. Hierna volgde de sluiting van de Conference.

NAJAARSCORRESPONDENTENDAG 1987

door ir. A. H. van Drunen

Op 17 september 1987 is, tijdens de najaarscorrespondentendag te 's-Hertogenbosch, een informatiebord voor de Citadel onthuld. In dit onlangs gerestaureerde 17de-eeuwse vestingwerk is thans het Rijksarchief in Noord-Brabant gehuisvest. Het informatiebord is door de ANWB ter gelegenheid van het 11de lustrum van de Stichting Menno van Coehoorn ter beschikking gesteld.

Op het grote bord (90 x 120 cm) staat de plattegrond van het vijfhoekig gebastioneerde verdedigingswerk in kleur weergegeven. Een doorsnede over het werk geeft de beschouwer een indruk van de aarden wallen, de natte gracht en de gebouwen op het terreplein. Een korte tekst vertelt de geschiedenis van deze in eerste instantie als dwangburcht aangelegde, later als onderdeel van de vesting functionerende citadel.

Het bord is ontworpen door de bouwhistoricus van de gemeente 's-Hertogenbosch.* In goede samenwerking tussen de ANWB (de heer F. H. van Broeckhuysen), de Rijksgebouwendienst (Ing. H. J. Koninkx), het Rijksarchief in Noord-Brabant (Dr. L. P. L. Pirenne), de restauratiearchitect (de heer Ahrens), de gemeente 's-Hertogenbosch (de heren B. Bais en A. Kerkhof) en de Stichting Menno van Coehoorn is het geheel tot stand gekomen.

Het ANWB-informatiebord van de Citadel. (foto Bureau voor Visud. Doc., 's-Hertogenbosch)

Eigentijdse kunstwerken op het terreplein. (foto A. J. Tempelman)

De Rijksarchivaris dr. L. P. L. Pirenne toont zijn gasten het oudste kaartenbezit. Van links naar rechts de heren Van Schouwenburg (op de rug gezien), C. van der Graaf, Van Kerkum, Van Meijgaard, de rijksarchivaris, mevrouw en de heer Bastiaans, Besemer (met loupe), Van der Waag, Cortenraad en Poppema.

Na afloop van de correspondentenbijeenkomst bood drs. D.J. Engelen, als secretaris van de ANWB het bord aan de voorzitter de heer J. Sneep aan. Deze droeg het vervolgens over aan de rijksarchivaris, dr. Pirenne. Hierna onthulde de heer Engelen in het bijzijn van de correspondenten, genodigden en de pers de plaquette.

Het bord werd aan de buitenzijde van de Citadel naast de hoofdboort, tegen de revêtementsmuur bevestigd. Hierdoor zouden bezoekers in het weekeinde, als het archief gesloten is, toch de nodige informatie kunnen verkrijgen.

Reeds de dag na de onthulling echter hebben vandalen het bord gedeeltelijk uit de muur getrokken! Om herhaling te voorkomen is het bord nu aan de binnenzijde van de poort aangebracht. Laat ons hopen dat ons fraaie lustrumgeschenk hier tot in lengte van dagen blijft hangen.

De Citadel

Over de Citadel valt het volgende te zeggen, waarbij wij hierna de volledige tekst van het bord laten volgen.

Deze naam stamt uit de Franse tijd: oorspronkelijk kreeg het fort de naam 'Willem Maria', zo geheten naar de zoon van prins Frederik Hendrik. Als dwangburcht, tegen de Spaansgezinde katholieke bevolking gericht, werd het fort ook wel 'de Papenbril' genoemd.

Nadat de Prins in 1629 's-Hertogenbosch had ingenomen, werd de vesting tegen aanvallen van zowel binnen als buiten de stad versterkt en werd aan haar noordzijde het fort gebouwd, omgeven door een natte gracht ④.

Enkele malen wisselde de Citadel van bestemming, zoals in 1791, toen het een militaire gevangenis werd. Van 1848 tot 1964 deed ze dienst als kazerne en na een grondige verbouwing is er sedert 1985 het Rijksarchief in Noord-Brabant in gehuisvest.

De Citadel is gebouwd als een regelmatige vijfhoek met vijf bastions ①, waarvan het zuid-westelijke in 1878-'80 werd gesloopt; ze bezat twee toegangspoorten ② en ③. De aarden wallen zijn bekleed met bakstenen muren. Van de gracht ④ is alleen het aan de buitenzijde van de stad gelegen gedeelte nog aanwezig.

Oorspronkelijk bevonden zich binnen de wallen: een blokhuis (versterkt met wachthuis) ⑤, een wachthuis op elk der bastions, enige barakken en een munitiebergplaats. In 1750 is het nu nog aanwezige kruithuis ⑥ ontstaan.

Het hoofdgebouw ⑦ is in de jaren 1789-1791 als 'Provoosthuis' (militair tuchthuis) gebouwd. Het wachthuis ⑧ naast de huidige toegangspoort ② kwam in 1899 tot stand. Het hoofdgebouw werd bij de restauratie van 1985 gemoderniseerd, waarbij de binnenplaats van een overkapping werd voorzien. Onder het gehele gebouw is toen een kelder aangelegd. Ook het binnenterrein werd gedeeltelijk van een kelder voorzien ten behoeve van het archievendepot.

De vestingmuren zijn in 17de-eeuwse stijl gerestaureerd. Op het zuid-oostelijke bastion staat de in 1898 geplante Wilhelminaboom ⑨.

MET DE DEUTSCHE GESELLSCHAFT FÜR FESTUNGSFORSCHUNG AAN DE ELBE

9 tot 11 oktober 1987

door mr. S. H. Poppema

De DGF heeft voor haar zesde internationale colloquium huisvesting gevonden te Stade, eens een belangrijke Zweedse vesting niet ver van de linkeroever van de Elbe, tussen Hamburg en Cuxhaven. In het historische stadhuis namen 83 geïnteresseerden aan de bijeenkomst deel, onder wie een aantal Nederlanders. Het thema van de bijeenkomst was 'Veiligheid en bedreiging, bescherming en beslotenheid'.

De vesting Stade

De DGF laat nimmer na aandacht te besteden aan de vestingstad waar zij haar colloquium houdt en zo kreeg ook Stade aandacht, zowel in de theorie als in de praktijk. Twee sprekers, de heer dr. J. Bohmbach van het stedelijk archief en de heer ir. Chr. Lübbers van het stedelijk planbureau spraken respectievelijk over de sociale en economische ontwikkeling van Stade als garnizoens- en vestingstad en over de sanering van de stad. Mevrouw dr. B. Chr. Fiedler, historica te Stade, behandelde de positie van de vesting in de Zweedse tijd (1645-1712) wat ruimer door aandacht te besteden aan de militaire betekenis van de hertogdommen Bremen en Verden.

Er werden twee wandelingen gemaakt, één in de fraai gerestaureerde vestingstad en de andere over de niet geringe resten van de vestingwallen.

De Zweden, die tijdens hun periode als grote mogendheid in het midden van de zeventiende eeuw de hertogdommen Bremen – zonder de stad Bremen – en Verden bestuurden, maakten van Stade de residentie van de landvoogd over het gebied tussen Elbe en Wezer en bouwden de vesting uit tot hun belangrijkste militaire steunpunt in het gebied. Voor de oude enceinte kwam een geheel gebastioneerde omwalling volgens de Oudnederlandse manier in de plaats. Er werden enkele ravelijnen aangelegd, waarvan het aantal tenslotte acht zou gaan bedragen. Die uitbreiding vond plaats rond 1690 toen de vesting verder werd versterkt, waarbij Franse ideeën werden toegepast.

In die tijd sloopten de Zweden vele verdedigingswerken tussen Wezer en Elbe, waardoor de militaire betekenis van Stade relatief nog toenam. Dat afstoten van vestingwerken ging zover dat de Zweden zelfs hun als 'ideaal' bedoelde vesting Carlsburg – op de plaats waar nu Bremerhaven ligt – ophieven en vervingen door een schans. Stade behield zijn schans aan de havenmond aan de Elbe, Brunshausen.

De Zweden beoogden met hun vestingwerken in de hertogdommen bescherming van de havens ten behoeve van handhaving van de zeeverbindingen met Zweden en bescherming van het vruchtbare land langs de Wezer en de Elbe dat

*Het gerestaureerde, door de Zweden in de zeventiende eeuw gebouwde arsenaal te Stade.
(foto S. H. Poppema)*

van groot belang was voor de approviandering van de Zweedse troepen. In 1712 kwam er een einde aan de Zweedse heerschappij doordat de Denen Stade met succes belegerden. De vesting bleef slechts enkele jaren Deens: zij kwam bij verdrag onder Hannover. In 1867 kwam er formeel een einde aan de toen zeer verouderde vesting.

De colloquiumgangers hebben met eigen ogen kunnen constateren dat van de omwalling aanzienlijke gedeelten nog aanwezig zijn, zoals het hoge imposante zuidoostelijke bastion *Güldenstern*, waarvan het terreplein weer onder profiel is gebracht. Ook in het noordwesten zijn enkele bastions in goede staat, zij het dan dat de keel doorgaans van opstallen is voorzien. Eén ravelijn is aan de binnenzijde weer onder profiel, maar het mist de voorgracht, terwijl een ander ravelijn nog geheel omgracht is maar een openluchtmuseum bevat.

De situatie in Stade biedt de mogelijkheid de oude omwalling weer voor een groot deel in oude staat te herstellen, maar het is duidelijk geworden dat het stadsbestuur daar op het ogenblik niet voor voelt. Het toonde wel een zeer grote belangstelling voor het colloquium.

Meer theorie

Twee sprekers hebben een deel van de vestingbouwkundige geschiedenis van twee steden uit de omgeving van Stade belicht, te weten de heer K. Bocklitz van

Stade, 'Schwedenspeicher', voormalig Zweeds pakhuis, thans museum. (foto H. A. Treu)

het staatsarchief van Hamburg over de uitbreiding van de vestingwerken van Hamburg in de jaren 1679-1682 en de heer dr. G. Köhn van het stedelijk archief van Soest over de vesting Glückstadt – aan de overzijde van de Elbe en in Stades Zweedse tijd Deens – tot de laatste uitleg in 1652. De heer ir. J. Vogt van de afdeling Bouwzaken te Wezel sprak over de stand van zaken bij de restauratie en reconstructie van de citadel van Wezel. De restauratie van een andere citadel, die van Damascus, werd geschetst door ir. H. P. Hanisch uit Wiesbaden. Die werkzaamheden aan het in zijn huidige vorm uit de dertiende eeuw daterende werk – min of meer een rechthoek van 240 x 165 meter met zeer grote rechthoekige muurtorens – zijn in 1985 begonnen, kort nadat het als gevangenis werd afgeschaft.

Vestingwerken in Polen waren het onderwerp van lezingen van de heer dr. K. Biskup van de technische universiteit te Gdańsk en prof. dr. J. Bogdanowski van de technische universiteit te Kraków. De eerste spreker gaf een schets van de Russische vestingwerken in Polen in de periode 1815-1914 en de tweede over de structuur van veldversterkingen uit het midden van de zeventiende eeuw met voorbeelden uit de Pools-Zweedse oorlog. Hij maakte onderscheid tussen in korte tijd opgeworpen werken, contraschansen tegen vijandelijke vestingwerken, versterkte legerkampen en infanterieschansen en batterijen op het strijdtoneel. De vorm van die werken was vaak afgeleid van de vestingbouwkundige methoden voor gebastioneerde en getenailleerde permanente werken. Ander-

Stade, oude binnenhaven gezien vanuit de 'Schwedenspeicher'. (foto H. A. Treu)

zijds kunnen tijdelijke werken van invloed zijn op de reguliere vestingbouw, zoals het geval was bij het polygonale systeem, aldus de hoogleraar.

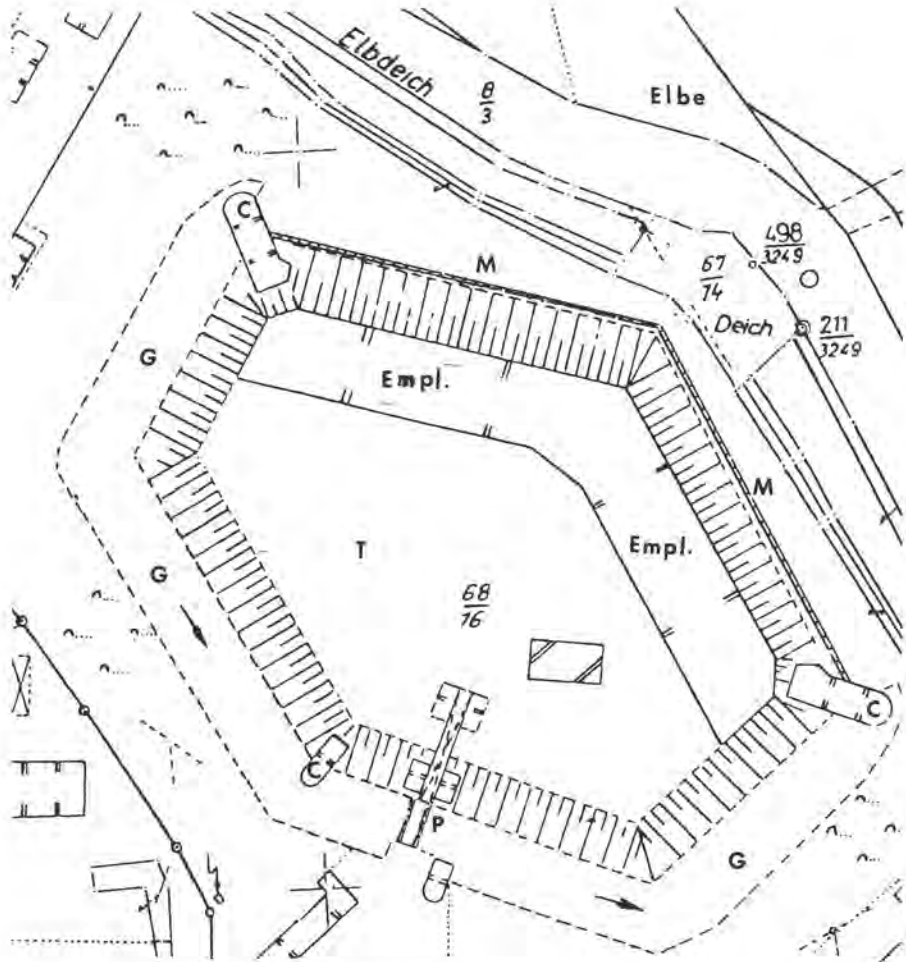
Meteen na de opening van het colloquium heeft dr. V. Schmidtchen van de universiteit van Witten/Herdecke en 'Geschäftsführer' van de DGF, aan de hand van veel voorbeelden van Gdańsk en Toruń een uiteenzetting gegeven over het nut van afbeeldingen van vestingsteden uit de zestiende en zeventiende eeuw voor studie van de vestinggeschiedenis. Volgens hem kunnen vooral voor de ontwikkelingsgeschiedenis dergelijke afbeeldingen zeer goede bronnen zijn maar grote voorzichtigheid is geboden met het oog op onder meer fouten in het perspectief en idealisering. Hij toonde ook een afbeelding van de aanleg van bastions te Danzig in 1646 door Adam Wiebe van Harlingen, die als eerste een kabelbaan voor grondtransport gebruikte.

Meer praktijk

De colloquiumgangers hebben voorts nog het artilleriefort Grauer Ort bezocht, ten noorden van Stade aan de Elbe. Dit werk, volgens de Nieuwpruisische manier gebouwd, dateert uit 1869/70 en moest Hamburg beschermen tegen vijandelijke oorlogsschepen die de rivier zouden opvaren.

Het is een zeshoekig werk met op de twee naar de Elbe gekeerde zijden elk vijf emplacements voor geschut, waarschijnlijk 28 cm stukken. In dat deel van de

wal bevinden zich bomvrije ruimten. Voor de nabij-verdediging heeft het werk drie caponnières: twee aan de zijde van de Elbe en een bij de poort aan de keel. Het fort verkeert in vrij goede staat maar het loopt gevaar door overmatige begroeiing grote schade op te lopen. Het is de moeite waard dit werk, dat het enig overgebleven Duitse kustfort wordt genoemd, voor verval te behoeden.

Grauerort, artilleriefort aan de Elbe, omstreeks 1870.

Verklaring: Empl. = emplacements voor zwaar geschut; M = muur van Carnot, vrijstaande muur voor de hoofdwal zoals toegepast in de Nieuwpruisische methode; C = caponnières; G = gracht; P = poort en brug; T = terreplein.

HET LANDELIJK BUNKERARCHIEF

door C. N. J. Neisingh

Ontstaan van het 'Bunkerarchief'

In de oorlogsjaren werden door de Duitse bezetter grote aantallen bouwwerken in ons land neergezet. Het grootste deel ervan vond een plaats in de kuststrook in de zgn. 'Atlantikwall', maar ook elders in het land werden er heel wat kubieke meters beton verwerkt.

De meeste bouwwerken waren van lichte aard: metselwerk dan wel metselwerk met een bovendekking van een dunne laag beton. De zwaardere bouwwerken waren van gewapend beton. Met name de laatste categorie werd na de oorlog in het spraakgebruik met de term 'bunker' aangeduid.

Na de bevrijding verlangde de legerleiding om diverse redenen een inventarisatie van de door de Duitsers in ons land tot stand gebrachte werken.

Met gebruikmaking van – schaarse – gegevens uit Duitse en Nederlandse bron trok een aantal opnemers door het land. Een omvangrijke collectie tekeningen ontstond op deze wijze. Binnen de interessegebieden werd vrijwel elk nog bestaand en toegankelijk werk opgenomen en getekend. Van stellingen en complexen werd een situatietekening gemaakt. Uiteraard was dit materiaal uit hoofde van de militaire aard geheim.

Onbruik

Door de nieuwe inzichten met betrekking tot duurzame verdedigingswerken als gevolg van de wapenontwikkelingen en doctrines nam de toegekende militaire gebruikswaarde van de beschikbare permanente verdedigingswerken af en werd het steeds minder nodig om de tekeningen bij de Genie-commandanten (dus verspreid in het land) te bewaren. De collectie werd geconcentreerd in de Oranje-Nassaukazerne te Amsterdam.

Waterschade

Een voor de collectie zeer bedreigende ontwikkeling volgde in de jaren 1975-1986. Het defensiebeleid voorzag in het 'afstoten' van de Oranje-Nassaukazerne, wat tot besparing op onderhoud leidde.

In de kelderruimte, waar het archief inmiddels was geplaatst, nam de vochtigheidsgraad toe en tierden ongedierte en schimmels welig. Met de op handen zijnde ontruiming van de kazerne was het gevaar niet denkbeeldig dat, gezien de slechte en onhygiënische staat waarin het archief verkeerde, weggooien ervan de enige oplossing zou lijken.

Het 'Bunkerarchief'; van links naar rechts J. M. van der Graaf, C. W. J. Neisingh en J. R. Verbeek. (foto J. M. van der Graaf)

Beoordeling van de toestand

Naast de grote zorg die hierover bij de desbetreffende functionarissen te Amsterdam bestond, raakte ook een aantal 'wetenschappelijke onderzoekers en belangstellenden' danig verontrust. De Duitse fortificaties mogen zich namelijk in een stijgende belangstelling vanuit de wetenschap verheugen.*

Een werkgroep werd geformeerd (bestaande uit drs. J. Verbeek en de schrijver; later uitgebreid met de heer J. M. van der Graaf), die zich middels een rapport ('Katalysator') richtte tot de Eerstaanwezend Ingenieur-Directeur der Genie (EID) in Noord-Holland en tot de Stichting Menno van Coehoorn.

Verplaatsing

De collectie is inmiddels na grondige ontsmetting naar Den Haag overgebracht, waar deze onder welhaast ideale condities is ondergebracht (zie foto). Het dagelijks bestuur van de stichting kwam inmiddels poolshoogte nemen.

Werkgroep Landelijk Bunkerarchief

De werkgroep, inmiddels genaamd: 'Werkgroep Landelijk Bunkerarchief', kreeg van de EID-Zuid-Holland, in samenspraak met de Stichting Menno van Coehoorn, de opdracht om de collectie te ordenen, te beschrijven en het verzoek om voorstellen te doen.

In november 1987 ving de werkgroep met haar werkzaamheden aan. De eerste fase bestond uit het stoppen van de schadelijke werking van het water. Het drogen aan de waslijn, het uitleggen van opgerold c.q. opgevouwen, drijfnat materiaal was de eerste arbeid. Dit karwei is inmiddels geklaard; de collectie is nu droog en is in een goede bewaarconditie. De schade tengevolge van het water kan nog niet in omvang worden vastgesteld.

De tweede fase, die inmiddels ook is afgerond, was het ordenen van het materiaal, dat door de verhuizingen danig uit zijn verband was geraakt.

In de naaste toekomst zal de werkgroep voortgaan met het beschrijven van de collectie ('wat is er', 'wat ontbreekt er'), zodat een inzicht kan worden verschaft in de verzameling.

Uit een eerste inventarisatie blijkt, dat niet kan worden uitgesloten dat in de loop der tijden materiaal uit de collectie in handen van derden (andere ambtelijke instanties, maar ook particulieren) is geraakt. Ter completering van het bunkerarchief is terugkomst van dit materiaal uiteraard gewenst.

Bezoek

De collectie is niet vrij toegankelijk. De werkgroep heeft van de EID-Zuid-Holland machtiging verkregen om onder bepaalde condities – op kleine schaal – toegang te verlenen aan serieuze belangstellenden. Hiertoe houdt de werkgroep periodiek – meestal op een zaterdag – zitting. Een verzoek hiertoe kan schriftelijk gericht worden aan:

Werkgroep Landelijk Bunker Archief
Postbus 52022
2505 CA 's-Gravenhage

Uit praktische overwegingen is het noodzakelijk de gewenste documentatie aan te geven (b.v. een bepaald complex, een gemeente).

* Afgezien van de wetenschappelijke belangstelling blijkt deze ook elders in de samenleving toe te nemen, waarbij in het bijzonder de jeugdigen opvallen (zie elders in dit Jaarboek, blz. 80. Redactie).

OPLEIDING OFFICIEREN VAN FORTIFICATIËN

De aspirant-officieren van fortificatiëen ontvangen een deel van hun opleiding bij het Genie opleidingscentrum (G.O.C.) te Vught. Hun arbeidsterrein bij de Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (voorheen bekend onder benamingen als Dienst der Genie, Directie Fortificatiëen, e.d.) lag tot 1940 in belangrijke mate bij de aanleg, het beheer en het onderhoud van verdedigingswerken. Na 1945 kwam de nadruk meer te liggen op kazernes, oefenterreinen, vliegbases, logistieke infrastructuur, enz. Doch ook daarbij speelde dikwijls en speelt nog altijd een grote rol: het functioneren der objecten in oorlogstijd.

Het bekend zijn met ontwikkelingen op dat gebied in het verleden is van groot belang voor de huidige aanpak en opzet van werken in het kader van de landsverdediging. Dat facet werd onderkend door de Directeur Gebouwen, Werken en Terreinen, de Commandant van het Genie opleidingscentrum en het Hoofd van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf.

In samenwerking met onze Stichting kwam een oriëntatiecursus tot stand. Gedurende drie dagen in november 1987 verzorgden we voordrachten over algemeen-vestingbouwkundige onderwerpen; voorts inleidingen over en rondleidingen op objecten als de vesting Naarden, forten e.d. in de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling op de Afsluitdijk (Kornwerderzand).

Wij hebben na afloop vele positieve reacties ontvangen en verwachten, dat we de oriëntatiecursus in de eerstvolgende jaren zullen kunnen herhalen.

J. Sneep

De eerste groep deelnemers (in uniform met baret) voor de Kolonel Palmkazerne in Bussum. De cursusleiding van links naar rechts P. L. Mulder, J. Sneep, J. P. C. M. van Hoof, A. van Sluiter en geheel rechts Kol. der Genie K. H. Rozendaal. (foto H. A. Treu)

DE KRUITKAMERS AAN DE ASSEDELVERZEEDELIJK GEOPEND

door dr. Machiel Kiel

Zaterdag 5 december 1987 werden met enig ceremonieel de twee gerestaureerde kruittkamers aan de Assendelverzeezijk officieel opengesteld in aanwezigheid van provinciale en gemeentelijke autoriteiten, van het hoofdbestuur van onze stichting, van vertegenwoordigers van de bedrijven die de restauratie ondersteunden, van de organisaties welke de restauratie uitvoerden alsmede van de pers. Bedoelde bouwwerken zijn thans de enige goed bewaarde voorbeelden van vijf, die zijn gebouwd als onderdeel van de Stelling van Amsterdam.

Achter de hoofdverdedigingslinie van de westelijke sector der stelling, het gedeelte dat als het minst sterke werd gezien, werden vanwege de onmogelijkheid om brede inundaties vóór de linie te stellen én vanwege de nabijheid van de hoge gronden (duinterrein) buiten de stelling, in 1894/95 een aantal voorzieningen getroffen. Deze bestonden uit het bouwen van vijf zware, bomvrij geconstrueerde kruittkamers, annex munitiedepots, vijf grote houten artillerieloodsen, vijf wachterwoningen, het aanbrengen van camouflagebeplantingen en het aanleggen van nieuwe wegen naar het achterland en naar de hoofdverdedigingslinie met de krans van forten. De kruittkamers werden achter tegen de Assendelverzeezijk gebouwd, welke als dekking fungeerde voor de 'gedekte gemeenschapsweg'.

De vijf groepen van drie gebouwen waren bedoeld als groepsdepot van de groepen waarin de sector ingedeeld was. In geval van belegering zouden de loods en worden gedemonteerd en het geschut op verscheidene plaatsen in de polder in batterij worden gebracht. Voor het opwerpen van die batterijen waren op tal van plaatsen zanddepots gemaakt. Men rekende bij de bouw op vijandelijk vuur op en bij de kruittkamers. Daarom werden ze zeer zwaar geconstrueerd, met een betondekking van 2 meter en dikke ijzeren voeringplaten binnenin. Deuren en vensterluiken werden van 15 cm dik hout gemaakt met daarop een pantserplaat. Deze voorzieningen werden nodig geacht omdat bij inslaan van zware granaten achter de kruittkamer (bij de achtersluitmuur) deuren en luiken zouden kunnen worden ingedrukt met alle gevolgen van dien. De kruittkamers zijn gebouwd in de overgangsjaren van baksteenbouw naar volledige betonbouw. De achtersluitgevels en de binnenmuren zijn nog in baksteen uitgevoerd. Een paar jaar later werd baksteen definitief opgegeven.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was alles in vol bedrijf. In de bezettingstijd gebruikte de Wehrmacht de kruittkamers nog. Op één daarvan bouwden de Duitsers een zware FLAK-batterij.

Na de definitieve opheffing van de militaire status kwam het beheer van de kruittkamers aan het Hoogheemraadschap Noordhollands Noorderkwartier, een samenvoeging van de vele kleine polderbesturen van vroeger. In de jaren zeventig verloederden de kruittkamers volkomen. Allerlei ongewenste elemen-

Gerestaureerde kruutkamer op de dag van de opening. (foto J. Graas)

ten hielden zich er in op en het geheel veranderde in een onofficiële vuilnisstortplaats.

In 1982 bereikten ons geruchten als zouden drie van de vier toen nog bestaande kruutkamers worden gesloopt. Het Hoogheemraadschap had geen geld of mensen voor onderhoud van de volgelvrije gebouwen. Sloop leek de enige oplossing. In dit stadium werd op initiatief van onze stichting het volgende alternatief aangeboden, waarmee de dijkgraaf en hoogheemraden instemden en sindsdien hun volledige steun gaven. De Stichting Menno van Coehoorn stelde hout beschikbaar voor de reconstructie van de twee deuren en de tien zware houten luiken. De IJmond M.T.S. te Driehuis bouwde ze als onderdeel van het leerproces. Hoogovens-IJmuiden leverde het plaatstaal voor de deur gratis. Het Hoogheemraadschap stelde de dure glasfolie beschikbaar, nodig voor het waterdicht afdekken van de gebouwen. De Gemeente Beverwijk leverde de grond voor de afdeklaag van de aarddekking en de Hoogovens het vele zand voor het opnieuw opstorten van de grondlichamen. Het Metaalbedrijf Bevaria verzorgde de renovatie van het vele hang- en sluitwerk dat van de verrotte lui-

ken afkomstig was. Het Smidsbedrijf Marsé en de Houtfirma Schoonhof leverden tegen vriendenprijzjes extra hout en smeedwerk.

De uitvoering van het werk werd verzorgd door de twee groepen die de kamers na restauratie zouden gaan gebruiken. Dat zijn de scouts van het Scouting Centrum Assendelft en de leden van de Aircraft Recovery Group, een documentatiecentrum voor de lucht oorlog 1940-45 boven Nederland. Additionele steun werd ontvangen van het Schilstra Fonds van de Provincie Noord-Holland en van het Provinciale Anjerfonds en voorts van onze stichting. Het Hoogheemraadschap verzorgde het transport van de aardmassa, totaal 80 vrachtwagens. Op deze wijze is van 1983 tot september 1987 in stilte hard gewerkt aan de restauratie. De officiële opening was voor velen de kroon op het werk van jaren, niet in de laatste plaats voor de schrijver van deze bijdrage, die als 'bouw-pastoor' fungeerde.

Met de voltooiing van de restauratie zijn twee waardevolle voorbeelden van oud-vaderlandse vestingbouwkunde van een zekere ondergang gered. De scouts van Assendelft hebben een sfeervol honk en de Aircraft Recovery Group heeft een solide en bij hun doelstelling aansluitende expositieruimte. De definitieve inrichting van de permanente expositie zal, naar zich laat aanzien, in de nazomer van 1988 plaatsvinden. Beide gebouwen kunnen in weekenden reeds nú worden bezichtigd.

De derde kruutkamer aan de Zeedijk was niet meer te redden. Ze is inmiddels gesloopt. De ruïne van de vierde staat nog overeind bij Busch en Dam en is eigendom van het Staatsbosbeheer, dat er óók plannen voor heeft.

De gerestaureerde objecten liggen in een deel van de Stelling (van het Noordzeekanaal tot de spoorlijn Zaandam – Alkmaar) waar, als bijna nergens anders alle objecten: forten, nevenbatterijen, liniedijken, beplanting, inundatiesluizen en damsluizen met toebehoren in hun onderlinge samenhang bewaard zijn gebleven.

De objecten zijn bovendien gelegen in een vrijwel ongerept polderland. Extra aandacht voor dit deel der stelling was daarom geboden. Door onderling begrip en de samenwerking van velen is de restauratie tot stand gekomen. Mogelijk ook daarom kon men in de provinciale bladen lezen: *'Restauratie kruutkamers voorbeeld voor ons land'*.

Voor de restauratie van de dubbele Damsluis in de Molentocht, vlakbij de Kruutkamers, en de bijbehorende schotbalkenloods door de Gemeente Beverwijk, zie Jaarboek 1982/83, p. 55-58 en 1986/87, p. 150-151.

STUDIEDAG KNOB/CNO

Verenigde Oost-Indische/West-Indische Compagnie

door mr. P. J. van der Mark

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB), die zich de laatste jaren sterk heeft bezig gehouden met de ontwikkeling van de architectuur in die gebieden waar Nederlanders in het verleden tijdelijk hebben vertoefd, heeft in samenwerking met de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (CNO) op 11 december 1987 in het Rijksmuseum te Amsterdam een studiedag belegd, waarop aan de jongste resultaten van de onderzoekingen naar de 'overzeese architectuur' uitvoerig aandacht is geschonken.

Onder deze architectuur namen forten en andere militaire versterkingen natuurlijk een belangrijke plaats in, zodat ook van de zijde van de Stichting Menno van Coehoorn veel belangstelling voor deze studiebijeenkomst aan de dag is gelegd. Deze stond onder leiding van de in onze kringen bekende oud-hoogleraar *dr. ir. C. L. Temminck Groll*.

Prof. dr. R. A. Römer, Gouverneur van de Nederlandse Antillen, gaf een overzicht van de huidige stand van het onderzoek naar de Nederlandse architectuur op de Benedenwindse en Bovenwindse eilanden, waarbij de vestingbouwkundige aspecten nauwelijks aan de orde kwamen. Maar de Amsterdamse stadsarcheoloog de heer *J. Baart* vertelde uitvoerig over een recent door hem geleid onderzoek op het Bovenwindse eiland St. Maarten, waarbij onder de door plantengroei overwoekerde ruïnes de omtrekken van het voormalige Fort Amsterdam konden worden teruggevonden (zie ook blz. 24).

Spectaculaire vondsten deed ook de aan het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam verbonden archeoloog *prof. H. H. van Regteren Altena* op het Caribische eiland Tobago, waar in de 17de eeuw onder leiding van de Zeeuwse reder Cornelis Lampsins een handelspost was gevestigd, die in 1676 door een Frans eskader werd veroverd. Bij de Vrede van Nijmegen (1678) is het eiland Tobago definitief aan Frankrijk afgestaan en bijna een eeuw later kwam het in Engelse handen. Nabij de huidige hoofdstad Scarborough (voormalig Lampsins-stad) herinnert een plek, Dutch Fort, aan het in de 17de eeuw door de Zeeuwen ter plaatse gebouwde fort 'Sterreschans', waar *prof. Van Regteren Altena* kanonskogels, pijpkoppen, gele IJsselsteentjes en zelfs een kanon heeft teruggevonden.

Aan de andere zijde van de aardbol, aan de Westkust van Afrika, hebben de Delftse studenten *A. Joustra* en *D. Six* een onderzoek ingesteld naar het Ghaneese kasteel/fort St. George d'Elmina. Het kasteel was in 1482 gesticht door de Portugezen, maar het werd in 1637 door de Nederlanders veroverd, verbouwd en diende tot residentie van de gouverneurs van de Nederlandse bezittingen aan de Goudkust tot de overdracht aan de Engelsen in 1872. Ook hier in Ghana blijkt een groeiende interesse te bestaan voor het koloniale verleden

en tracht men dergelijke forten te restaureren, een nieuwe bestemming te geven en in te schakelen in de ontwikkeling van het toerisme.

Mede dank zij een door onze Stichting verleend, bescheiden subsidie was het mogelijk de heer *W. A. Nelson*, de auteur van het bekende boek over de forten van de V.O.C. op Sri Lanka (het oude Ceylon) naar Amsterdam te doen overkomen voor het houden van een voordracht. Zeer belangwekkend, deze auteur nu eens 'live' te zien en te horen over een onderwerp, dat hij als geen ander beheerst! Jammer, dat de politieke toestand op Sri Lanka het twijfelachtig maakt of het plan voor de restauratie van het voormalige Nederlandse fort te Galle binnenkort tot uitvoering kan komen.

Samenvattend kan gesteld worden dat – de gehouden studiedag heeft het duidelijk aangetoond – op tal van plaatsen van het voormalige 'Nederland Overzee' de belangstelling, ook van de plaatselijke autoriteiten, voor de koloniale architectuur groeiende is. De Stichting Menno van Coehoorn zal, voor zover haar mogelijkheden dat veroorloven, op deze ontwikkeling zo goed mogelijk inspelen.

DE VESTING DIEST

Excursie van de Simon Stevinstichting op 3 oktober 1987

door J. Sneep

Diest werd na de scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tussen 1837 en 1856 uitgebouwd tot een sterke moderne vesting, om het hoofd te kunnen bieden aan dreigingen uit het noorden (alleen al gezien die taakstelling een zeldzame vesting).

Onder de inspirerende en deskundige leiding van de heren R. Gils en J. R. Matthijs bezichtigden we grote delen van de gespaard gebleven omwalling met poorten en poternes en ingenieuze inundatievoorzieningen. Voorts bezochten we het hoog boven de stad gelegen fort Leopold, gebouwd ter verdediging van het tot dicht bij de stadsgrens komende hoge voorterrein. Aan de andere kant van de stad bezochten we het indrukwekkende Citadel-complex. Alles gegroepeerd in en om een mooie oude binnenstad.

Opmerkelijk is ook hier de omvang van de inspanningen, die België zich getroost heeft ten behoeve van de landsverdediging in die periode.

COMMANDO-OVERDRACHT REGIMENT MENNO VAN COEHOORN TE HAVELTE

Op 12 juni 1987 werd in de Johannes Postkazerne te Havelte het commando over het Regiment Infanterie Menno van Coehoorn en het 47e Pantserinfanteriebataljon door de lt.-kol. J. Miedema overgedragen aan de lt.-kol. G. J. M. Bastiaans. De commando-overdracht vond plaats volgens hedendaags ceremonieel, d.w.z. de commandant en de troep zijn gekleed in veldtenue en er heeft geen défilé plaats.

Als vertegenwoordiger van onze Stichting werd deze overdracht bijgewoond door de heer P. C. van Kerkum.

Op 13 november, aan het jaarlijkse regimentsdiner, werd traditiegetrouw aan de huidige commandant de stichtingsdas en aan de vorige commandant de Brielle-penning overhandigd.

A. J. Tempelman

DRIEHONDERD JAAR HAMPOORT TE GRAVE

Op 9 april is in het Graafs Museum, Achter de Kerk 8 te Grave, een tentoonstelling geopend met als thema 'Driehonderd jaar Hampoort te Grave, van vestingpoort tot stadsmonument'. Zij duurt tot eind oktober 1988.

Een tweede tentoonstelling in hetzelfde museum heeft als onderwerp: 'Plagiaat in de prentkunst'. Aanvang eind mei 1988.

Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10 tot 12 uur en van 13.30 tot 17.30 uur; zondagen alleen 's middags.

J. A. P. Laguette

SYMPOSIUM 'CULTUUR ALS ERFGOED'

Het feit, dat drs. Y. P. W. van der Werff met ingang van 1 oktober 1987 het voorzitterschap van de Monumentenraad heeft neergelegd, was voor de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur aanleiding, hem op 17 december in het Slot te Zeist een afscheidssymposium 'Cultuur als Erfgoed' aan te bieden. Zoals bekend, dient de Monumentenraad de minister van W. V. C. van advies op de terreinen van monumentenzorg en musea.

Tijdens het symposium bestond tevens gelegenheid kennis te maken met de opvolger van de heer Van der Werff, mr. C. H. Goekoop, burgemeester van Leiden. Vermoedelijk zal de heer Goekoop die functie niet lang bekleden, want er staat een wetsontwerp op stapel, waarbij een Raad voor het Cultuurbeheer in het leven wordt geroepen, waarin de Monumentenraad, de Archiefraad en de Commissie van Advies voor de Musea zullen opgaan. De heer Goekoop zal te zijner tijd optreden als voorzitter van deze Raad voor het Cultuurbeheer.

Tijdens het symposium werden inleidingen gehouden door drs. Ph. J. Woltering, provinciaal archeoloog voor Noord-Holland en vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en mevrouw dr. M. C. Kuipers, namens de kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Aangezien minister Brinkman verhinderd was, werd zijn toespraak voorgelezen door een zijner medewerkers, de heer Hendriks van het Ministerie. Daarna getuigden de leden van de Monumentenraad dr. A. van der Woud en mevrouw N. A. den Haan-Groen van hun waardering voor de wijze, waarop de Raad tijdens het presidentschap van de heer Van der Werff heeft gefunctioneerd.

In zijn dankwoord ging de scheidende voorzitter uitvoerig in op de ontwikkeling van het begrip 'monumentenzorg' sedert zijn optreden in 1976 als voorzitter van de Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. In de sfeervolle ambiance van de Blauwe Zaal van het Slot was tenslotte gelegenheid van de heer Van der Werff afscheid te nemen, waarvan de vertegenwoordigers van onze Stichting gebruik maakten hem dank te zeggen voor de hartelijke belangstelling, die hij steeds voor 'Menno' aan de dag heeft gelegd.

P. J. van der Mark

BOEKBESPREKINGEN

Admissies als landmeter in Nederland voor 1811 - door E. Muller en K. Zandvliet (red.).

Afm. 32 x 22,5 cm, ruim 300 blz. tekst.

Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1987. ISBN 90.6469.575X. Prijs f 75,—.

De kern van het hier besproken boek bestaat uit naamlijsten van ruim 3000 landmeters die tussen 1439 en 1811 in Nederland en voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie hebben gewerkt. De landmeetkunde heeft altijd nauwe betrekkingen gehad met de landsverdediging, zowel bij het maken van betrouwbare landkaarten als bij de bouw van vestingen. Bij de studie van de geschiedenis der vestingbouw is dit boek dan ook een belangrijk hulpmiddel. Om het samen te stellen hebben de 13 schrijvers een indrukwekkende hoeveelheid archiefonderzoek verricht. De lijsten zijn afkomstig van de admissies als landmeter die werden verleend door de gewestelijke overheden na het met goed gevolg afleggen van een examen. Landmeters traden vaak op bij het bepalen van eigendomsgrenzen, bij boedelscheidingen e.d. Daarbij was de admmissie van belang want alleen het werk van geadmitteerde landmeters had daarbij rechtskracht.

Maar ook velen die het landmeten niet als hoofdberoep hadden — schoolmeesters, waterbouwkundigen, aannemers, waterschapsambtenaren, enz. — zochten admmissie als landmeter om hun status te verhogen. Het landmetersberoep had daardoor veel raakvlakken en overlappingen met grote delen van het maatschappelijk leven.

Het boek bevat behalve de naamlijst een uitgebreid historisch overzicht. Daarin worden deze meer algemene aspecten behandeld, naast de meer specifieke zoals de landmeettechniek, de opleiding tot landmeter, de admmissie-examens en de rechtspositie.

Zoals al opgemerkt, is er ook altijd een nauw verband geweest tussen de landmeetkunde en de vestingbouw. Vandaar dat het boek, als bijlage, een lijst bevat van 192 militaire ingenieurs die van 1580 tot en met 1701 in dienst van de Nederlandse Republiek zijn geweest. Deze lijst is een nuttige uitbreiding van die van Ringoir uit 1980 die begint in 1702. De lijst berust op de traktementsbepalingen aan ingenieurs door de gewesten en is daardoor niet volledig. Verscheidene, in de resolutiën en commissieboeken van de Raad van State genoemde, ingenieurs ontbreken in de lijst, waarschijnlijk doordat ze niet door de gewesten werden betaald maar door bijv. de grote steden of de Stadhouder. Samenvattend: een onontbeerlijke bron voor wie zich bezig houdt met studies over landmeting, landmeters en militaire ingenieurs.

J. S. van Wieringen

Vanden Tocht in Vlaenderen; de logistiek van Nieuwpoort 1600 - door ir. B. Cox. Gebonden, 23,5 x 17 cm, 192 blz.

Uitgave De Walburg Pers, Zutphen 1986. ISBN 90-6011-479-5. Prijs f 39,50.

De titel van dit boek onthult de lezer niet al te veel over het behandelde onderwerp, maar de ondertitel des te meer.

Het jaartal 1600 kent ieder volwassen Nederlander, al is de kennis omtrent de betekenis van de krijgshandeling doorgaans gering. Ter herinnering het volgende. Prins Maurits leidde in opdracht van de Staten-Generaal een veldtocht ter overmeestering van het in Spaanse handen zijnde Duinkerken, dat tevens een kapersnest was van waaruit onze scheepvaart belaagd werd.

De operatie, die een strijdmacht van zo'n 18.000 man relatief ver van het eigen 'hartland' zou voeren, was gedacht als een landing op de kust van Vlaanderen, ter hoogte van Oostende en Nieuwpoort. Van daar zou de aanval op Duinkerken plaats vinden. Maar de weersomstandigheden noopten er toe van dit plan af te zien. De in Dordrecht verzamelde landingsvloot van ongeveer 1250 kleinere schepen was reeds tot onder Walcheren gevorderd toen het besluit moest worden genomen niet de Noordzee op te varen, maar aan land te gaan bij Philippine in Zeeuwsch-Vlaanderen, en de opmars over land uit te voeren, ongeveer via Brugge, Oostende en Nieuwpoort. Dat opmarsgebied vormde geen gunstige naderingsweg en er was geen behoorlijk kaartenmateriaal beschikbaar. Die beslissing resulteerde in een tijdverlies van circa 5 dagen, het grotendeels verloren gaan van het element verrassing en allerlei logistieke complicaties.

De Spaanse strijdkrachten, waarvan het gros zich in Brabant en Limburg ophield, reageerden veel sneller dan verwacht. Profiterend van het opereren op de binnenlijnen slaagden ze er zelfs in achter de Staatse troepen om nabij Oostende de kust te bereiken. In het nauw gebracht ging Maurits in het duingebied bij Nieuwpoort de slag aan met de Spanjaarden en wist dezen verpletterend te verslaan. Het daarop volgende beleg van de stad Nieuwpoort moest echter worden afgebroken, vooral als gevolg van de voor de belegeraars ongunstig uitwerkende onderwaterzettingen. Ook de belegering van het Fort Isabella nabij Oostende moest worden gestaakt, en de veldtocht eindigde met de aftocht over zee. Duinkerken was niet bereikt. De implicaties van de overwinning in de veldslag waren echter van grote betekenis voor de verdere ontwikkelingen in de strijd tegen Spanje, dat zijn hegemonie te land zag afbrokkelen.

Het zeer goed gedocumenteerde werk van ir. Cox verschaft de lezer op voortreffelijke wijze inzicht in de politieke, strategische en krijgskundige aspecten van de veldtocht, met een duidelijke nadruk op logistieke aangelegenheden. Bij het oplossen van de omvangrijke problemen die ontstonden op het gebied van verplaatsingen, goederenvervoer en verwerving van extra benodigde voorraden, destijds vooral levensmiddelen en paardevoer, werd een opmerkelijke besluitvaardigheid en improvisatievermogen ten toon gespreid. Niet het minst door de Gedeputeerden van de Staten-Generaal, die de veldtocht volgden en o.a. 'uit het zadel' de aanschaffing van extra benodigde levensmiddelen regelden.

De schrijver behandelt het verloop van de veldtocht in chronologische volgorde, o.a. met behulp van uitstekende kaarten en verhelderende schematische voorstellingen, die voor een deel aan de PERT-methode doen denken. In bijlagen worden specifieke onderwerpen behandeld, zoals samenstelling en sterkteverloop van de beide partijen, de levensmiddelenvoorziening, de gebruikte scheepstypen, de invloed van de getijden op de landingsoperaties en scheepsbewegingen.

De schrijver ontwikkelt zelfs een alternatief operatieplan dat een betere kans van slagen zou hebben gehad, mits uiteraard aan bepaalde voorwaarden, zoals met name betere kennis van het terrein, zou zijn voldaan.

De behandeling van de materie is uitermate boeiend. De begrippen die de schrijver han-

teert, wijken wel enigszins af van de gangbare militaire vaktaal, maar dit levert geen bezwaren op. Stijl en taalgebruik zijn nuchter en zakelijk, doorspekt met citaten uit toenmalige geschriften. Een enkele maal wordt het stramien onderbroken door wat lossere passages, bijvoorbeeld de typering van de ruiters die de hoofdmacht beveelgt 'als een soort cowboys rond hun kudde'. En, bij het ontwarren van een vastgelopen colonne: 'men kan zich de heisa voorstellen'. Maar bij 'zegedronken van de overwinning' is men geneigd het voorhoofd te fronsen, en voor 'nachtschub' zou men toch liever een goed Nederlandse vakuitdrukking hebben gezien. Enkele wat al te lange, overvloedig van leestekens voorziene zinnen doen soms wat afbreuk aan de leesbaarheid, en de tegenwoordig kennelijk onvermijdelijke spelfouten ontbreken helaas niet.

De talloze noten in de tekst zijn verzameld op 19 pagina's achterin het boek, wat aan leiding geeft tot veelvuldig geblader; wat omslachtig, vooral wanneer de noot op zijn beurt weer naar een bijlage verwijst.

Maar deze opmerkingen mogen nauwelijks afbreuk doen aan de totaalwaardering van het werk van ir. Cox, dat een uiterst welkome bijdrage levert aan de kennis van de militaire geschiedenis, in het bijzonder de logistieke aspecten daarvan. Men kan niet anders dan verheugd zijn over en erkentelijk voor de boeiende verhandeling die de grootscheepse operatie voor de lezer tot leven brengt.

P. C. van Kerkum

Delft en haar krijgsgeschiedenis - door W. A. Feitsma.

Gebonden, 23,5 x 17 cm, 160 blz.

Uitgave Elmar B.V., Rijswijk 1987. ISBN 90-6120-595-6. Prijs f 49,50.

In dit handzame werk verschaft de schrijver een overzicht van de krijgsgeschiedenis van de Hollandse stad Delft.

Het blijkt dat Delft vooral van betekenis is geweest als garnizoensstad en wapenplaats. De stad is niet gelegen op wat men een strategisch belangrijke plaats pleegt te noemen. Grootscheepse gevechtshandelingen zoals belegeringen spelen, met uitzondering van die in mei 1940, geen overwegende rol, zodat 'militaire geschiedenis' wellicht een betere karakterisering zou zijn dan 'krijgsgeschiedenis'. Er is overigens meer dan genoeg interessants te vermelden om een geschiedkundige behandeling vanuit de militaire gezichtshoek te wettigen. De schrijver doet dat in onderhoudende verhalende trant, gericht op een breed publiek en vooral de in de lokale geschiedenis geïnteresseerde lezer vindt er veel van zijn gading.

De eerste twee hoofdstukken behandelen het ontstaan van Delft en de ontwikkeling als vestingstad tot in de 19de eeuw; een globale oriëntatie op vestingbouwkundig gebied ontbreekt daarbij niet.

Vervolgens worden de militaire gebeurtenissen vanaf de Middeleeuwen tot heden behandeld, waarbij vooral de Tachtigjarige Oorlog, de drie mobilisaties en de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de orde komen. Het viel op dat, hoewel over de wederwaardigheden van de voornaamste personages regelmatig bijzonderheden worden vermeld, aan de fatale moordaanslag op Prins Willem van Oranje vrijwel wordt voorbijgegaan.

De strijd rond Delft in mei 1940 krijgt in een apart hoofdstuk uitgebreide aandacht

Vervolgens komen gebouwen, magazijnen, militaire opleidingsinstituten en militaire industrieën aan de orde.

Ter afronding volgt een opsomming van gedenktekens die herinneren aan gebeurtenissen en personen die in de militaire geschiedenis van Delft van betekenis waren.

Een aantal bijlagen en een opgave van bronnen vervolledigen het geheel. De tekst is verlicht met een ruim aantal interessante afbeeldingen en voortreffelijke, zeer duidelijke kaarten. Het boek munt uit door overzichtelijke systematiek.

Het ware te wensen dat er over al onze steden die een militaire betekenis hebben of hebben gehad een dergelijke publicatie zou bestaan.

P. C. van Kerkum

Jaarverslag 1986 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Paperback; afm. 20 x 24 cm; 176 blz.

Uitgave Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1987. Prijs f 12,50 (bestelling door storting van f 12,50 op girorekening nr. 751 t.n.v. Distributiecentrum Overheidspublicaties te 's-Gravenhage).

In het jaarverslag worden, zoals gebruikelijk, alle aspecten van de monumentenzorg behandeld. Het is voorzien van vele statistische gegevens en illustraties en bijzonder fraai uitgevoerd. Een waardevol verslag en naslagwerk.

J. Sneep

De Werken - door R. van der Heijden en J. Notermans.

Formaat 20 x 20 cm, 56 bladzijden, 99 illustraties, verklarende woordenlijst.

Stichting Historische Reeks Maastricht, 1987. ISBN 90 70 356 35 X. Prijs f 9,00.

Na *De Werken* te hebben gelezen, zal men, als het boekje weer gesloten is, zich gemakkelijk verwonderd kunnen voelen: zoveel goed gedoseerde informatie in zo'n klein bestek.

De auteurs van dit 24e deeltje in de reeks Maastrichts Silhouet zijn erin geslaagd door woord en beeld zeer compact een schets te geven van de 'buitenwerken' van Limburgs hoofdstad. Die buitenwerken, die sedert de zestiende eeuw vóór de middeleeuwse muren zijn aangelegd, zijn voor een deel nog aanwezig en het zijn die delen die, in het algemeen gesproken, de meeste aandacht van de auteurs hebben gekregen.

Niet behandeld zijn het 'Fort St. Pieter' en 'de Kazematten, de ondergrondse vesting van Maastricht' die, onder die titels, worden beschreven in respectievelijk de nummers 1 (1980) en 11 (1982) van de reeks Maastrichts Silhouet, beide door J. Notermans.

In *De Werken* wordt na een korte algemene schets van de ontwikkeling van muren met torens naar enceintes met bastions en andere werken een overzicht gegeven van Maastrichts vestingbouwkundige geschiedenis.

Veel aandacht krijgt de linie van Du Moulin, vooral ook de strijd om het behoud van die werken uit de jaren '70 van de achttiende eeuw. Daarbij wordt ook melding gemaakt van de bemoeienis in 1933 van de Stichting Menno van Coehoorn, één jaar na haar oprichting.

Na het 'lange' hoofdstuk 'De linie van Du Moulin' (12 bladzijden) volgen de kortere hoofdstukken 'Bastion Saxen', 'Bastion Waldeck, de lunet Drenthe en het bastion Wilhelmina', 'Fort Koning Willem I', 'Naamstenen Hoge Fronten', 'De Nieuwe Bossche Fronten', 'Lunet Sint Pieter en de naamsteen Aylva' en – als niet meer bestaand werk hier een vreemde eend in de bijt – 'Bastion Randwyck'. Naar aanleiding van de sloop van dat werk (voltooid in 1742) en van een op hetzelfde Maaseilandje gelegen redoute (gebouwd in 1677) in verband met de kanalisatie van de rivier, schrijven de auteurs: 'In 1975 was het dan zover: opnieuw – en hopelijk voor de allerlaatste maal – gingen twee Maastrichtse vestingwerken onder de slopershamer.'

Zorgvuldige lezing van dit boekje zal voor hen die de 'werken' van Maastricht willen verkennen met kennis en inzicht, een goede voorbereiding zijn.

S. H. Poppema

Belgische versterkingen tussen 1860 en 1914 - Bundel tekeningen, afm. 42 x 30 cm.
Uitgegeven door de Simon Stevinstichting, Antwerpen 1986. Prijs 180 Bfr.

In 1920 gaf het Ministerie van Landsverdediging een '*Album des types d'ouvrages fortifiés érigés avant la guerre 1914-1918*' uit. Dit album bevatte 20 platen, 60 x 43 cm, met typen van verschillende Belgische versterkingen. De platen waren afkomstig uit de Leerstoel Versterkingskunst van de Koninklijke Militaire School. De platen toonden typen van verschillende versterkingen en waren niet de copieën van bestaande plannen. (De meeste van deze plannen waren trouwens in de oorlog verloren gegaan.)

Zij hebben voornamelijk betrekking op werken in en om de versterkte stelling van Antwerpen. In een toelichting geven de samenstellers aan welke uitgevoerde werken met de tekeningen vergelijkbaar zijn. Zij geven tesamen in kort bestek een goed beeld van de ontwikkeling in de vestingbouwkunde gedurende die jaren.

J. Sneep

Das Ende einer Festung - door Hartwig Neumann.

Belagerungsübung, Schießversuche und erste Schleifungsmaßnahmen in Jülich im September 1860.

Afm. 20,7 x 29,6 cm, 128 blz. met zeer veel afbeeldingen, tekeningen en kaarten.

Uitgave: Jos Fischer, 5170 Jülich, West-Duitsland. ISBN 3-87227-016-8. DM 29.80.

De vesting Jülich, gelegen in het 'Rheinland', was in 1860 het toneel van grootscheepse legermanoeuvres waarbij in aanwezigheid van vele hooggeplaatsten, onder hen de latere keizer Wilhelm I, de opmars en insluiting van de vesting werden beoefend, alsmede het aanleggen van naderingsloopgraven, het mineren en het overschrijden van grachten. Tenslotte werd met het nieuwe achterlaadgeschut met getrokken loop het bresschieten beoefend op de citadel zelf.

De kern van het boek vormt het authentieke manuscript van de Pruisische kapitein der Genie (Westfälisches Pionier-Bataillon Nr 7) Carl Otto Louis Johann von Giese, die op gedetailleerde wijze de verschillende resultaten heeft vastgelegd.

Het boek bevat verder een schat aan gegevens over de organisatie van deze tactische oefeningen met troepen en geeft een verhelderend beeld van de stand der militaire techniek in het Pruisen van 1860.

Het gaat niet te ver om te stellen dat de Pruisische successen in de oorlogen met Denemarken (1864), Oostenrijk (1866) en Frankrijk (1870-71) voor een groot deel te danken zijn aan de ervaringen opgedaan in 1860 te Jülich. De resultaten van de schietoefeningen met het nieuwe geschut luidden het begin van het einde in van de traditionele gemetselde versterkingen, een einde dat zijn beslag kreeg in de Eerste Wereldoorlog.

De auteur, zelf woonachtig in Jülich, is er in geslaagd het vele materiaal, de tekeningen, kaarten en foto's op een, ook voor de leek, begrijpelijke wijze te presenteren, niet in geringe mate hierbij geholpen door de omstandigheid dat het werk door Uve Wiegmann, die verantwoordelijk is voor de typografie en lay-out, werd gepresenteerd als zijn 'Meisterarbeit' aan de 'Aachener Handwerkskammer'. Jammer dat er een paar onvolkomenheden in de tabel van maten en gewichten voorkomen.

A. van Sluifers

Fort - The international journal of fortifications and military architecture, volume 14 en 15 – onder redactie van Quentin Hughes.

Paperback, 21 x 30 cm, 118, resp. 168 blz., vele afbeeldingen.

Uitgave van de Fortress Study Group, Liverpool, 1986, 1987.

Beide bundels omvatten, zoals we de laatste jaren gewend zijn, artikelen over vestingbouwkundige onderwerpen van de hand van veelal bekende schrijvers. In de tijd gezien zich uitstrekkend over de zestiende tot en met de twintigste eeuw; geografisch gezien over objecten in de hele wereld. Daarmee geven de samenstellers inhoud aan de doelstelling van de F.S.G. 'to advance the study of all aspects of fortifications...'.
Voor wat betreft de algemeen vestingbouwkundige onderwerpen zij in het bijzonder gewezen op de artikelen in *Fort* 14 en *Fort* 15, geschreven door Daniela Lamberini. Daarin wordt de opkomst van de Italiaanse School in de zestiende eeuw beschreven, de beginselen, het gebruik van tekeningen en de vorming van ingenieurs. Voor wat betreft de uitvoering van werken wordt gedetailleerd ingegaan op de organisatie en werkwijze. Gaarne memoreer ik ook de artikelen van Quentin Hughes in *Fort* 15 en Peter Kent in *Fort* 14 over de invloed van Wellington op het beleid ten aanzien van de versterkingen om Parijs na de val van Napoleon, de verbetering der 'Barrière-vestingen' in het zuiden van België met het oog op de beteugeling van (toekomstige) Franse expansiedrift en – later – de Engelse kustverdediging.

Die 'Barrière-vestingen' met hun Staatse garnizoenen hadden voor 1795 feitelijk reeds hun betekenis voor onze landsverdediging verloren. Na 1813 kwamen ze toch nog eenmaal in de belangstelling: een gemengde Engels-Nederlandse commissie (Royal engineers en Nederlandse ingenieurs) onder leiding van Wellington stelde plannen en begrotingen op voor het opnieuw opmaken der verdedigingswerken. Op verscheidene plaatsen werd met de uitvoering begonnen; in 1830 kwam echter, zoals te begrijpen valt, een einde aan deze operatie.

J. Sneep

Boekaankondigingen

- Hahlweg, Werner, '*Die Heeresreform der Oranier und die Antike*'. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, (. . . usw) vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Krieg.
325 blz., Osnabrück Biblioeverlag, ISBN 3-7648-1727-5. Prijs: f 76,—.
Het einde van het Oostromeinse Rijk in 1453 bracht veel belangrijke manuscripten, werken en oorkonden van Grieks-Romeinse oorsprong aan het licht o.a. betreffende de legers in de oudheid voor wat betreft organisatie infanterie en cavalerie, bewapening, wapenhandel, oefening en commandotaal etc. Nauwgezette studie daarvan door de zeer erudiete Prins Maurits en zijn neven Willem Lodewijk en Jan van Nassau hebben geleid tot opzienbarende hervormingen in het eigen leger, wat snel navolging vond in andere legers van West-, Midden- en Zuid-Europa. Zelfs in legerorganisaties van onze tijd zijn elementen aanwijsbaar die in verband staan met de schepende realistische arbeid van Maurits c.s.
De herdruk is verschenen ter gelegenheid van de 75e verjaardag van prof. dr. Werner Hahlweg.
- Neumann, Hartwig, *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik* – Architectura Militaris Band 1. XVe-XXe eeuw.
Circa 480 blz., formaat 25½ x 21½ cm. Bernard & Graefe Verlag, Koblenz. ISBN 3-7637-5839-9. Prijs circa DM. 158.
Een breed opgezette indrukwekkende studie met overvloedig en fraai illustratiemateriaal.
- *Juwana Morto. Kustbatterij Aruba*, door dr. J. Hartog.
96 pagina's, geïllustreerd, formaat 17 x 24 cm, genaaid gebrocheerd.
Prijs f 24,—. Uitgave: De Walburg Pers, Zutphen, 1987.
De kustbatterij op Aruba, gelegen op de zuidoostelijke punt van het Antilleneiland, kwam in het najaar van 1940 gereed. Het indrukwekkende verdedigingswerk bestreek met zijn drie kanonnen meer dan de helft van de zeestraat tussen Aruba en Venezuela. De kustbatterijen op Curaçao en Aruba werden opgericht om een invasie of aanval op de voor de geallieerden zo belangrijke olieraffinaderijen tegen te gaan. De kustbatterij heeft vrijwel geen actieve strijd gekend, ook niet bij de beschieting van het eiland in februari 1942. Evenals het aan het andere eind van het eiland gelegen Fort Zoutman, dat in 1796 tegen Engelse of Franse aanvallen werd gebouwd, heeft de kustbatterij op Juwana Morto Aruba tegen een invasie behoed zonder zelf in actie te komen.
De uitgave behandelt de voorbereiding van de bouw, de bouw en inrichting en de bemanning. Aandacht wordt besteed aan de betrokkenheid van het gebied bij de Tweede Wereldoorlog en aan de oorlogshandelingen in 1942.
Na de oorlog raakte de kustbatterij in verval. In 1980 besloot het eilandsbestuur van Aruba tot de restauratie van 'Juwana Morto'. Dit boek wil een bijdrage leveren aan het behoud van dit 'moderne' vestingbouwkundige monument.

KORTE MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGEN EN VOORMALIGE VERDEDIGINGSWERKEN*

onder redactie van ing. P. L. Mulder

*De hieronder opgenomen verslagen zijn ontleend aan de
correspondenten-rapporten*

Groningen

Oude Schans (blz. 5, nr. 7) (gemeente Bellingwedde)

Museum Oudeschans

Na een lange tijd van planning, voorbereiding, bouwen, inrichten en van zeer hard werken was het 12 september j.l. zover dat het 'Vestingmuseum Oudeschans' geopend kon worden. De opening verrichtte de heer drs. J. W. Strating, museumconsulent voor de provincie Groningen. Het museum is eigendom van de Stichting Vesting Oudeschans en wordt namens de stichting beheerd door een beheerscommissie, waarin zitting hebben de heren K. Lenting (voorzitter), W. Hemmes te Bellingwolde (secretaris) en W. Schortinghuis (penningmeester). De commissie wordt bijgestaan door vrijwilligers, die oppasdiensten in het museum verrichten.

Vesting Bourtange (blz. 6, nr. 11) (gemeente Vlagtwedde)

Gesubsidieerd via de Herinrichting (versnelde uitvoering), is in 1986 en 1987 een aanzienlijke toevoeging aan de vesting tot stand gekomen: aan de oostzijde is het laatste ravelijn aangebracht en is het Kroonwerk voltooid. De daarop gebouwde en in gebruik zijnde geitenstal verhoogt de toeristische waarde van Bourtange. De Rosmolen is, althans wat het gebouw betreft, gereconstrueerd; in 1988 zal de rosmolen in gereconstrueerde vorm worden aangebracht.

De herbouw van de panden bij de Munsterse Poort is voltooid. Hierin is de bijzondere basisschool gehuisvest. De eveneens bijna gereed zijnde Turfschuur zal als verenigingsgebouw voor de Hervormde Kerkgemeente dienst gaan doen.

Recentelijk heeft de gunning plaatsgevonden van de afrondende vestingwerken. In dit werk worden ook enkele kanonopstellingen en een kruitkeldertje gemaakt. Na gereedkoming van dit werk zullen de wallen, grachten, enz. geheel voltooid zijn en zal de aandacht verder moeten worden gericht op het voltooien van de historische bebouwing en het omgevingsplan.

Over de realisatie van een landschappelijk recreatief element tussen de vesting en de Duits-Nederlandse grens is inmiddels in het kader van de voorbereiding van het 'Deel-

* De achter een vesting of plaats aangegeven bladzijde met volgnummer correspondeert met de aanduiding in de betreffende provincie-aflevering van de 'Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland'; voor de nog onuitgegeven provincie-atlassen is de volgorde alfabetisch.

gebiedsplan Westerwolde' voor de herinrichting in principe overeenstemming bereikt. Daarnaast wordt aan uitvoering van een natte horizon als wezenlijk onderdeel van de vestingwerken en als recreatief element grote betekenis gehecht. Het gemeentebestuur heeft nadere planuitwerkingen laten opstellen en zet zich in om dit project verwezenlijkt te krijgen.

Door een groep deskundigen wordt momenteel gewerkt aan de samenstelling van een beschrijvende catalogus van alle bodemvondsten. Het is de bedoeling deze catalogus in boekvorm uit te geven (\pm 600 pagina's, \pm 1200 afbeeldingen).

Aldus bericht ons de heer P. G. van Dijk, directeur Gemeentewerken Vlagtwedde.

Friesland

Kornwerderzand (-)

De Stichting Kornwerderzand berichtte ons het volgende:

Het Kazemattenmuseum werd het afgelopen jaar door ruim vierduizend personen bezocht, waaronder vele buitenlanders en scholieren. Dankzij de vrijwilligers is in het afgelopen jaar weer veel tot stand gekomen, er moet echter nog heel veel gedaan worden! De Scouting groep (padvindes) uit Makkum heeft in het voorjaar het gehele terrein opgeruimd en schoongemaakt.

Van het Legermuseum en van het Marinemuseum konden verscheidene stukken in bruikleen worden verworven, zoals: een origineel Nederlands kazematkanon H.I.H. van 5/50, een Duits 5 cm KWK, een Canadese 17 pounder, bovenstuk van een mitrailleur, type Schwarzlose kaliber 7,9 mm, een stuk 5 cm scheepsgeschut (Krupp 1892) en een schaalmodel van Hr. Ms. Johan Maurits van Nassau. Het destijds gevonden Duitse kanon 5 cm KWK is vakkundig opgeknapt en in het Duitse werk no. 18 opgesteld. Van het Luchtdoelartillerie Schietkamp uit Den Helder kregen wij in bruikleen een luchtdoel vuurmond 2 tl. De originele telefooncentrale is weer geplaatst en bruikbaar gemaakt voor onderling verkeer tussen de kazematten.

De Belgische Simon Stevinstichting was in mei onze gast. Na een inleiding en toelichting werden de diverse werken bezocht. Vervolgens werd op 19 mei door enkele hoofdbestuurs- en directieleden van de ANWB een bezoek aan het museum gebracht. Naast een officieel bezoek van een groep adalborsten uit Den Helder mochten wij twee Polen, prof. dr. Bogdanowski en drs. Wielgus van de Technische Universiteit uit Kraków rondleiden; zij waren vergezeld van twee bestuursleden van de Stichting Menno van Coehoorn. Begin september waren wij de gastheren van Zwitserse militairen van een Militärschule uit Zürich, die veel belangstelling toonden voor de periode 1940-1945, waarover zij aan de ouderen onder ons tal van vragen stelden. Op 5 november ontvingen wij tot slot een tiental Officieren van Fortificatiën, die na een inleiding de kazematten bezochten.

Met de afdeling Monumentenzorg van de provincie Friesland zijn wij in een vergevorderd stadium van onderhandeling teneinde de gehele stelling 'Kornwerderzand' op de Rijksmonumentenlijst geplaatst te krijgen. Ook het bestemmingsplan van de gemeente Wonseradeel in verband met de Afsluitdijk vraagt onze aandacht, daar het ook voor ons de nodige consequenties kan hebben, zo ook het ophogen van het totale dijklichaam in het kader van het nieuwste deltaplan.

Overijssel

Deventer (blz. 1, nr. IV)

Aan de reeds geruime tijd geleden gerestaureerde verdedigingsmuur met torens aan de Bokkingshang en Achter de muren bij de voormalige Duympoort worden momenteel conserveringswerkzaamheden uitgevoerd. Door afbraak van een pand tegen de stadsmuur aan de Bokkingshang is weer een deel van die muur zichtbaar geworden. Door restauratie is de aanblik nu overeenkomstig het overige muurwerk.

Hasselt (blz. 3, nr. IX)

Door het slopen van een schoolgebouw op het 'Justitie-bolwerk' is een open ruimte ontstaan. Het gemeentebestuur wil dit terreplein aantrekkelijker maken. De Stichting is benaderd daar nader advies over te geven. Dit is gebeurd door een oriëntatie ter plekke en een plan dat de bastionvorm meer tot uiting poogde te brengen. Gemeentewerken heeft een eigen plan gelanceerd, dat momenteel wordt bekeken. Er zal nog nader overleg worden gepleegd.

Kampen (blz. 3, nr. X)

Bij sloopwerkzaamheden in een perceel in de Voorstraat zijn restanten gevonden van de Meerminnenpoort, een doorgang in de stadsmuur. Deze poort bevond zich tegenover de thans nog bestaande Meerminnensteeg. De monumentendienst van de gemeente is van plan door middel van de zgn. radartechniek het tracé van een meer binnenwaarts gelegen stadsmuur verder op te sporen (zie ook Jaarboek 85/86, blz. 192 en Jaarboek 84/85, blz. 163).

De 'Liniën van Zwolle' ± 1700 (blz. 11, nr. 15)

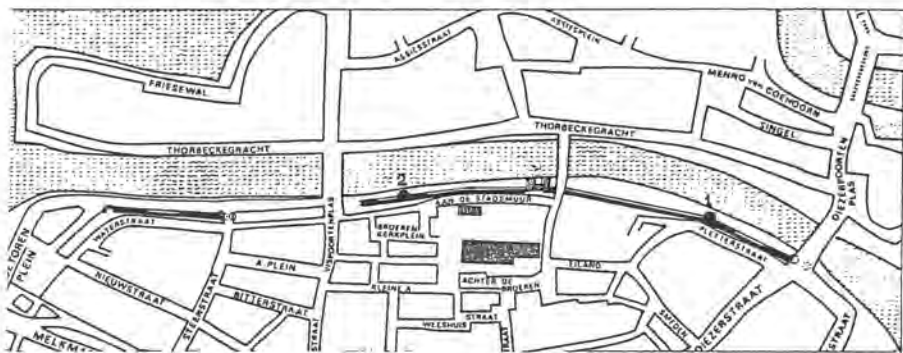
In het structuurplan voor Zwolle is in het hoofdstuk 'Historische ontwikkelingen' aandacht gevraagd voor de verdedigingslinie van Zwolle naar de IJssel. Daarin waren opgenomen de Luyder-, de Berghse, de Cater- of Koterschans en de Nieuwe Schans, thans het 'Engelse Werk'.

Zwolle (blz. 7, nr. XIX)

De bebouwing van het 'Maagjesbolwerk' staat volop in de gemeentelijke belangstelling na een lange tijd van stilte. Op verzoek van burgemeester en wethouders hebben enige projectontwikkelaars er de stedenbouwkundige ontwerpen gemaakt. Woon-, winkel- en parkeerfunctie moesten daarin worden opgenomen. De getoonde plannen zijn verrassend, waarbij het aspect 'bolwerk' zeker de aandacht heeft gehad. De bedoeling is, dat de Zwolse bevolking ook haar oordeel kan geven!

Dijkstraat-situatie

Deze noordelijke toegang tot de stad, enerzijds begrensd door het 'Nieuwkerksbolwerk' met de P-dekken en anderzijds door het 'Vispoortbolwerk' (de Friese wal), vraagt om een aankleding. De architect Piet Blom, de ontwerper van de Kasbah te Hengelo en kubuswoningen te Rotterdam, heeft een plan gemaakt voor een poortachtig gebouw waarvoor de Sassenpoort duidelijk model heeft gestaan. De verdere ontwikkeling wordt met grote belangstelling tegemoet gezien.

Stadsmuur en de twee muurtorens

Nu de restauratie van deze stadsverdediging en de aankleding met groen- en boombeplanting bij de muur en de Pelsertoren (1) en de Wijndragerstoren (2) wel als afgerond mogen worden beschouwd, is het in zijn totaliteit een imposant monument geworden waarop Zwolle met recht trots kan zijn. Muur en torens worden bij avond door strijklucht verlicht, hetgeen een feestelijk effect geeft (zie tekening).

Ommerschans (blz. 9, nr. 10)

Uit de in 1985 gevormde werkgroep is de stichting 'Geschiedenis Ommerschans' ontstaan onder voorzitterschap van de burgemeester van Ommen, drs. H. C. Knoppers. Men heeft o.a. op het programma het behoud van het kerkje uit het midden van de 19de eeuw staan, om dit als museum in te richten. De schans werd in de periode 1623-1628 gebouwd en deed in de 19de eeuw dienst als bedelaarskolonie onder toezicht van de Maatschappij van Weldadigheid.

Rivierkazematten

De drie betonkazematten gebouwd vóór W.O. II ter verdediging van de spoor- en (oude) verkeersbrug over de IJssel bij Zwolle, zijn voor de toekomst behouden! Zij stonden namelijk al op de lijst van sloopwerken en de Genie te Wezep was al bezig met voorbereidend werk. Door ingrijpen van het dagelijks bestuur en de directeur GWT kon dit slopen worden voorkomen. De kazemat Kampen-noord staat met de hierboven genoemde drie kazematten op de inventarislijst. Een poging om deze verdedigingswerken op de Monumentenlijst geplaatst te krijgen, wordt ondernomen.

Gelderland

Bredevoort (blz. 3, nr. IV) (gemeente Aalten)

Een op het 'Beschermd stadsgezicht' stoelend ontwerp-bestemmingsplan van de gemeente Aalten, dat ruime mogelijkheden biedt voor restauratie of heraanleg van delen van de voormalige 17de-eeuwse vestingwerken, verkeert momenteel (jaarwisseling 1987/88) in de inspraakfase. Een student bouwkunde van de HTS te Zwolle maakt, als afstudeerproject, een op historische gronden gebaseerd ontwerp voor bebouwing van

een terrein waarop de voormalige Aaltense Poort met belendende vestingwerken heeft gestaan. De in 1983 aangetroffen restanten van deze poort zullen zo mogelijk in het plan worden meegenomen.

Op verzoek van het gemeentebestuur heeft onze stichting een (positief) advies uitgebracht ter zake van het voorgenomen uitdiepen van de Grote Gracht (voormalige vestinggracht) en het verbeteren van de walbeschoeiing. De gemeentelijke monumentencommissie wenste haar goedkeuring aan vorengenoemde werkzaamheden alleen te verlenen, wanneer bij uitvoering daarvan de begrenzing van de 17de-eeuwse stadsomwalling niet zou worden aangetast of overschreden. Dat zulks niet het geval was, kon op grond van een nauwgezet uitgevoerd kaartonderzoek en uit vergelijking met de toestand van de vestingwerken begin 18de eeuw, respectievelijk 1784 en het kadastraal minuutplan van circa 1830, worden aangetoond. Het uitdiepen en verbeteren van de Grote Gracht kwam eind 1987 gereed.

Doesburg (blz. 5, nr. VIII)

Voor de Linies (Wallen) van Doesburg is vanwege de Dienst van Staatsbosbeheer voor de periode 1986/96 een beheersplan opgesteld en goedgekeurd. Een goed en geregeld onderhoud, mede gericht op het herkenbaar maken of houden van de werken is hiermede verzekerd. In het kader van de herdenking 'Doesburg 750 jaar stad' (1237-1987) is aan de Linies, als vestingbouwkundig monument en als natuurmonument, passende aandacht besteed in de vorm van dia-presentaties en een wandeling over de werken. Voor beide evenementen bestond flinke belangstelling. Onze stichting verleende medewerking.

's-Heerenberg (blz. 11, nr. XV)

Bij de ontgraving ten behoeve van de bouw van een klein appartementencomplex terzijde van de Oude Poortstraat/Emmerikseweg te 's-Heerenberg werd op een diepte van ongeveer 1,50 m een geknikt, boogvormig muurfragment aangetroffen, zwaar 1,20 m en lang circa 17,00 m. Aanvankelijk werd gedacht dat het hier een restant van de voormalige 15de-eeuwse Emmerikse Poort betrof. Na onderzoek werd echter geconcludeerd dat het om een restant ging van een rondeel dat omstreeks 1430 vóór de genoemde poort heeft gelegen. Aangezien de nieuwbouw op deze plaats moest doorgaan zijn de muurrestanten, na te zijn ingemeten en gefotografeerd, met zand wederom aangevuld. Ze kunnen onverlet onder de nieuwbouw blijven zitten.

Zutphen (blz. 21, nr. XXVII)

Dat het monumentenbeleid bij de gemeente Zutphen in goede handen is, blijkt wel uit de in 1987 gereedgekomen restauratie van een tweetal muurtorens aan het Armenhage, die eens deel hebben uitgemaakt van de vroeg 14de-eeuwse stadsmuur. Aansluitend aan de torens zijn muurfragmenten herbouwd met overkapte weergang op spaarbogen. Een eerder gerestaureerde – geheel in de bebouwing opgenomen – muurtoren staat aan de belendende Bornhovestraat.

Fort boven Lent (blz. 26, nr. 8) (gemeente Elst)

Dit fort, een beschermd monument, vertoont sporen van verval. Een verzoek om subsidie in de kosten van restauratie (f 89.000,—) is door de minister van WVC afgewezen,

omdat het fort niet was opgenomen in het gemeentelijk vijfjarenprogramma voor restauraties. Naar wij vernemen is thans in het meerjarenprogramma van de gemeente voor 1992, na de kerk het fort Boven-Lent opgevoerd als nr. 2. Mogelijk is dit mede het gevolg van ons overleg met de betreffende wethouder.

Fort Pannerden (blz. 29, nr. 12)

Het fort is met ingang van 1988 officieel in beheer en onderhoud overgegaan van 'Domeinen' naar 'Staatsbosbeheer'. De facto vond de overdracht reeds plaats op 15 oktober 1987, waarna de dienst van SBB met de voorbereidingen is begonnen voor het maken van een beheersplan. Parallel aan deze ontwikkeling lopen de voorbereidingen tot het in het leven roepen van een 'Stichting Fort Pannerden', met als deelnemers de Ned. Ver. ter Bestudering van Munitie en Ballistiek, het Kon. Verbond van Baksteenfabrikanten en de VVV Bemmel/Boven-Betuwe. Men wil een aantal ruimten in het fort een museale bestemming geven en enige lokalen inrichten als documentatiecentrum. De z.w.-galerij wil men geschikt maken voor het overwinteren van vleermuizen. De VVV wil op gezette tijden delen van het fort open stellen voor het publiek; zo mogelijk zal daarom ook de open landbatterij boven op het fort als fraai uitzichtpunt opnieuw worden aangelegd. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de dienst van SBB stemmen in met de plannen. Voor de uitvoering van de nodige restauratie- en inrichtingswerkzaamheden is subsidie aangevraagd. Onze stichting verleent medewerking in de vorm van adviezen en het verstrekken van tekeningen, bouwbeschrijvingen enz. Een verheugende ontwikkeling!

Warnsveld (-)

Het behoud van vier voormalige Duitse bunkers te Warnsveld, te weten twee munitiebergplaatsen en twee personeelonderkomens, lijkt voorshands verzekerd. Zie ook Jaarboek 1986/87, blz. 148. Drie bunkers staan op particuliere grond, de vierde bunker staat op terrein van de Stichting Het Gelders Landschap. Om insluiping en vernieling te voorkomen zijn bij enkele bunkers de toegangen dichtgemetseld en in één geval werd de oorspronkelijke stalen deur herplaatst. Plaatsing van de werken op de gemeentelijke monumentenlijst, een gedachte die zeker leeft bij de burgemeester van Warnsveld, mr. W. W. Hopperus Buma, achten ook wij alleszins gewenst.

Wageningen (blz. 17, nr. XXIV)

De vereniging Oud-Wageningen is erin geslaagd een wandeling uit te zetten langs historische plekken in Wageningen. Dit zgn. 'Wallenpad' loopt van het Rijnbolwerk tot onderaan de verlengde Molenstraat, voor een groot deel over de voormalige stadsgracht. Enkele vierkante stenen in het wegdek geven aan dat hier tijdens werkzaamheden stukken van de oude stadsmuur werden aangetroffen.

Men is nog bezig de fundamenten van een toren van het voormalige kasteel te restaureren.

Utrecht

Grebbelinie (blz. 9, nr. 6)

De heer dr. H. P. Deys, onze correspondent te Rhenen, maakt een voorstel om werken vóór de Grebbeberg op de monumentenlijst te plaatsen.

Nieuwe Hollandse Waterlinie (blz. 19-23)

In navolging van de handelwijze van de PPD-Noord-Holland ten aanzien van de Stelling van Amsterdam, wordt thans door de PPD-Utrecht ir. F. A. Hoogeweg gewerkt aan een beleidsstuk voor de werken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Fort Rijnauwen (blz. 21, nr. 24)

Door Staatsbosbeheer werd weer heel wat werk verzet. Na de restauratie van de vooren bovenzijde van de bomvrije kazerne werd het interieur aangepakt. Alle niet-originele voorzieningen in deze kazerne, welke verband hielden met de functie als munitieopslagplaats, werden eruit verwijderd, zoals muren en deuren. De flankbatterijen 3 en 4 ondergingen een aantal aanzichtsverbeteringen, waartoe het nodige glas- en schilderwerk werd uitgevoerd. Tenslotte werd er een teveel aan houtopslag op de caponnière, de bomvrije kazerne en de flankbatterijen verwijderd en werden de paden rond het reduit vrijgemaakt. Een aantal van bovengenoemde werkzaamheden is gedeeltelijk nog in uitvoering.

Er bestaan plannen voor de inrichting van een definitieve ruimte voor publiek, hetgeen zeer wenselijk is gezien het toenemend aantal bezoekers. Over 1987 bezochten circa 2500 personen het fort, waarvan circa 1000 op de nationale monumentendag op 12 september.

Fort Jutphaas (blz. 22, nr. 27)

De huurder van het torenfort wil graag tot restauratie van dit beschermde monument overgaan.

Fort Honswijk (blz. 23, nr. 34)

In verband met de verzwaring van de noordelijke Lekdijk werden aan de buitenzijde van het fort door Rijkswaterstaat omvangrijke grondwerkzaamheden uitgevoerd. Hierbij werd de ten oosten van het fort gelegen inundatiesluis, die reeds eerder door een wand van gewapend beton was afgesloten, gesloopt. De uit de jaren 1841-1848 daterende ronde, bomvrije toren verkeert in slechte, bouwvallige staat en is dringend toe aan een ingrijpende restauratie.

Forten in de provincie Utrecht

Het provinciaal bestuur heeft het provinciaal bureau monumentenzorg verzocht een documentatie op te stellen van alle in de provincie aanwezige historische verdedigingswerken.

Noord-Holland

Muiden (blz. 13, nr. X)

De gemeente wil het Muizenfort restaureren. Het fort heeft een unieke nikkelstalen observatiekoepel.

Naarden (blz. 14, nr. XI)

Bij beschikking van 4 maart 1987 hebben Gedeputeerde Staten van Noord-Holland goedkeuring onthouden aan het besluit van het gemeentebestuur tot wijziging van het bestemmingsplan Naarden Oost 1974, door welke wijziging bebouwing van het oostelijk glacis mogelijk zou worden. Vervolgens is de belanghebbende bij die wijziging in beroep gegaan bij de Raad van State. Op 10 november 1987 vond de behandeling plaats van het bezwaarschrift van onze Stichting bij de Raad van State. De heer mr. P. J. van der Mark verdedigde het standpunt van onze Stichting. De uitspraak wordt binnenkort verwacht.

Naarden

In de zomer van 1987 ontdekte de heer H. Schaftenaar uit Naarden bij graafwerkzaamheden ten behoeve van het westelijke baggerdepôt, bij de vesting Naarden, restanten van de beschoeiing van de *zeehaven van Naarden*, die bestaan heeft vanaf het begin van de 15de tot het einde van de 17de eeuw. De vondst is gepubliceerd in 'De Omroeper', kwartaalbericht van de werkgroep Vestingstad, nr. 1, december 1987, jaargang 1, blz. 3 t/m 5.

Stelling van Amsterdam (blz. 23, nr. 7 CII)

Provinciale Staten hebben een provinciale beleidsvisie ten aanzien van de Stelling van Amsterdam vastgesteld in maart 1987. Gedeputeerde Staten zijn gemachtigd nu een actieplan op te stellen en al datgene te doen wat voor de uitvoering van dit beleid noodzakelijk wordt geacht.

Assendelverzeedijk

In september 1987 zijn de gerestaureerde magazijnen in gebruik genomen. (Zie het verslag op blz. 119.)

Hoofddorp (blz. 31, nr. 13)

De Stichting Meerhistorie zond een brief aan B. en W. waarin aandacht wordt gevraagd voor de deplorabele toestand van het sluisencomplex in de Hoofdvaart te Hoofddorp.

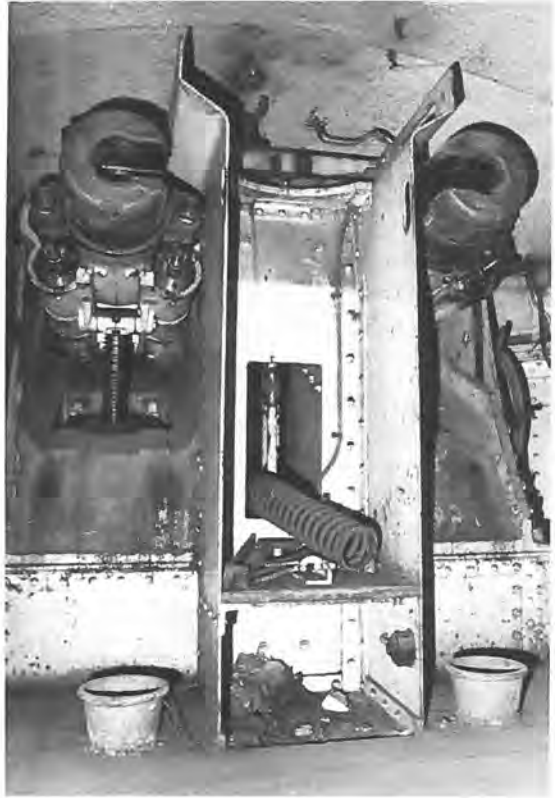
Fort Marken Binnen (blz. 31, nr. 26)

Onze Stichting heeft bij GS van Noord-Holland protest aangetekend tegen het voorstellen het fort beschikbaar te stellen voor brandweeroefeningen.

Fort Spijkerboor (blz. 31, nr. 27)

Onze Stichting diende een klacht in bij de Inspecteur der Domeinen over het beheer van het fort. Onderzocht wordt of het mogelijk is een stichting in het leven te roepen conform Kornwerderzand.

*Interieur van de pantserkoepel
van Fort Spijkerboor
(zie ook blz. 92).
(foto J. de Zee)*

Fort Pampus (blz. 32, nr. 36)
De Stichting Pampus stelt zich ten doel het forteiland te restaureren.

Zuid-Holland

Brielle (blz. 2, nr. III)

De 'beren' en 'monniken' in de Vesten werden opnieuw gevoegd. Op de plaats van de vroegere militaire zwemplaats werd een zogenaamde 'vissteiger' aangelegd. Er bestaan plannen om in de Vesten drijvende kunstwerken aan te brengen.

Gorinchem (blz. 10, nr. X)

Zie Jaarboek 86/87, blz. 152. De reeds vorig jaar gememoreerde parkeergarage op bastion II is in aanbouw. Er wordt een plan gemaakt voor de aanleg van een overdekte looprouten over of door het bastion naar de binnenstad. Op verzoek van het gemeentebestuur is er door een onafhankelijk adviesbureau een ecologisch beheers- en rehabilitatieplan voor het gebied van de stadswallen opgesteld. Onze stichting heeft, na bestude-

ring, haar instemming betuigd aan B. en W. Een aantal leden van het DB onder leiding van onze voorzitter, bezichtigde met onze correspondent de heer Busch de stadswallen. Zij stelden tot hun vreugde vast dat er reeds veel gedaan is. De gemeente heeft een renovatieplan voor de wallen opgesteld en fondsen daarvoor opgenomen in de begroting. Het eerstvolgende stuk dat onderhanden genomen zal worden zijn de wallen langs de Duveltjesgracht.

Hellevoetsluis (blz. 14, nr. XIII)

Het voorfront van fort Haarlem, door de vorst ernstig aangetast, werd van een nieuwe bovenbekleding voorzien. Het bezwaarschrift van de Stichting tegen de plannen om de Westbeer te voorzien van een voetgangersbrug werd door de Raad van State gegrond verklaard. Er worden plannen gemaakt voor de restauratie van het dok van Jan Blanken.

Leerdam (blz. 16, nr. XV)

De eerste fase van de gerestaureerde stadsmuur werd met enige plechtigheden officieel opgeleverd.

Nieuwpoort (blz. 19, nr. XVII)

Het overleg over de verzwaring van de dijk rondom Nieuwpoort door middel van het ophogen van de voormalige vestingwal ondervindt momenteel enige vertraging. De reden is dat er grote onzekerheid bestaat over de aan te houden hoogte van de waterkering. Een en ander is een gevolg van andere berekeningswijzen van de golfploop, gewijzigde gegevens van de peilmeetstations en last but not least de waarschijnlijke aanleg van een stormvloedkering in de Nieuwe Waterweg. Als de stormvloedkering wordt aangelegd, zal de nu aangehouden hoogte van N.A.P. + 7.50 m tenminste met een meter verlaagd kunnen worden. Het wachten is nu op een beslissing of er al dan niet voor een stormvloedkering gekozen wordt.

Fort aan den Hoek van Holland (blz. 44, nr. 2)

Zie blz. 97. Door de gemeente is voorgesteld het fort op de monumentenlijst te plaatsen.

Batterij V 15140 (blz. 44, nr. 6)

Tijdens het afgelopen jaar zijn de drie torengebouwen en een machinegebouw door de genie ondergewerkt en dus niet meer toegankelijk.

Staalduinen

De Stichting Het Zuid-Hollands Landschap heeft het complex overgenomen van Defensie. Onze Stichting werd uitgenodigd voor een bezoek ter plaatse en een gedachtenwisseling over het toekomstig beleid. Op 4 december bezocht onze voorzitter vergezeld van onze correspondent de heer J.M. van der Graaf en enige begunstigers het voormalige Duitse bunkercomplex.

Fort Noorddijk (blz. 45, nr. 8)

De gracht is uitgebaggerd. Een gedeelte van de zware populieren werd gekapt.

Bezoek aan het Fort aan den Hoek van Holland met de Poolse gasten op 7 juli 1987. Van links naar rechts J. Sneep, J. P. C. M. van Hoof, W. F. A. van der Stap (Stichting Fort aan den Hoek van Holland), J. Bogdanowski en H. A. Treu. (foto K. Wielgus)

Fort Penserdijk (blz. 45, nr. 9)

Het uitdunnen van het zware geboomte vond voortgang.

Zeeland

Aardenburg

De gemeente heeft plannen tot restauratie c.q. reconstructie van de wallen; er is echter nog geen zicht op het tijdstip van de uitvoering.

Hulst

Een aantal iepebomen dat door ziekte is aangetast, deel uitmakend van de beplanting van de wallen, zal moeten worden gekapt. Onze Stichting heeft de R.D.M.Z. voorstellen voor nieuwe beplanting doen toekomen.

Sas van Gent

De gemeente heeft de ontsluiting van het onderaardse gangenstelsel ter hand genomen. In oktober startte de burgemeester, mevrouw ing. J. M. H. M. van Rest, de opruimingswerkzaamheden door enige emmers vol te scheppen met zand uit de gangen. Een stich-

ting werd opgericht die moet ijveren voor het restaureren van de windmolen op het bolwerk 'Generaliteit' en het ontsluiten van de onderaardse gangen.

Vlissingen

Hier werd in juni 1987 de Stichting Vesting Vlissingen opgericht die tot doel heeft het tot leven brengen van de geschiedenis van Vlissingen als vesting. Als eerste doel heeft men de herplaatsing van oude kanonnen op de voormalige vestingwallen, waaronder de Boulevard de Ruyter. Reeds op 10 juli 1987 presenteerde de Stichting zich voor de eerste maal aan de bevolking door de onthulling van enkele oude kanonnen op de Boulevard de Ruyter. Verder is het gemeentebestuur van zins plannen te maken voor een plein en bebouwing achter het arsenaal.

Walcheren

Bunkers in het duinlandschap bij de Dishoek. Op verzoek van de consulent Natuur, Milieu en Fauna-beheer in de provincie Zeeland heeft de Natuurwetenschappelijke Commissie van het Ministerie van Landbouw en Visserij, een onderzoek ingesteld naar de mogelijke gevolgen van het slopen van enkele bunkers in de duinen bij Dishoek. De commissie acht dit gebied te kwetsbaar voor dergelijke verstorende ingrepen en beklemtoont tevens de historisch-landschappelijke betekenis van de bunkers als onderdeel van de voormalige Duitse verdedigingslinie, zodat zij de voorgenomen sloop ontraadt.

Noord-Brabant

Geertruidenberg

Het kruitmagazijn op het Staaten Bolwerk, gebouwd in 1838, is ingericht als dependance van het 'partycentrum' gevestigd in het nabij gelegen arsenaal. Hierbij is de verwaarloosde dakbedekking met pannen hersteld evenals slechte gedeelten van het buitenmetselwerk. Het kruitmagazijn staat op de Rijkslijst van beschermde monumenten.

Grave

De gemeente is voornemens de Hampoort, in 1688 gebouwd door Van Coehoorn, te restaureren en zoekt hiervoor fondsen. Onze Stichting is bereid, binnen haar mogelijkheden, deze plannen te ondersteunen.

's-Hertogenbosch

Zie artikel ir. A. Van Drunen op blz. 107.

De Pettelaar

De Bond Heemschut berichtte dat er plannen in voorbereiding zijn om te komen tot de bouw van een hotel op het werk de Pettelaar. Onze Stichting blijft alert.

Heusden

Het gemeentebestuur van deze vestingstad heeft plannen ter inzage gelegd en goedkeuring verleend om te komen tot een wijziging van de bestemmingsplannen voor een gebied ten oosten van de Vesting genaamd 'de Wiel', teneinde daar een jachthaven annex ver-

huurbedrijf te laten vestigen en de bouw van een haventoren op de restanten van een rondeel nabij de Oude Herptse poort, uit \pm 1500 mogelijk te maken. Een gesprek van enige DB-leden met de burgemeester was verhelderend ten aanzien van de plannen, maar geen reden voor het DB om de geuite bezwaren tegen een eigentijdse haventoren terug te trekken. Ook in een hoorzitting handhaafde het DB zijn bezwaren.

Steenbergen

De suikerfabriek op het voormalige bastion zal worden gesloopt. Welke perspectieven dit opent, is nog niet te zeggen. Onze Stichting stelt zich op de hoogte.

Limburg

Maastricht

Forten

Fort St. Pieter. In het fort St. Pieter wordt het inrichten van de kanongalerij achter de linkerflank van het fort voortgezet. Een door Rijkswaterstaat in Zeeland ter beschikking gesteld oud kanon werd door bemiddeling van de Stichting Menno van Coehoorn naar Maastricht getransporteerd en in het fort gehesen. Behalve deze werkzaamheden werden door de vrijwilligers van de Stichting Maastricht Vestingstad ook nog restanten van de uit 1818-1821 daterende kanongalerij op het bovenvlak van het fort blootgelegd.

Fort Koning Willem I. In het kader van de Open Monumentendag nam de Stichting Maastricht Vestingstad het initiatief rondleidingen te organiseren. Hiertoe werd de droge gracht voor de linkerface en flank opgeschoond en hier een pad aangelegd. Van de rondgaande galerij werd een groot deel opgeruimd en weer begaanbaar gemaakt.

Linie van Du Moulin. In nauwe samenwerking met de Stichting Maastricht Vestingstad begon in 1986 en 1987 de Stichting Nieuwe Werkvormen met beheersmaatregelen in het gebied van de linie. De droge gracht voor het bastion Holstein werd omheind zodat men daar schapen kon laten grazen. Door financiële moeilijkheden moest dit project in de zomer worden afgesloten. Wel bleven medewerkers van de Stichting actief bezig met het verwijderen van schadelijke begroeiing. Men hoopt in de toekomst op een subsidie van de gemeente teneinde de begonnen werkzaamheden te kunnen voortzetten. De Stichting Maastricht Vestingstad heeft in de loop der jaren een aantal deuren en poorten geheel of gedeeltelijk vernieuwd. Er werd een aanvang gemaakt met het vervangen van de moderne sloten door gecopieerde, oude sloten. Mijngangen werden opgeschoond.

Stadsmuren

Wat betreft de *tweede* stadsmuur, hier werd in oktober begonnen met de eerste fase van de restauratie van de muur aan de Nieuwenhof. Aannemer Tillie die dit werk in opdracht van de gemeente Maastricht uitvoert, moest echter in november j.l. stoppen in verband met vorst. In het voorjaar van 1988 zal het werk worden hervat.

De werkzaamheden aan de *Stenenwal*, de muur aan de Maas, in oorsprong stadsmuur van Wijck, vonden een einde. Hiermee is de in 1984 aangevangen restauratie afgesloten.

Peel-Raam-stelling

In maart 1987 brachten de heren dr. J. S. van Wieringen en mr. Stan Smeets een bezoek aan de overblijfselen van deze stelling aan de noordwest-zijde van de Zuid-Willemsvaart, tussen de Belgische grens bij Budel-Dorplein en Nederweert, en van de Noordervaart. Hier werden, anders dan in het noorden van de stelling, pas einde maart 1940 mitrailleurkazematten gebouwd door het Bureau Stellingbouw van de Genie. In afwachting daarvan zijn hier (door de troep) betonkazematten gebouwd van typen, die nergens elders voorkomen. Van de hier gebouwde kazematten is nog een bonte verzameling overgebleven. Gezien het grotendeels unieke karakter hiervan, hebben beide bezoekers de Stichting voorgesteld bij de betreffende gemeenten hiervoor aandacht te vragen. Evenzo voor de in Zuid-Nederland unieke flankerende SZW (3a) kazemat, ten zuidoosten van Sluis 16, die bijna geheel onder het zand zit. De gemeente Weert zou gevraagd kunnen worden, dit zand weg te graven.

Stevensweert

Op 27 augustus 1980 werd door de gemeenteraad een bestemmingsplan vastgesteld voor de oude kern van het plaatsje. Dit plan was reeds zo veel mogelijk gericht op een te verwachten aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht. Het duurde nog tot november 1987 voordat de directeur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg het definitieve voorstel tot aanwijzing deed toekomen. De gemeenteraad heeft inmiddels ingestemd met de definitieve aanwijzing, met dien verstande dat zij van mening is dat ook het beeldbepalende wachthuisje aan de Maas op het voormalige ravelijn voor de Maaspoort in het beschermde gebied zou moeten liggen. Dit is de Rijksdienst medegedeeld.

STUDIECOMMISSIE

Ons oudste lid dr. ir. H.A. van Oerle nam tijdens een gezamenlijke bijeenkomst met het Dagelijks Bestuur op 2 december 1987 afscheid van de commissie.

De heer Van Oerle – reeds meer dan 50 jaar begunstiger van onze Stichting – was sinds 1976 lid van de Studiecommissie. Hij ontving in 1977 de Coehoornmortier wegens zijn grote verdiensten op het gebied van onderzoek en publicaties over vestingwerken. Bij zijn afscheid schonk het DB hem het fraaie boekwerk 'Admissies als landmeter in Nederland voor 1811', samengesteld door E. Muller en K. Zandvliet.

De heer en mevrouw Van Oerle met de voorzitter en de ondervoorzitter bij het afscheid op 2 december 1987. (foto F. H. N. Bloemink)

Dr. A.C.M. Kappelhof heeft zich, in verband met zijn huidige functie, genoodzaakt gezien zijn medewerking aan de Atlas Noord-Brabant te beëindigen. Tot de projectgroep trad toe drs. W. Klinkert, docent militaire geschiedenis aan de Koninklijke Militaire Academie.

Tot de projectgroep Atlas Zeeland trad toe drs. P. W. Sijnke, gemeentearchivaris Middelburg.

Met de samenstelling der atlassen Zeeland, Noord-Brabant en Limburg wordt geleidelijk voortgang gemaakt.

In voorbereiding zijn:

- Aanvulling 1982-1987 op het 'Register op de jaarboeken 1932-1982'; samensteller ing. G. van der Wel.
- Aanvulling op 'Vestingbouwkundige termen'; te bewerken door A. H. Mohr.

J. Sneep

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Met voldoening namen wij kennis van het Koninklijk Besluit van 16 juli 1987, waarbij de door de minister van W.V.C. aan het gemeentebestuur van *Hellevoetsluis* verleende vergunning d.d. 9 april 1986 tot het aanbrengen van een loopbrug op de Westbeer in de voormalige vesting is *vernietigd*. De Kroon heeft daarbij overwogen dat de aanleg van een loopbrug op de plaats, waar de vesting gaaf bewaard is gebleven en haar defensieve karakter heeft gehandhaafd, een ernstige aantasting zou betekenen van de monumentale waarde van die vestingwerken.

Er komt dus géén brug op of langs de Westbeer te Hellevoetsluis – en dát is waarvoor onze Stichting jarenlang heeft geijverd en waarin zij thans door de Kroon in het gelijk is gesteld!

Inzake het door de kweker H. Rebel te *Naarden* ingestelde beroep tegen het besluit van 4 maart 1986 van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, waarbij *goedkeuring* is *onthouden* aan een besluit van de raad der gemeente Naarden tot wijziging van het bestemmingsplan 'Naarden-Oost 1974' (waardoor de aanleg van een tuincentrum op het glacis van de voormalige vesting mogelijk zou worden gemaakt), heeft onze Stichting ter zitting van de Raad van State bevestigd dat op historische overwegingen het glacis *onbebouwd* behoort te blijven. De beslissing van de Kroon kan binnenkort worden verwacht.

Op 12 september 1987 vond in Nederland de zgn. 'open monumentendag' plaats, een navolging van de reeds enkele jaren in Frankrijk bestaande manifestatie 'Les portes ouvertes'. Op verzoek van de organiserende instantie, de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, hadden wij onze cor-

respondenten in den lande verzocht zoveel mogelijk medewerking te verlenen om bij de beheerders van historische vestingwerken aan te dringen op opening op die dag. Geconcludeerd mag worden dat deze 'open dag' een groot succes is geweest, zodat duizenden monumenten, die normaliter niet of zeer moeilijk toegankelijk zijn, konden worden bezocht. Een jaarlijkse herhaling ligt in de bedoeling: voor 1988 op 17 september (vermoedelijk 18 september in Vlaams België). Noteert U deze data alvast in Uw agenda!

P. J. van der Mark

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

In het afgelopen jaar deden zich geen mutaties voor in de samenstelling van de commissie.

De leden hielden zich bezig met bronnenonderzoek ten behoeve van een gezamenlijke tactische studie over de Nieuwe Hollandse Waterlinie; enkele deelstudies kwamen in concept gereed.

Er zijn pogingen in het werk gesteld om de hand te leggen op Duitse militaire studies omtrent de betekenis van het Nederlandse vestingstelsel, en de wijze waarop de stellingen eventueel zouden moeten worden aangevallen. Het leek van groot belang te achterhalen hoe daarover door een potentiële tegenstander werd gedacht, te meer omdat er in de bekende literatuur weinig te vinden is omtrent de specifieke problematiek aangaande het aanvallen van inundatiestellingen; en dat zijn de Nederlandse stellingen bij uitstek. Helaas zijn waarschijnlijk vrijwel alle Duitse werken op dit gebied verloren gegaan. Het gelukte tot dusver slechts één werk te achterhalen in de Bibliotheek van de Pionierschule in München, i.c. een Geheim geclassificeerde studie van de Große Generalstab uit 1908 over de Belgische en Nederlandse vestingstelsels. Een interessante vondst, die echter geen antwoord geeft op de specifieke vraag omtrent de gedachte aanvalswijze.

De heer P. J. M. Kamps, lid van TAC, vervaardigde na noeste arbeid een volledige inventarisatie van vestingwerken in Nederland in de 19de en 20ste eeuw, zoals die voorkomen in Staatsbladen vanaf 1813. Van elk verdedigingswerk en diverse bijkomende werken wordt al datgene vermeld wat er in de Staatsbladen te vinden is over zaken als oprichting, classificatie/herclassificatie/declassificatie, onteigening van gronden, instellingen van verboden kringen, afstoting e.d. Een toelichting verschaft inzicht in de gebezigde systematiek.

Van de bundel, die uit ruim 130 pagina's bestaat, is een exemplaar voorhanden in de Bibliotheek van de Stichting.

In de loop van het jaar namen leden van TAC deel aan de excursies, bijeenkomsten en andere activiteiten van de Stichting.

P. C. van Kerkum

BIBLIOTHEEK

In de afgelopen 1½ à 2 jaar is de restauratie van het oude bibliotheekbezit ter hand genomen en voor het grootste deel voltooid.

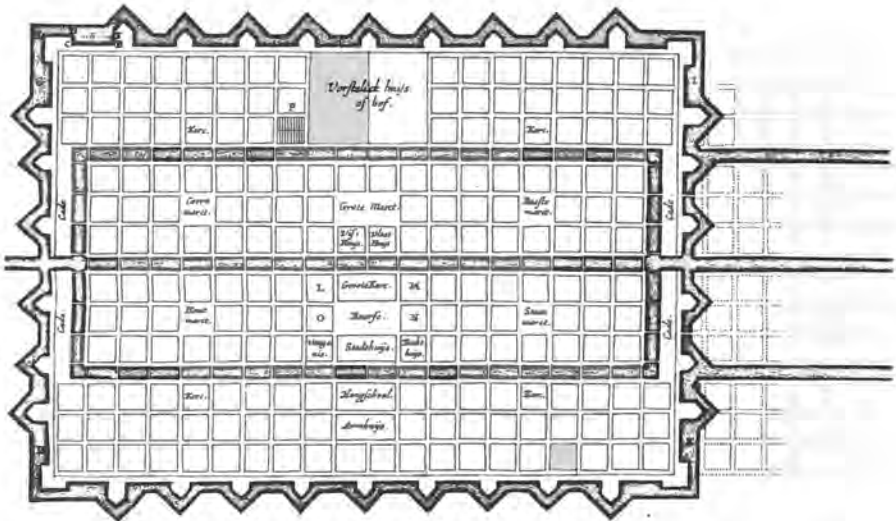
Voorts wordt de bibliotheek 'uitgedund', hetgeen wil zeggen dat de boeken die minder vaak worden aangevraagd naar het depôt worden overgebracht, waardoor ruimte ontstaat voor de nieuwere werken waarmee onze bibliotheek regelmatig wordt verrijkt, o.a. door schenkingen, waarvoor wij de gevers gaarne dank zeggen.

Van de aangeschafte werken noemen wij:

- Grote topografische atlas van Nederland, 11 dln. Groningen/Emmen 1987,
J. Hartog, Juwana Morto, Kustbatterij Aruba. Zutphen 1987,
Kunstreisboek van Nederland, 11 dln. 1985/1988,
E. Muller & K. Zandvliet, Admissies als landmeter in Nederland vóór 1811, Alphen a/d Rijn 1987,
Marianne Råberg, Visioner och Verklighet, I en II. Stockholm 1987,
M. Thiers, Atlas pour l'Intelligence des campagnes de la révolution française, Paris 1846,
M. Thiers, Atlas de l'histoire du consulat et de l'empire, Bruxelles 1860.

W.G. Moen, bibliothecaresse

EEN 'IDEALE STAD'

Ontwerp van Simon Stevin voor de 'Ideale Stad', een droom uit de Renaissance. Zie blz. 39.

ONDERSCHIEDINGEN EN MUTATIES

Koninklijke onderscheidingen

Gen.-maj. J. Zielhuis (Ministerie van Defensie, DGWT): Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Mr. S. H. Poppema (SC): Officier in de Orde van Oranje Nassau.

Erelidmaatschap

H. A. Treu (ondervoorzitter en secretaris): erelid van het Hoofdbestuur.

Bestuur

Benoemd tot lid van HB en DB: ing. A. van Sluifers.

Benoemd tot leden van het HB: gen.-maj. J. Zielhuis (als vertegenwoordiger van het Ministerie van Defensie, DGWT), lt.-kol. G. J. M. Bastiaans (als cdt van het R.I. Menno van Coehoorn), P. C. van Kerkum (als voorzitter TAC) en mr. S. H. Poppema (als plv. voorzitter SC).

Uitgetreden uit het HB: prof. dr. J. G. N. Renaud.

Correspondentschappen

Bedankt: ing. G. Koppert (Gelderland II, Utrecht III en Noord-Holland I).

Benoemd: J. de Zee te Culemborg (Gelderland II), D. T. Koen te Maarssen (Utrecht III) en C. G. Scheltema te Naarden (Noord-Holland I).

Medewerkers en commissieleden

Benoemd tot bijzondere medewerkster resp. medewerker: mevrouw drs. Juliette Roding te 's-Hertogenbosch, ing. G. Koppert te Utrecht, dr. M. Kiel te Bonn (BRD) en ir. A. W. Ruys te Vlissingen.

Bedankt als bijzondere medewerkster: mevrouw J. C. Meeter-Heetland.

Toegetreden tot de Studiecommissie (SC) als medewerkers: drs. W. Klinkert te Breda en drs. P. W. Sijnke te Middelburg.

Uit de SC getreden: dr. ir. H. A. van Oerle en dr. A. C. M. Kappelhof.

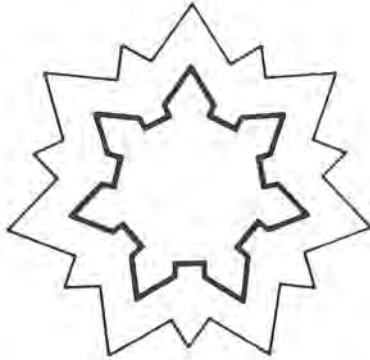
Toegetreden tot de Technische Commissie (TC): J. C. Spek te Wageningen.

Toegetreden tot de Tactische Commissie (TAC): G. H. P. Gillhaus te Vught.

Uitgetreden uit de TAC: A. van der Waag.

Het bestuur dankt de uitgetreden functionarissen voor de diensten die zij de Stichting hebben verleend.

Voor het Dagelijks Bestuur,
H. A. Treu, secretaris

FINANCIËEL VERSLAG STICHTING MENNO VAN COEHOORN

In 1987 is een einde gekomen aan een vrij grote jaarlijkse toename van de uitgaven sinds 1984. Het ziet er naar uit dat de kosten zich thans op een zodanig peil stabiliseren dat zij, mede dank zij een gestage toename van het aantal begunstigers en donateurs, door de inkomsten worden gedekt. Overschotten waarmee het cumulatief nadelig saldo weer kan worden ingelopen mogen de komende jaren echter niet worden verwacht. Daarom is deze balanspost tot een paar honderd gulden teruggebracht tot een eenmalige extra bijdrage uit het Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn.

Aan de leden van het Hoofdbestuur is verslag over het beheer van dit fonds uitgebracht.

Teneinde meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de uitgaven is in 1987 een andere indeling van de boekingshoofden gemaakt. Daardoor was het echter niet mogelijk de cijfers van 1986 naast die van 1987 te vermelden.

De heer Th. Bien r.a., een begunstiger van de stichting, was ook dit jaar weer zo vriendelijk de helpende hand te bieden bij het opstellen van de jaarrekening.

J. P. Six van Wimmenum

FONDS DE GIRARD DE MIELET VAN COEHOORN

Aan de leden van het Hoofdbestuur werd verslag uitgebracht over het beheer van dit fonds.

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1987

LASTEN	1987	BATEN	1987
	<i>f</i>		<i>f</i>
Algemene zaken		Algemene zaken	
Catsheuvel	15.227	Contributies	30.232
Bestuur en commissies	14.591	Bijdrage Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn	132.500
Begunstigers en donateurs	24.617	Interest	1.888
Reis- en verblijfkosten	24.523	Opbrengst dassen en speldjes	193
P.T.T.-kosten	9.671	Diverse opbrengsten	1.507
Kantoorbehoeften	4.175		
Diverse algemene kosten	5.413	Bibliotheek, documentatie en publicaties	
		Opbrengst drukwerk	9.616
Excursies, bijeenkomsten (per saldo)	2.521	Nadelig saldo	4.496
Bibliotheek, documentatie en publicaties			
Bibliotheek en documentatie	9.441		
Publicaties (incl. Jaarboek)	61.953		
Publicaties van derden	7.699		
Bijdragen t.b.v. objecten	601		
	<u>180.432</u>		<u>180.432</u>

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1987

BEZITTINGEN	1987	1986	SCHULDEN	1987	1986
	<i>f</i>	<i>f</i>		<i>f</i>	<i>f</i>
Algemene Bank			Kapitaal	53.204	52.304
Nederland N.V.	4.755	1.037	Rekening koersverschillen effecten	11.721	15.176
Postbank	622	114		<u>64.925</u>	<u>67.480</u>
Effecten	33.420	37.472	Nadelig saldo (cumulatief)	384	12.888
Te vorderen posten				<u>64.541</u>	54.592
Waarborgsommen	2.800	2.800	Vooruitontvangen contributies	1.200	860
Voorschotten	2.000	1.507	Voor derden ontvangen	—	750
Nog te ontvangen bijdrage Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn	19.500	13.500			
Overige te vorderen posten	2.644	—			
	<u>65.741</u>	<u>56.202</u>		<u>65.741</u>	<u>56.202</u>

AANHANGSEL I

Onder redactie van ing. A. J. Tempelman
(Voor adressen wordt verwezen naar het bijvoegsel)

Bestuurssamenstelling per 15 april 1988

EREVOORZITTER EN ERELEDEN VAN HET HOOFDBESTUUR

<i>Erevoorzitter (1982)</i>	W. F. K. Engelbrecht
<i>Erelid (1981)</i>	Mr. J. Belonje
<i>Erelid (1987)</i>	H. A. Treu

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuurleden)

<i>Voorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Ondervoorzitter-secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Penningmeester</i>	Jhr. J. P. Six van Wimmenum	Hilversum
<i>Tweede secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Ledenadministrateur</i>	Ing. A. J. Tempelman	Zwolle
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijzondere taken)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennep
<i>Lid (bijzondere taken)</i>	Ing. A. van Sluiter	Son

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I Zie dagelijks bestuur

II Met mandaat

<i>Naam</i>	<i>Plaats</i>	<i>Functie/Aangewezen door:</i>
J. K. Munters	Willemstad	Wethouder
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Burgemeester en wethouders
J. J. M. W. ter Laak	Heusden	Burgemeester
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Bond Heemschut
H. B. E. Warnaars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Dr. Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand	Amsterdam	Ned. Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Vacant		Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Ing. W. L. F. Rietbergen	Wassenaar	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
Jhr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaar	's-Hertogenbosch	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Kol. J. B. Molkenboer	Delft	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum
Mr. G. J. Kolff	Deil (Gld.)	Vereniging 'De Hollandsche Molen'
Ir. N. Molenaar	Utrecht	Landinrichtingsdienst
Ing. A. D. Kusse	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Vacant		Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Gen.-maj. J. Zielhuis	's-Gravenhage	Departement van Defensie — Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen (DGWT)
Lt.-kol. G. J. M. Bastiaans	Havelte	Commandant Regiment Infanterie M.v.C.

III Overige leden

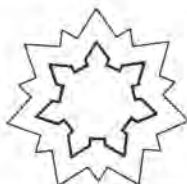
Ing. J. W. C. Besemer	Rotterdam
P. B. Bouman	Veenendaal
P. C. van Kerkum	Vaassen
Dr. G. Overdiep	Peize
Mr. S. H. Poppema	Leidschendam
Mr. M. Tydeman	Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck	Laren (NH)
Jhr. Mr. G. C. Six	Laren (NH)

MEDEWERK(ST)ERS VOOR HET D.B.

F. H. N. Bloemink (BM/Doc.)	Voorburg (ZH)
Mej. W. G. Moen (BM/Bibl.)	Den Haag
P. Th. Petit (BM/Doc.)	Krimpen a/d IJssel

Secretaris **Postbus 110** **5060 AC Oisterwijk** **04242-82346**
(algemeen correspondentieadres)

2de secretaris Anjelierenlaan 4 2111 BP Aerdenhout 023-242547

Bibliotheek en documentatie

Catsheuvel 87 2517KA Den Haag 070-547227

Documentatie: De heer F. H. N. Bloemink (in de regel dinsdag, woensdag
en donderdag des voormiddags aanwezig).
De heer P. Th. Petit.

Bibliotheek: Mej. W. G. Moen (in de regel op vrijdag v.m. aanwezig).
Bezoek bibliotheek/documentatie alléén na afspraak.

Penningmeester Burg. Gülcherlaan 14 1217 PB Hilversum 035-10060
Giro 63844

Ledenadmin. Vliet 23 8032 AR Zwolle 038-531196

(Voor andere adressen wordt verwezen naar de nominatieve adreslijst — bijvoegsel)

AANHANGSEL II

Onder redactie van ing. A. J. Tempelman

Correspondentschappen

Friesland: Drs. G. P. Karstkarel, Leeuwarden

Groningen en Drente: Dr. G. Overdiep, Peize

Overijssel: Ir. H. R. Steenbergen, 'Oversticht', Zwolle; Ing. A. J. Tempelman, Zwolle

Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede

Gelderland II, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden: ing. J. Agema, Velp

Gelderland III, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch): J. Moelaert, Wijchen

Gelderland IV, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge: A. J. Busch, Gorinchem

Gelderland V, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht – 's-Hertogenbosch en ten noorden van de Linge: J. de Zee, Culemborg

Utrecht I, Rhenen en gedeelte Grebbelinie: Dr. H. P. Deijs, Rhenen

Utrecht II, Grebbelinie (ged.): Drs. L. H. Postma, Ede

Utrecht III, Prov. Utrecht (m.u.v. I en II): D. T. Koen, Maarssen

Noord-Holland I, Vestingen Naarden, Muiden, Weesp, Fort Pampus en de Nieuwe Hollandse Waterlinie in NH, ten oosten van het Amsterdam-Rijnkanaal: C. G. Scheltema, Naarden

Noord-Holland II, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum: Vacant

Noord-Holland III, Stelling van Den Helder en Texel: G. Gerrits, Den Burg, Texel

Noord-Holland IV, het gebied tussen NH II en NH III: P. P. Bakker, Enkhuizen

Zuid-Holland I, Voorne-Putten, Hoeksche Waard en Goeree en Overflakkee: J. Klok, Oostvoorne

Zuid-Holland II, Gorinchem e.o.: A. J. Busch, Gorinchem

Zuid-Holland III, Bodegraven – Woerden – Oudewater: C. F. de Meyere, Bodegraven

Zuid-Holland IV, Leiden e.o. en kustgebied Scheveningen-Noordwijk: Drs. H. E. LaGro, Leiden

Zuid-Holland V, Hoek van Holland e.o. en kustgebied Hoek van Holland-Kijkduin: J. M. van der Graaf, Hoek van Holland

Zeeland I, Zeeuws-Vlaanderen Oost (gem. Hulst en Hontenisse): P. J. Brand, Hulst

Zeeland II, Zeeuws-Vlaanderen Oost (m.u.v. I): R. Sloock, Sas van Gent

Zeeland III, Walcheren: waarnemend – zie Zeeland V

Zeeland IV, Eiland Tholen: J. R. P. Zuurdeeg

Zeeland V, provincie (m.u.v. I, II en IV): Ir. J. A. Trimpe Burger, Oostkapelle; B. Oele, Kapelle

Noord-Brabant I, West-Brabant: J. A. Maris Wzn., Fijnaart

Noord-Brabant II, Midden-Brabant en Land van Altena: Ing. G. van der Wel, Tilburg

Noord-Brabant III, Oost-Brabant: J. A. P. Laguette, Grave

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.: W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.: G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert: Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.: A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg: J. Notermans, Maastricht

Landelijk adviseur en correspondent voor natuurbehoud in en op vestingwerken:
Drs. A. Littel, Leiden

Medewerk(st)ers

Dr. C. van der Graaf	Brouwershaven
Dr. M. Kiel	Bonn
Ing. G. Koppert	Utrecht
Mevr. Drs. Juliette Roding	's-Hertogenbosch
Ir. A. W. Ruys	Vlissingen
Mevr. E. A. M. Scheltema-Vriesendorp	Naarden
H. J. J. F. Smeets	Swalmen
Drs. C. J. Zandvliet	Oegstgeest

Buitenlandse contacten

a. Zusterinstellingen:

België

Simon Stevinstichting, Sint-Jakobsmarkt 45-47, B2000 Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung e.V., Heyerstrasse 2, 4000 Dortmund 30

Verenigd Koninkrijk

Fortress Study Group, Blackwater Forge House, Blackwater, Newport, PO 30 3BJ, Isle of Wight

b. Overige contacten:

België

Dr. jur. H. le Page, Berchem-Antwerpen (bestuurslid Simon Stevinstichting)

Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis, Brussel

Comité Animation Citadelle de Namur (Admin.-général, Alex Humblet, Namen)

Les Amis de la Citadelle de Namur (Secretariaat, Jambes)

Bondsrepubliek Duitsland

Deutsche Burgenvereinigung e.V., Braubach/Rhein

Dr. M. Kiel, Bonn

Hartwig Neumann, Jülich

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Denemarken

Prof. Th. Bang, Kopenhagen

Italië

Drs. C. M. J. M. van den Heuvel (bibliothecaris van het Ned. Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut Florence), Florence

Japan Hakodate City, Hokkaido: Hon. Akira Shibata, Mayor

Polen Prof. Dr. Janusz Bogdanowski, Kraków

Republiek Zuid-Afrika Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Zwitserland G. D. Reiss, Riehen

AANHANGSEL III

Onder redactie van ing. A. J. Tempelman

Commissies

STUDIECOMMISSIE (SC)

Voorzitter:

J. Sneep – Woudenberg

Leden:

W. A. van Ham – Bergen op Zoom
Drs. J. P. C. M. van Hoof – Den Haag
G. J. L. Koolhof – Culemborg (secr.)
A. H. Mohr – Doorwerth
Mr. S. H. Poppema – Leidschendam
Mr. Stan Smeets – Weert

Medewerkers:

Ing. K. J. J. Brand – Hulst
G. W. G. van Bree – Roermond
Ir. A. van Drunen – 's-Hertogenbosch
Dr. C. van der Graaf – Brouwershaven
W. Hendriks – Venlo
Ir. J. R. Hubert van Blijenburgh –
's Gravenhage
Drs. J. T. J. Jamar – Heerlen
A. E. L. Jonkergouw – Sittard
Drs. W. Klinkert – Breda
Ing. C. H. van Meijgaard – Heemstede
L. J. Morreau – Maastricht
Dr. G. Overdiep – Peize
Drs. E. P. M. Ramakers – Maastricht
H. G. M. Rutten – Stevensweert
Drs. P. W. Sijnke – Middelburg
Ir. H. Verwey – Gouda
Ing. G. van der Wel – Tilburg
Dr. J. S. van Wieringen – Waalre
Ing. M. H. Wilderom – Vlissingen
J. P. B. Zuurdeeg – Tholen

KASCONTROLECOMMISSIE 1987

Mr. M. Tydeman – Blaricum
W. F. K. Engelbrecht – Wassenaar
Ing. W. L. F. Rietbergen – Wassenaar
Mevr. P. A. Hengeveld-Brand (res.) –
Amsterdam

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE (MAC)

Mr. P. J. van der Mark – Den Haag
C. F. de Meyere – Bodegraven
Mr. J. E. van Nievelt – Leidschendam
Mr. M. G. L. van Schouwenburg – Zwolle

TECHNISCHE COMMISSIE (TC)

Ing. J. W. C. Besemer – Rotterdam
W. de Jong – Noordwijkerhout
Ing. Th. G. R. Linders – Grave
J. C. Spek – Wageningen
Ing. J. H. Spoelman – Hillegom
Th. van Straalen – Woudenberg

TACTISCHE COMMISSIE (TAC)

P. C. van Kerkum – Vaassen
G. H. P. Gillhaus – Vught
P. J. M. Kamps – Amersfoort
J. Vuyk – Rotterdam
J. de Zee – Culemborg

INHOUD

Titels zijn soms verkort weergegeven

Voorwoord	5
In memoriam J. J. de Wolf	6
Inleiding en algemeen overzicht van de secretaris	8
De twee citadellen van Antwerpen – drs. C. M. J. M. van den Heuvel	10
Fort Amsterdam op Sint Maarten – dr. J. Hartog	24
Marianne Råberg: Visioner och Verklighet – drs. Juliette Roding	38
Het Fort Koeala Kapoeas – A. F. Lancker	41
Hoog en Laag Vrankrijk in de vesting Maastricht – mr. J. Belonje	46
Saint-Maurice et les Fortifications Dufour – G. D. Reiss	49
De Schans bij Leuvenheim – ing. J. Agema	56
De Oranje Nassaukazerne – H. A. Treu	59
H. A. Treu erelid Hoofdbestuur – J. Sneep	67
Afscheid E. van Walree – J. Sneep	69
Tweemaal tachtig – H. C. Tesink	69
W. F. K. Engelbrecht erelid H. G. V. – J. Sneep	72
Gouden leden – J. Sneep	72
Afscheid van mevrouw J. C. Meeter-Heetland – A. Tempelman	72
Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming – J. Sneep	74
Open Monumentendag, 12 september 1987 – ing. G. Koppert en ing. A. J. Tempelman	75
Beschermingsplan voor bedreigde muurplanten – drs. Ad Littel	77
De bunkers van Warnsveld – ing. J. Agema	80
Pools bezoek aan ons land – H. A. Treu	82
Excursie naar de forten van de Stelling van Amsterdam – ing. A. van Sluifers	92
Prinses Irene Brigade 'bestormde' een fort (WO II) – jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland	95
Voorjaarscorrespondentendag 1987, Delft – J. Notermans	96
Opening van de tentoonstelling in het fort te Hoek van Holland – J. M. van der Graaf	97
Opening Artilleriemuseum in het A.S.K. – ing. A. J. Tempelman	98
Vestingstedendag 1987 te Brielle – mr. S. H. Poppema	99
Stichting Vrienden van de Vesting Naarden/Vestingmuseum	99
Forten Eben-Emael en Sint Pieter, excursie 1987 MvC – J. Notermans	100
Met de F. S. G. in Wales – W. F. K. Engelbrecht	103
Najaarscorrespondentendag 1987, 's-Hertogenbosch – ir. A. H. van Drunen	107
Met de D. G. F. aan de Elbe – mr. S. H. Poppema	110
Het Landelijk Bunkerarchief – C. N. J. Neisingh	115
Opleiding van Officieren van Fortificatiën – J. Sneep	118
De kruitkamers aan de Assendelverzeedijk geopend – dr. M. Kiel	119
De Studiedag KNOB/CNO: VOC en WIC – mr. P. J. van der Mark	122
De Vesting Diest – J. Sneep	123
Commando-overdracht Regiment Menno van Coehoorn – A. J. Tempelman	124
Driehonderd jaar Hampoort te Grave – J. A. P. Laguette	124
Symposium Cultuur als erfgoed – mr. P. J. van der Mark	125

Boekbesprekingen

Admissies als landmeter in Nederland voor 1811 – E. Muller en K. Zandvliet – (J.S. van Wieringen)	126
Vanden Tocht in Vlaenderen; de logistiek van Nieuwpoort 1600 – ir. B. Cox – (P.C. van Kerkum)	126
Delft en haar krijgsgeschiedenis – W.A. Feitsma – (P.C. van Kerkum)	128
Jaarverslag 1986 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg – (J. Sneep)	129
De Werken – R. van der Heijden en J. Notermans – (S.H. Poppema)	129
Belgische versterkingen tussen 1860 en 1914 – uitgave Simon Stevinstichting – (J. Sneep)	130
Das Ende einer Festung – Hartwig Neumann – (A. van Sluifers)	130
Fort, volume 14 en 15 – onder redactie van Quentin Hughes – (J. Sneep)	131

Boekaankondigingen

Die Heeresreform der Oranier und die Antike – W. Hahlweg	132
Festungsbaukunst und Festungsbautechnik – H. Neumann	132
Juwana Morto, kustbatterij Aruba – dr. j. Hartog	132

Historische vestingwerken, Correspondentenrapporten

Groningen	133
Friesland	134
Drente	135
Gelderland	136
Utrecht	139
Noord-Holland	140
Zuid-Holland	141
Zeeland	143
Noord-Brabant	144
Limburg	145

Commissieverslagen

Studiecommissie	147
Monumenten-Adviescommissie	148
Tactische Commissie	149
Bibliotheek	150
Onderscheidingen en mutaties	151
Financieel verslag	152

Aanhangsels

I - Bestuur	154
II - Correspondentschappen, buitenlandse contacten	156
III - Commissies	158

Op bladzijde 3 staat een afbeelding van Koning-Stadhouder Willem III, bijbehorende tekst op de binnenzijde van de achteromslag.

BIJ HET PORTRET VAN DE KONING-STADHOUDER WILLEM III

In de rij van illustere prinsen van Oranje neemt Stadhouders Willem III, achterkleinzoon van de 'Vader des Vaderlands', een zeer bijzondere plaats in. Door zijn geboorte uit het huwelijk van Stadhouders Willem II en Mary, dochter van Koning Karel I van Engeland uit het Huis Stuart, stond hij in bloedverwantschap met het toen regerende Engelse Huis. Hij versterkte de familiale banden met de Stuarts door zijn huwelijk met zijn nicht Mary, dochter van Koning Jacobus II.

Over de gebeurtenissen die ertoe hebben geleid dat Willem III in 1688 naar Engeland overstak (van Hellevoetsluis uit), daar slag leverde, overwon en kort nadien met zijn gemalin Mary de Engelse troon besteeg, kan men dezer dagen in tal van artikelen en publicaties uitvoerig lezen, zodat wij er hier niet nader op zullen ingaan.

Door zijn positie als koning van Engeland en stadhouder van de toen machtige Republiek der Verenigde Nederlanden was hij de aangewezen coalitieleider in de strijd van een aantal landen in West-Europa tegen de expansiepolitiek van Lodewijk XIV van Frankrijk. En op dat leiderschap werd aanstonds een beroep gedaan toen door een Franse inval in het Duitse Rijk de Negenjarige Oorlog (1688-1697) was uitgebroken.

Met twee wapenfeiten uit deze oorlog is de naam *Menno van Coehoorn* ten nauwste verbonden: de verovering van Namen door Vauban, waar Coehoorn bezig was de vesting te versterken (1692), én het heroveren daarvan in 1695, waarbij Van Coehoorn een belangrijk aandeel had.

Tentoonstelling 'De wereld van Willem en Mary' in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, juni-september 1988

De Stichting Menno van Coehoorn ontving van de organisatoren de mededeling dat ook aan Menno van Coehoorn, wegens zijn aandeel in de Negenjarige Oorlog, aandacht zal worden besteed en tevens de uitnodiging daaromtrent overleg te plegen, hetgeen met instemming werd aanvaard.

Het zal duidelijk zijn dat dít voor ons aanleiding is, de ereplaats in ons Jaarboek te bestemmen voor het portret van de Koning-Stadhouders Willem III.*

H.A. Treu

* Schoorsteenmantelstuk van Marot in het voormalige Kasteel Zuylesteyn, met portret geschilderd door Brandon. Het maakt thans deel uit van de collectie van het Kasteel Amerongen. In ons Jaarboek geplaatst met toestemming van dr. A. W. Vliegthart, beheerder van de collectie Amerongen, en door bemiddeling van mevrouw L. A. J. de Brauwere-Bentinck, waarvoor onze dank.

DE STELLING VAN AMSTERDAM

Fortenlinie met geïnundeerd vóórterrein, aangelegd in de periode 1880-1914. De stelling sloot in het zuidoosten aan op het noordelijk deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De kaart behoort bij de op 9 maart 1987 door het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland vastgestelde beleidsvisie m.b.t. de Stelling en is gemaakt op de ondergrond van een kaart, gemerkt 'Litho KMA 1910'. Aldus wordt ook het verband tussen de bouwperiode en de huidige ontwikkeling gemarkeerd.

Verklaring der tekens en kleuren:

- Rode lijn: frontlijn.
- Dikke zwarte lijn: liniewal.
- Zwarte stip: fort.
- Zwarte driehoek: tussenbatterij.
- Blauwe (liggende) letter V: inundatiesluis of duiker.
- Blauw vierkant: damsluis.
- Blauw vlak: inundatieveld (0,50 à 1,50 m water).
- Blauw gestippeld vlak: drassig terrein.
- Vlak bestrooid met blauwe hoekjes: gebied dat deel uitmaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Gaarne danken wij het Provinciaal Bestuur voor het verlenen van toestemming tot het gebruik van de kaart t.b.v. het Jaarboek.

